

INCIPIT EXPOSITIO.

| HA INIZIO IL COMMENTO

CAPUT PRIMUM.

| CAPO PRIMO

| TRACTATUS I

Questo primo capo illustra temi affrontati da Agostino con ben sette omelie. Quasi a smentire quanto ho appena asserito nelle brevi righe di spiegazione del mio lavoro, lo svolgimento in Beda è decisamente indipendente rispetto a quello di Agostino. Le parti testuali identiche, o quasi, si riducono praticamente alle sole citazioni scritturistiche. Certamente lo svolgersi del discorso segue sostanzialmente la medesima scalettatura; ma come avrebbe potuto essere diversamente, dato che si sta commentando il medesimo testo? Tuttavia ci sono assonanze curiose. Alcuni radicali sono stranamente usati da entrambi nei medesimi interstizi tra due citazioni, per poi scomparire; anche se il loro uso propone situazioni assolutamente indipendenti. È ad esempio il caso - in questa prima sezione del capo I affrontata alla omelia 1 – di “ascensione / ascendere”, “trascendere”, “pervenire”, “arca”; Beda una o due sole volte, Agostino in densissima concentrazione spaziale. Come non pensare, allora, che a Beda il testo di Agostino fosse talmente familiare da servirsi, anche in modo non conscio, di questi radicali nella medesima sequenza con cui li usa Agostino, seppure in un discorso assolutamente distante?

Scire debetis, omnibus divinae Scripturae paginis, merito evangelicam excellere auctoritatem, quia quod lex et prophetae futurum praenuntiarunt, hoc redditum atque completum in Evangelio demonstratur; atque inter ipsos Evangeliorum scriptores valde beatum Joannem in divinorum profunditate mysteriorum eminentiorem esse, quem etiam tradunt, sicut legitur in ecclesiastica historia, usque ad ultimum pene vitae suae tempus, absque ullius Scripturae indiciis Evangelium puro sermone praedicasse.

Si quidem tempore dominicae passionis, resurrectionis et ascensionis, usque ad ultima Domitiani principis tempora, per annos circiter sexaginta et quinque, absque ullo scribendi adminiculo verbum Dei praedicabat.

At ubi a Domitiano, qui secundus post Neronem Christianorum persecutor exstitit, exsul in Pathmos missus est, nacta occasione illius pii Patris absentia, irrumpentes in Ecclesiam haeretici, quasi in destituta pastore ovilia lupi, Marcion, Cerinthus, et Ebion, caeterique Antichristi, qui Christum fuisse ante Mariam negabant, simplicitatem fidei evangelicae perversa maculavere doctrina. Sed dum ipse post occisionem Domitiani, permittente pio principe Nerva rediret Ephesum, compulsus ab omnibus pene tum Asiae episcopis et multarum Ecclesiarum legationibus, de coaeterna Patri divinitate Christi, altius facere sermonem, eo quod in

Dovete sapere, che in tutte la pagine della divina Scrittura meritatamente eccelle l'autorevolezza evangelica perché, ciò che la legge e i profeti preannunciarono futuro, questo nel Vangelo è dimostrato avvenuto e compiuto; e che, fra gli stessi scrittori dei Vangeli, è davvero più eminente per l'approfondimento dei divini misteri il beato Giovanni, di cui pure si tramanda, come si legge nella storia ecclesiastica, che fin quasi agli sgoccioli della sua vita abbia annunciato il Vangelo con la sola parola e senza alcun indizio di scrittura. Se è vero che dal tempo della passione, resurrezione e ascensione del Signore fino agli ultimi tempi dell'imperatore Domiziano, per cica sessantacinque anni, annunciava la parola di Dio senza alcun ammennicolo per scrivere. Ma quando fu mandato esule a Patmo, da Domiziano, che fu il secondo persecutore dei Cristiani dopo Nerone, presentatasi l'opportunità per l'assenza di quel pio Padre, gli eretici irrupero nella Chiesa, quasi lupi in ovili lasciati privi di pastore: Marcione, Cerinto, ed Ebione, e altri Anticristi che negavano che Cristo fosse prima di Maria, macchiarono con una perversa dottrina la semplicità della fede. Ma allorché egli, dopo l'uccisione di Domiziano, col permesso del pio imperatore Nerva tornò ad Efeso, [fu] pressato da quasi tutti gli allora vescovi d'Asia e dalle legazioni di molte Chiese a fare un discorso, sulla divinità di Cristo coeterna al Padre, più profondo di

In principio erat Verbum... (Io 1, 1-5).

A Christo per carnem nato non recedas, donec pervenias ad Christum ab uno Patre natum, Verbum **Deum apud Deum**, per quod facta sunt omnia: quia illa vita est, quae in illo est lux hominum.

Iohannes mons excelsus.

1. Intuens quod modo audivimus ex lectione apostolica, quod animalis homo non percipit ea quae sunt Spiritus Dei, et cogitans, in hac praesenti turba Caritatis vestrae necesse esse ut multi sint animales, qui adhuc secundum carnem sapiant, nondumque se possint ad spiritalem intellectum erigere, haesito vehementer, quomodo, ut Dominus dederit, possim dicere, vel pro modulo meo explicare quod lectum est ex Evangelio: *In principio erat Verbum, et Verbum erat apud Deum, et Deus erat Verbum*: hoc enim animalis homo non percipit. Quid ergo, fratres? silebimus hinc? Quare ergo legitur, si silebitur? aut quare auditur, si non exponitur? sed et quid exponitur, si non intellegitur? Itaque quoniam rursus esse non dubito in numero vestro quosdam, a quibus possit non solum expositum capi, sed et antequam exponatur, intellegi; non fraudabo eos qui possunt capere, dum timeo superfluum esse auribus eorum qui non possunt capere. Postremo aderit misericordia Dei, fortasse ut omnibus satis fiat, et capiat quisque quod potest: quia et qui loquitur, dicit quod potest. Nam dicere ut est, quis potest? Audeo dicere, fratres mei, forsitan nec ipse Ioannes dixit ut est, sed et ipse ut potuit; quia de Deo homo dixit: et quidem inspiratus a Deo, sed tamen homo. Quia inspiratus, dixit aliquid; si non inspiratus esset, dixisset nihil: quia vero homo inspiratus, non totum quod est dixit; sed quod potuit homo, dixit.

2. Erat enim iste Ioannes, fratres carissimi, de illis montibus, de quibus scriptum est: *Suscipiant montes pacem populo tuo, et colles iustitiam*. Montes, excelsae animae sunt: colles, parvulae animae sunt. Sed ideo montes excipiunt pacem, ut colles possint excipere iustitiam. Quae est iustitia, quam colles excipiunt? Fides, quia iustus ex fide vivit. Non autem exciperent minores animae fidem, nisi maiores animae, quae montes dictae sunt, ab ipsa Sapientia illustrarentur, ut possint parvulis traicere quod possint parvuli capere, et vivere ex fide colles, quia montes pacem suscipiunt. Ab ipsis montibus dictum est Ecclesiae: *Pax vobiscum*: et ipsi montes pacem annuntiando Ecclesiae, non diviserunt se adversus eum a quo susceperunt pacem, ut veraciter, non fecte nuntiarent pacem.

3. Sunt enim alii montes naufragosi, quo quisque navim cum impulerit, solvitur. Facile est enim cum videtur terra a periclitantibus, quasi conari ad terram: sed aliquando videtur terra in monte, et saxa latent sub monte; et cum quisque conatur ad montem, incidit in saxa; et non ibi invenit portum, sed planctum. Sic fuerunt quidam montes, et magni apparuerunt inter homines; et fecerunt haereses et schismata, et diviserunt Ecclesiam Dei: sed isti qui diviserunt Ecclesiam Dei, non erant illi montes de quibus dictum est: *Suscipiant montes pacem populo tuo*. Quomodo enim pacem susceperunt, qui unitatem diviserunt?

4. Qui autem susceperunt pacem nuntiandam populo, contemplati sunt ipsam Sapientiam, quantum humanis cordibus potuit contingi quod nec oculus vidit, nec auris audivit, nec in cor hominis ascendit. Si in cor hominis non ascendit, quomodo ascendit in cor Ioannis? An non erat homo Ioannes? An forte nec in cor Ioannis ascendit, sed cor Ioannis in illam ascendit? Quod enim ascendit in cor hominis, de imo est ad hominem: quo autem ascendit cor hominis, sursum est ab homine. Etiam sic, fratres, dici potest quia si ascendit in cor Ioannis, si aliquo modo potest dici, in tantum ascendit in cor Ioannis, in quantum ipse Ioannes non erat homo. Quid est: Non erat homo? In quantum cooperat esse angelus: quia omnes sancti, angeli; quia annuntiatores Dei. Ideo carnalibus et animalibus non valentibus percipere quae sunt Dei, quid ait Apostolus? *Cum enim dicitis: Ego sum Pauli, ego Apollo, nonne homines estis?* Quid eos volebat

trium Evangelistarum scriptis, Matthaei, videlicet, Marci et Lucae, de humanitate ejus, ac de his quae per hominem gessit, sufficiens sibi viderentur habere testimonium. Quod ille se non aliter facturum respondit, nisi indicto jejunio omnes in commune Dominum precarentur, ut, illo donante, digna scribere posset. Et hoc ita patrato, instructus revelatione coelesti, ac Spiritus sancti gratia inebriatus, omnes haereticorum tenebras patefacta subito veritatis luce dispulit, dicens¹:

*In principio erat Verbum, et Verbum erat apud Deum, et Deus erat Verbum.*² Atque cum trium Evangeliorum, Matthaei, scilicet, Marci et Lucae, ad eum notitia pervenerat, probasse quidem dicitur fidem et veritatem dictorum; deesse tamen vidit aliqua rerum gestarum historiae, ea maxime, quae primo praedicationis suae tempore Dominus gesserat. Certum est enim quod in superioribus tribus Evangelis haec videntur sola contineri, quae gesta sunt postquam Joannes Baptista traditus et inclusus est in carcerem. Quia, inquam, ab his haec videbantur ommissa, rogatus dicitur Joannes apostolus ut ea quae praeterierant priores ante traditionem Joannis, Salvatoris gesta, describeret; et ideo dicit in Evangelio suo: *Hoc fecit initium signorum suorum Jesus (Joan. II)*³. Et item in alio loco indicat dicens: *Nondum enim Joannes erat missus in carcerem (Joan. III)*⁴. Ex quibus constat quod ea quae antequam Joannes traderetur a Jesu fuerant gesta descripsit. Sed procul dubio maxime divinitatem Domini nostri Jesu Christi, qua Patri est aequalis, intendit declarare, eamque praecipue suo Evangelio, quantum inter homines sufficere credidit, commendare curavit. Itaque longe a tribus superioribus evangelistis sublimius elevatus est, ita ut eos quodammodo videas in terra cum Christo homine conversari, illum autem transcendisse nebulam quare igitur [*F.*, qua tegitur] omnis terra, et pervenisse ad liquidum coeli lumen, unde acie mentis acutissima atque firmissima videret: *In principio Verbum, Deum de Deo, lumen de lumine, per quem facta sunt omnia*,⁵ et ipsum agnosceret carnem factum, ut habitaret in nobis⁶; quod acceperit carnem, non quod fuerit mutatus in carnem. Nisi enim carnis assumptio servata incommutabili divinitate facta esset, non diceretur *Ego et Pater unum sumus (Joan. X)*. Neque enim Pater et caro unum sunt. Et hoc de seipso Domini testimonium solus idem Joannes commemoravit. Et: *Qui me videt, videt et Patrem (Joan. XIV)*. Et: *Ego in Patre, et Pater in me est (Ibid.)*. Et: *Ut sint unum, sicut et nos unum sumus (Joan. XVII)*. Et: *Quae Pater facit, haec et Filius eadem facit similiter (Joan. V)*⁷. Et si qua alia sunt quae Christi divinitatem, in qua aequalis est Patri, recte intelligentibus intiment, plenius solus Joannes in Evangelio suo posuit, tanquam de pectore ipsius Domini, super quod discumbere in ejus convivio solitus erat, secretum divinitatis ejus uberius et quodammodo familiaris biberet.⁸ Unde intelligi datur, si diligenter advertas, tres evangelistas temporalia facta Domini, et dicta quae ad informandos mores vitae praesentis maxime valerent, copiosius persecutos, circa illam activam vitam fuisse versatos; Joannem vero facta Domini multo pauciora narrantem, dicta vero ejus, ea praesertim quae Trinitatis unitatem, et vitae aeternae felicitatem insinuarent, diligentius et uberius conscribentem, in virtute contemplativa commendanda suam intentionem atque praedicationem tenuisse. Iste est siquidem Joannes unus ex discipulis Christi, quem Dominus de fluctivaga nuptiarum tempestate virginem vocavit: cujus virginitati in hoc

quello che negli scritti dei tre Evangelisti - ossia Matteo, Marco e Luca - a loro sembrava essere sufficiente testimonianza sulla sua umanità, e su ciò che compì come uomo. Egli rispose che non avrebbe fatto ciò in altro modo se non, indetto un digiuno, tutti avessero pregato in comune il Signore che gli donasse di scrivere cose degne. Dopo che ciò fu eseguito, istruito per rivelazione celeste e inebriato dalla grazia dello Spirito santo, palesata la luce della verità, in un lampo scacciò tutte le tenebre degli eretici, dicendo:

In principio era il Verbo, e il Verbo era presso Dio e il Verbo era Dio. E poiché gli era pervenuta notizia dei tre Vangeli, ossia di Matteo, Marco e Luca, si dice che abbia approvato senza dubbio la fede e la verità delle cose dette; tuttavia vide che mancava il racconto di alcuni fatti compiuti, soprattutto di quelli che il Signore aveva compiuto nei primi tempi della sua predicazione. È infatti certo che nei precedenti tre Vangeli si nota che sono contenuti solo quei fatti compiuti dopo che Giovanni Battista fu catturato e rinchiuso in carcere. Poiché, direi, questi [fatti] sembravano omessi da loro, si dice che all’apostolo Giovanni fu chiesto di descrivere quei fatti del Salvatore, precedenti alla cattura di Giovanni, che eran stati omessi; e pertanto nel suo Vangelo dice: *Questo [...] fu l’inizio dei [suoi] segni (Gv 2, 11)*. E parimenti indica in un altro passo, dicendo: *Giovanni, infatti, non era ancora stato gettato in prigione (Gv 3, 24)*. Da ciò consta che descrisse quei fatti che erano stati compiuti da Gesù prima che Giovanni fosse catturato. Ma senza dubbio intese dichiarare soprattutto la divinità di nostro Signore Gesù Cristo, per la quale è uguale al Padre, e questa si curò di affidare precipuamente al suo Vangelo, quanto ritenne che bastasse fra gli uomini. Pertanto si è innalzato molto più sui tre precedenti evangelisti, tanto che tu li vedi in qualche modo frequentare sulla terra Cristo uomo, mentre [vedi] lui trascendere²⁰ la nube che ricopre tutta la terra e pervenire alla limpida luce del cielo, da cui vede col vertice di una mente acutissima e vigorosissima: *In principio era il Verbo, Dio da Dio, Luce da Luce, per mezzo di lui tutte le cose sono state create,* e riconosce che egli si è fatto carne, per abitare in mezzo a noi; che prese carne, non che fu mutato in carne. Se infatti l’assunzione della carne non avesse serbata immutata la divinità, non avrebbe detto *Io e il Padre siamo una cosa sola (Gv 10, 30)*. Infatti il Padre e la carne non sono una cosa sola. E questa testimonianza di se stesso [come] Signore solo lo stesso Giovanni l’ha ricordata. E: *Chi ha visto me, ha visto il Padre (Gv 14, 9)*. E: *io sono nel Padre e il Padre è in me (ibid., 10)*. E: *perché siano una sola cosa come noi siamo una sola cosa (Gv 17, 22)*. E: *quello che [il Padre] fa, anche il Figlio lo fa allo stesso modo (Gv 5, 19)*. E se c’è qualcos’altro che faccia conoscere correttamente la divinità di Cristo a coloro che comprendono, più pienamente il solo Giovanni lo ha posto nel suo Vangelo, come se abbia bevuto il segreto della sua divinità in modo più ubertoso e in qualche modo familiare dal petto del Signore stesso, sul quale era solito chinarsi durante il suo convivio. Per cui è possibile capire, se fai diligentemente attenzione, che i tre evangelisti – che hanno descritto più copiosamente i fatti temporali del Signore, e i detti che fossero i più adatti ad informare i costumi della vita presente - fossero versati per la vita attiva; e invece che Giovanni – che narra molto meno fatti del Signore, e invece riporta i suoi detti, e soprattutto quelli che insinuano l’unità della Trinità e la felicità della vita eterna – abbia tenuto la sua speculazione e predicazione nel presentare la dimensione contemplativa. Egli è senza dubbio quel Giovanni, unico fra i discepoli di Cristo, che il Signore chiamò vergine dall’ondivaga età²¹ delle nozze; di tale verginità offre una duplice testimonianza in

facere, quibus exprobrabat quia homines erant? Vultis nosse quid eos facere volebat? audite in Psalmis: *Ego dixi: Dii estis, et filii Excelsi omnes*. Ad hoc ergo vocat nos Deus, ne simus homines. Sed tunc in melius non erimus homines, si prius nos homines esse agnoscamus, id est, ut ad illam celsitudinem ab humilitate surgamus: ne cum putamus nos aliquid esse, cum nihil simus, non solum non accipiamus quod non sumus, sed et amittamus quod sumus.

5. Ergo, fratres, de his montibus et Ioannes erat, qui dixit:

In principio erat Verbum, et Verbum erat apud Deum, et Deus erat Verbum.

Susceperat pacem mons iste, contemplabatur divinitatem Verbi. Qualis iste mons erat? quam excelsus? Transcenderat omnia cacumina terrarum, transcenderat omnes campos aeris, transcenderat omnes altitudines siderum, transcenderat omnes choros et legiones Angelorum. Nisi enim transcenderet ista omnia quae creata sunt, non perveniret ad eum

per quem facta sunt omnia.

Non potestis cogitare quid transcenderit, nisi videatis quo pervenerit. Quaeris de coelo et terra? facta sunt. Quaeris de his quae sunt in coelo et terra? Utique multo magis et ipsa facta sunt. Quaeris de spiritualibus creaturis, de Angelis, Archangelis, Sedibus, Dominationibus, Virtutibus, Principatibus? et ipsa facta sunt. Nam cum enumeraret haec omnia Psalmus, conclusit sic: *Ipse dixit, et facta sunt; ipse mandavit, et creata sunt*. Si dixit, et facta sunt, per Verbum facta sunt: si autem per Verbum facta sunt, non potuit Ioannis cor pervenire ad id quod ait: *In principio erat Verbum, et Verbum erat apud Deum, et Deus erat Verbum*; nisi transcendisset omnia quae sunt facta per Verbum. Qualis ergo iste mons, quam sanctus, quam altus inter illos montes qui susceperunt pacem populo Dei, ut colles possent suscipere iustitiam?

Levate oculos vestros in montem.

6. Videte ergo, fratres, ne forte de ipsis montibus est Ioannes, de quibus paulo ante cantavimus: *Levavi oculos meos in montes, unde veniet auxilium mihi*. Ergo, fratres mei, si vultis intellegere, levate oculos vestros in montem istum; id est, erigite vos ad Evangelistam, erigite vos ad eius sensum. Sed quia montes isti pacem suscipiunt, non potest autem esse in pace, qui spem ponit in homine; nolite sic erigere oculos in montem, ut putetis in homine spem vestram esse collocandam; et sic dicite: *Levavi oculos meos in montes, unde veniet auxilium mihi*, ut statim subiungatis: *Auxilium meum a Domino, qui fecit coelum et terram*. Ergo levemus oculos in montes, unde veniet auxilium nobis: et tamen non ipsi montes sunt, in quibus spes nostra ponenda

¹ Anche Agostino nei primi quattro paragrafi che aprono questo primo tractatus parla dell’ecceellenza di san Giovanni e dell’operato degli eretici, ma partendo da argomentazioni assai distanti da quelle di Beda; pertanto non ho evidenziato con il corsivo.

² Gv 1, 1.

³ Gv 2, 11 Vulg.: “Hoc fecit initium signorum Jesus in Cana Galilææ;”.

⁴ Gv 3, 24 Vulg.: “Nondum enim missus fuerat Joannes in carcerem.”.

⁵ La prima è citazione di Gv 1, 1, le altre tre sono verità di fede così come distillate nel Simbolo niceno-costantinopolitano.

⁶ Cfr Gv 1, 14.

⁷ Gv 5, 19 Vulg.: “nisi quod viderit Patrem facientem : quaecumque enim ille fecerit, haec et Filius similiter facit.”; Sabatier in nota: “Novatian. de Trin. p. 1039. b. quae Pater facit, & Filius facit similiter. Hilar. l. 7. de Trin. col. 926. e. f. [...] subinde sic: omnia enim quaecumque facit Pater, eadem & Filius facit similiter.”. L’italiano viene adeguato al testo.

⁸ Questo passo, e quello parimenti evidenziato poche righe più avanti, trovano accenti simili in Agostino al §7 di questo tractus 1, nel passo evidenziato pari colore, non molto oltre.

²⁰ Il primo significato è senza dubbio “oltrepassare / andare più in su” della nube; ma mi piace pensare che in Beda ci fosse anche il desiderio di esprimere un andare oltre spirituale: trascendere; per questo ho deciso intal senso. Quanto al suggerimento di rettifica del testo suggerito da Migne subito dopo, mi pare ragionevole aderire.

²¹ Non saprei decidere come tradurre “fluctivaga nuptiarum tempestate”. “Tempestatas” contempla sia l’idea di “lasso di tempo”, sia quella di “tempesta” atmosferica e non. Nel primo caso la locuzione ci porta all’età giovanile in cui il desiderio delle nozze ci rende fluttuanti; nel secondo il riferimento è alla complessità della vita matrimoniale, con chiare reminiscenze paoline (cfr 1Cor 7). Nel testo propongo la soluzione che mi pare maggiormente plausibile, ma potrebbe anche essere: “che il Signore chiamò vergine dal turbine delle nozze preda dei flutti”.

duplex testimonium in Evangelio datur, quod et prae caeteris dilectus a Deo dicitur, et huic matrem suam de throno crucis commendavit Deus, ut virginem virgo servaret. Qui singulari privilegio meruit castitatis, ut caeteris omnibus miraculorum Christi scriptoribus altius divinae Majestatis simul caperet ac patefaceret arcanum.

Neque enim frustra in coena mystica⁹ supra pectus Jesu recubuisse perbibetur (*Joan. XIII, XXI*), sed per hoc verissime docetur quia coelestis haustum sapientiae caeteris excellentius de sanctissimo ejusdem pectoris fonte potaverit.

Unde et merito in figura quatuor animalium aquilae volanti comparatur.

Cunctis quippe avibus aquila celsius volare,

cunctis animantibus clarius solis radiis infigere consuevit obtutus. Ita beatus Joannes sublimius aeternae nativitatis Christi mysteria conspexit.

Ergo alii evangelistae Christum ex tempore natum describunt, Joannes eundem in principio jam fuisse testatur, dicens:

In principio erat Verbum.

Quod duobus modis intelligitur.

Nam Pater principium est: quasi dixisset, In Patre est Filius: quem Verbum nonimavit iste evangelista. Nec nos movere debet quod in sequentibus hujus Evangelii, Judaeis interrogantibus quis esset, ipse Deus Dei Filius respondit:

Principium, qui et loquor vobis (*Joan. VIII*)¹⁰. Si enim Filius principium est, qui habet Patrem, quanto facilius Deus Pater intelligendus est esse principium, qui habet quidem Filium, cui Pater sit? Filius enim Patris est Filius, et Pater,

utique Filii Pater est, et Pater Deus, sed non de Deo Deus; Filius vero Deus de Deo est, et Pater dicitur lumen, sed non de lumine: Filius dicitur lumen, sed *lumen de lumine*.

Sic Pater principium, sed non de principio; Filius principium, sed a principio principium. Quod enim erat in principio, non finitur tempore, non principio praevenitur. Si vero ad creaturarum vel temporum velis referre principium, quod ait:

In principio erat Verbum,

quidquid creaturarum quodcumque principium habuit ut esset, erat tunc Verbum Dei, per quod sunt omnia. Ideo quater dicit evangelista,

erat, erat, erat, erat, ut intelligeres omnia tempora praevenisse coaeternum Deo Patri Verbum. Alii evangelistae inter homines subito apparuisse Dei Filium demonstrant; beatus Joannes apud Deum semper fuisse declarat, dicens:

Et Verbum erat apud Deum.

Alii eum verum hominem, ille ipsum verum confirmat esse Deum, dicens:

Et Deus erat Verbum.

Alii hominem eum apud homines temporaliter conversatum,

ille *Deum apud Deum*¹¹ in principio manentem ostendit,

dicens: *Hoc erat in principio apud Deum*¹². Si enim superius principium ad Patrem referri placet, et hoc sequens principium ad creaturas, intelligitur aeternaliter Verbum, id est, Filium Dei, esse in Patre, et omne creaturarum principium sua essentia praesente.

Alii magnalia quae in homine gessit perhibent; ille quod omnem creaturam visibilem

questo Vangelo: che viene detto amato da Dio sopra gli altri, e che Dio dal trono della croce gli affidò sua madre, perché un vergine si prendesse cura della vergine. Egli meritò, per singolare privilegio della castità, di comprendere e manifestare l'arcano della maestà divina in modo più elevato rispetto a tutti gli altri scrittori dei miracoli di Cristo. Non invano infatti viene riferito che nella cena mistica si sia chinato sul petto di Gesù (cfr Gv 13, 25; 21, 20), ma per questo insegna con assoluta verità: perché in modo più eccellente di tutti gli altri si è abbeverato al santissimo fonte del suo petto della bevanda della sapienza celeste. Per cui nell'immagine dei quattro animali è accostato all'aquila in volo. Infatti l'aquila suole volare più alta di tutti gli uccelli, più di tutti gli animati configgere lo sguardo nei raggi del sole. Così il beato Giovanni ha contemplato in modo più sublime i misteri della nascita eterna di Cristo. Per cui gli altri evangelisti descrivono Cristo nato nel tempo, Giovanni attesta che lo stesso era già in principio, dicendo:

In principio era il Verbo.

Che si comprende in due modi.

Infatti il Padre è il principio: quasi avesse detto, Il Figlio - che questo evangelista chiamò Verbo - è nel Padre. E non ci deve fare problema che nel prosieguito di questo Vangelo, ai Giudei che lo interrogavano chi fosse, lo stesso Dio Figlio di Dio rispose: *Il principio, che parlo a voi* (Gv 8, 25). Se infatti il Figlio è il principio, che ha il Padre, quanto più facile è comprendere che Dio Padre è il principio, che certamente ha il Figlio, di cui è Padre? Il Figlio infatti è Figlio del Padre, e il Padre è senza dubbio Padre del Figlio, e Padre Dio, ma non Dio da Dio: il Figlio invece è Dio da Dio; il Padre è pure detto luce, ma non da luce: il Figlio è detto luce, ma *luce da luce*. Così il Padre [è] principio, ma non da un principio; il Figlio [è] principio, ma principio dal principio. Infatti ciò che era in principio, non finisce col tempo, non viene prima del principio. Se invece vuoi riferire al principio delle creature o dei tempi ciò che dice:

In principio era il Verbo,

qualsiasi creatura qualunque principio abbia avuto per [poter] essere, allora era il Verbo di Dio, per mezzo del quale sono state fatte tutte le cose. Per questo l'evangelista dice quattro volte era, era, era, era: perché tu capisca che il Verbo coeterno a Dio Padre ha prevenuto tutti i tempi. Gli altri evangelisti mostrano che il Figlio di Dio è apparso all'improvviso fra gli uomini; il beato Giovanni dichiara che fu sempre presso Dio, dicendo:

e il Verbo era presso Dio.

Gli altri lo [mostrano] vero uomo, lui conferma che egli è vero Dio, dicendo:

e il Verbo era Dio.

Gli altri lo [mostrano] uomo che nel tempo si intrattiene presso gli uomini, lui lo mostra in principio Dio che permane presso Dio, dicendo: *Questo era, in principio, presso Dio*. Se infatti si decide di riferire il principio superiore²² al Padre, e questo principio susseguente alle creature, si comprende che il Verbo, cioè il Figlio di Dio, nell'eternità è nel Padre, e per sua essenza precede il principio di ogni creatura. Gli altri presentano le grandi cose che ha compiuto in quanto uomo; lui insegna che Dio

est; accipiunt enim montes quod nobis ministrent: ergo unde et montes accipiunt, ibi spes nostra ponenda est. Oculos nostros cum levamus ad Scripturas, quia per homines ministratae sunt Scripturae, levamus oculos nostros ad montes, unde auxilium veniet nobis: sed tamen quia ipsi homines erant qui scripserunt Scripturas, non de se lucebant; sed ille erat lumen verum, qui illuminat omnem hominem venientem in hunc mundum. Mons erat et ille Ioannes Baptista, qui dixit: *Non sum ego Christus*: ne quisquam spem in montem ponens, caderet ab illo qui montes illustrat, et ipse confessus ait: *Quoniam de plenitudine eius omnes accepimus*. Ita debes dicere: *Levavi oculos meos in montes, unde veniet auxilium mihi*, ne auxilium quod tibi venit, montibus imputes; sed sequaris, et dicas: *Auxilium meum a Domino, qui fecit coelum et terram*.

7. Ergo, fratres, ad hoc ista monuerim, ut quando erexistis cor ad Scripturas, cum sonaret Evangelium:

In principio erat Verbum,

et Verbum erat apud Deum, et Deus erat Verbum, et caetera quae lecta sunt, intellegatis vos levasse oculos ad montes. Nisi enim montes ista dicerent, unde omnino cogitaretis, non inveniretis. Ergo ex montibus venit vobis auxilium, ut haec vel audiretis: sed nondum potestis intellegere quod audistis. Invocate auxilium a Domino, qui fecit coelum et terram: quia montes sic potuerunt loqui, ut non possint ipsi illuminare; quia et ipsi illuminati sunt audiendo. Inde qui haec dixit, accepit Ioannes ille, fratres, qui discumbebat super pectus Domini, et de pectore Domini bibeat quod propinaret nobis. Sed propinavit verba; intellectum autem inde debes capere, unde et ipse biberat qui tibi propinavit: ut leves oculos ad montes, unde auxilium veniet tibi, ut inde tamquam calicem, id est, verbum propinatum acciperes; et tamen quia auxilium tuum a Domino, qui fecit coelum et terram, inde impleres pectus, unde implevit ille: unde dixisti: *Auxilium meum a Domino, qui fecit coelum et terram*: qui potest ergo, impleat. Fratres, hoc dixi: levet quisque cor suum quomodo illud videt idoneum, et capiat quod dicitur. Sed forte hoc dicetis, quia ego vobis sum praesentior quam Deus. Absit. Multo est ille praesentior: nam ego oculis vestris appareo, ille conscientiis vestris praesidet. Ad me aures, ad illum cor, ut utrumque impleatis. Ecce oculos vestros et sensus istos corporis levatis ad nos; nec ad nos, non enim nos de illis montibus, sed ad ipsum Evangelium, ad ipsum Evangelistam: cor autem implendum ad Dominum. Et unusquisque sic levet, ut videat quid levet, et quo levet. Quid dixi: Quid levet, et quo levet? Quale cor levet, videat; quia ad Dominum levat: ne sarcina voluptatis carnalis praegravatum, ante cadat, quam fuerit sublevatum. Sed videt se quisque gestare onus carnis? det operam per continentiam, ut purget quod levet ad Deum. Beati enim mundi corde, quoniam ipsi Deum videbunt.

Verbum hominis.

8. Nam ecce quid prodest, quia sonuerunt verba:

In principio erat Verbum,

et Verbum erat apud Deum,

et Deus erat Verbum?

Et nos diximus verba, cum loqueremur. Numquid tale Verbum erat apud Deum? Nonne ea quae diximus, sonuerunt atque transierunt? Ergo et Dei Verbum sonuit et peractum est? Quomodo omnia per ipsum facta sunt, et sine ipso factum est nihil? quomodo per illud regitur, quod per illud creatum est, si sonuit et transiit? Quale ergo Verbum quod et dicitur, et non transit? Intendat Caritas vestra: magna res est. Quotidie dicendo verba viluerunt nobis, quia sonando verba et transeundo viluerunt, et nihil aliud videntur

⁹ L'appartenenza alla Chiesa Ambrosiana mi impone di notare come Beda si serva di "mystica" per tradurre il celeberrimo "Του δειπνου σου του μυστικου," che invece la nostra tradizione rende con "Coenae tuae mirabili".

¹⁰ Gv 8, 25. In NCEI suona: "Proprio ciò che io vi dico.", secondo VulgN: "In principio: id quod et loquor vobis!"; il commento esige una traduzione secondo Vulg.

¹¹ Questa locuzione ricorre una volta in Beda e due in Agostino. Si veda evidenziazione pari colore in apertura di questo tractatus 1 e al termine del §17 del medesimo.

¹² Gv 1, 2. NCEI traduce: "Egli era, in principio, presso Dio:". L'"hoc" si riferisce a ciò che precede (In principio era il Verbo, e il Verbo era presso Dio e il Verbo era Dio), per confermarlo; ritengo che traducendo con "questo / ciò" sia più immediatamente percepibile.

Questo versetto è citato due sole altre volte, da Agostino nel tractatus 2, §1 e nel tractatus 3, §4; evidenziati pari colore.

²² Vale a dire: fondante / originario. Il ragionamento qui proposto è qualcosa di analogo alla "processione" dello Spirito santo dal Padre e, in seconda istanza, dal Figlio.

per ipsum Deus Pater fecit docet, dicens:¹³

Padre ha fatto per suo mezzo ogni creatura visibile, dicendo:

quam verba. Est verbum et in ipso homine, quod manet intus: nam sonus procedit ex ore. Est verbum quod vere spiritaliter dicitur, illud quod intellegis de sono, non ipse sonus. Ecce verbum dico, cum dico: Deus. Quam breve est quod dixi, quatuor litteras, et duas syllabas! Numquidnam hoc totum est Deus, quatuor litterae, et duae syllabae? An quantum hoc vile est, tantum charum est quod in eis intellegitur? Quid factum est in corde tuo, cum audisses: Deus? Quid factum est in corde meo, cum dicerem: Deus? Magna et summa quaedam substantia cogitata est, quae transcendat omnem mutabilem creaturam, carnalem et animale. Et si dicam tibi: Deus commutabilis est, an incommutabilis? respondebis statim: Absit ut ego vel credam vel sentiam commutabilem Deum: incommutabilis est Deus. Anima tua quamvis parva, quamvis forte adhuc carnalis, non mihi potuit respondere nisi incommutabilem Deum; omnis autem creatura mutabilis: quomodo ergo potuisti scintillare in illud quod est super omnem creaturam, ut certus mihi responderes incommutabilem Deum? Quid est ergo illud in corde tuo, quando cogitas quamdam substantiam vivam, perpetuam, omnipotentem, infinitam, ubique praesentem, ubique totam, nusquam inclusam? Quando ista cogitas, hoc est verbum de Deo in corde tuo. Numquid autem hoc est sonus ille qui quatuor litteris constat, et duabus syllabis? Ergo quaecumque dicuntur et transeunt, soni sunt, litterae sunt, syllabae sunt. Hoc verbum transit, quod sonat: quod autem significavit sonus, et in cogitante est qui dixit, et in intellegente est qui audivit, manet hoc transeuntibus sonis.

Verbum Dei.

9. Refer animum ad illud verbum. Si tu potes habere verbum in corde tuo, tamquam consilium natum in mente tua, ut mens tua pariat consilium, et insit consilium quasi proles mentis tuae, quasi filius cordis tui. Prius enim cor generat consilium, ut aliquam fabricam construas, aliquid amplum in terra moliaris; iam natum est consilium, et opus nondum completum est: vides tu, quid facturus es; sed alius non miratur, nisi cum feceris et construxeris molem, et fabricam illam ad exsculptionem perfectionemque perduxeris: attendunt homines mirabilem fabricam, et mirantur consilium fabricantis; stupent quod vident, et amant quod non vident: quis est qui potest videre consilium? Si ergo ex magna aliqua fabrica laudatur humanum consilium, vis videre quale consilium Dei est Dominus Iesus Christus, id est, Verbum Dei? Attende fabricam istam mundi; vide quae sint facta per Verbum, et tunc cognosces quale sit Verbum. Attende haec duo mundi corpora, coelum et terram: quis explicat verbis ornatum coeli? quis explicat verbis fecunditatem terrae? quis digne collaudat temporum vices? quis digne collaudat seminum vim? Videtis quae taceam, ne diu commemorando parum dicam forte, quam potestis cogitare. Ex fabrica ergo ista animadvertite quale Verbum est per quod facta est: et non sola facta est. Omnia enim ista videntur, quia pertinent ad sensum corporis. Per illud Verbum et Angeli facti sunt; per illud Verbum et Archangeli facti sunt; Potestates, Sedes, Dominationes, Principatus; per illud Verbum facta sunt omnia: hinc cogitate quale Verbum est.

10. Respondet mihi modo forte nescio quis: Et quis hoc Verbum cogitat? Noli ergo tibi quasi vile aliquid formare, cum audis Verbum, et conicere verba quae audis quotidie: Ille talia verba dixit, talia verba locutus est, talia verba mihi narras: assidue enim dicendo nomina verborum, quasi viluerunt, verba. Et quando audis: *In principio erat Verbum*, ne vile aliquid putares, quale consuevisti cogitare, cum verba humana soleres audire, audi quid cogites: *Deus erat Verbum*.

11. Exeat nunc nescio quis infidelis Arianus, et dicat quia Verbum Dei factum est. Quomodo potest fieri ut Verbum Dei factum sit, quando Deus per Verbum fecit omnia? Si et Verbum Dei ipsum factum est, per quod aliud Verbum factum est? Si hoc dicis, quia est Verbum Verbi, per quod factum est illud, ipsum dico ego unicum Filium Dei. Si autem non dicis Verbum Verbi, concede non factum per quod facta sunt omnia. Non enim per seipsum fieri potuit, per quod facta sunt omnia: crede ergo Evangelistae. Poterat enim dicere: In principio fecit Deus Verbum: quomodo dixit Moyses: *In principio fecit Deus coelum et terram*; et omnia sic enumerat: Dixit Deus: Fiat, et factum est. Si dixit, quis dixit? Utique Deus. Et quid factum est? Creatura aliqua. Inter dicentem Deum et factam creaturam quid est per quod factum est, nisi Verbum? quia dixit Deus: Fiat, et factum est. Hoc Verbum incommutabile: quamvis mutabilia per Verbum fiant, ipsum incommutabile est.

Ille te reficiat qui te fecit.

12. Noli ergo credere factum, per quod facta sunt omnia: ne non reficiaris per Verbum, per quod reficiuntur omnia. Iam enim factus es per Verbum, sed oportet te refici per

¹³ Agostino tratta questi argomenti ai §11 e 12 di questo tractatus 1; evidenziati pari colore.

*Omnia per ipsum facta sunt, et sine ipso factum est nihil.*¹⁴

Si enim nihil creaturarum sine ipso est factum, patet profecto quia ipse creatura non est, per quem omnis creatura facta est. Et ne quis audiens factam per Dei Filium creaturam, mutabilem credat ejus voluntatem, quasi qui subito vellet facere creaturam, quam ab aeterno nunquam ante fecisset, manifeste docet evangelista factam quidem in tempore creaturam, sed in aeterna Creatoris sapientia, quando et qualis crearetur, semper fuisse dispositum, et hoc est quod ait:

Tutto è stato fatto per mezzo di lui e senza di lui nulla è stato fatto.

Se infatti nulla delle creature è fatto senza di lui, è certo chiaro che non è creatura colui per mezzo del quale ogni creatura è fatta. E affinché qualcuno, sentendo che la creatura è fatta per mezzo del Figlio di Dio, non creda mutevole la sua volontà, quasi che egli all'improvviso voglia fare la creatura che in eterno prima non aveva mai fatto, l'evangelista insegna apertamente che la creatura è certo fatta nel tempo, ma che nell'eterna sapienza del Creatore, quando e quale creare da sempre era disposto, e questo è ciò che dice:

Verbum: si autem mala fuerit fides tua de Verbo, non poteris refici per Verbum. Et si tibi contigit fieri per Verbum, ut per illud factus sis, per te deficis: si per te deficis, ille te reficiat qui te fecit: si per te deterior efficeris, ille te recreet qui te creavit. Quomodo te autem recreet per Verbum, si male aliquid sentias de Verbo? Evangelista dicit: *In principio erat Verbum*; et tu dicis: In principio factum est Verbum. Ille: *Omnia per ipsum facta sunt*, dicit; et tu dicis quia et ipsum Verbum factum est. Poterat dicere Evangelista: In principio factum est Verbum: sed quid ait? *In principio erat Verbum*. Si erat, non est factum, ut ista omnia per ipsum fierent, et sine ipso nihil. Si ergo *erat in principio Verbum, et Verbum erat apud Deum, et Deus erat Verbum*: si non potes cogitare quid sit, differ ut crescas. Ille cibus est, accipe lac ut nutriaris, ut sis validus ad capiendum cibum.

Universa creatura per ipsum facta sunt.

13. Sane, fratres, quod sequitur:

Omnia per ipsum facta sunt, et sine ipso factum est nihil,

videte ne sic cogitetis, quia nihil aliquid est. Solent enim multi male intellegentes, *sine ipso factum est nihil*, putare aliquid esse nihil. Peccatum quidem non per ipsum factum est: et manifestum est, quia peccatum nihil est, et nihil fiunt homines cum peccant. Et idolum non per Verbum factum est: habet quidem formam quamdam humanam, sed ipse homo per Verbum factus est; nam forma hominis in idolo, non per Verbum facta est; et scriptum est: *Scimus quia nihil est idolum*. Ergo ista non sunt facta per Verbum; sed quaecumque naturaliter facta sunt, quaecumque sunt in creaturis, omnia omnino quae fixa in coelo sunt, quae fulgent desuper, quae volitant sub coelo, et quae moventur in universa natura rerum, omnis omnino creatura: dicam planius, dicam, fratres, ut intellegatis, ab angelo usque ad vermiculum. Quid praeclarius angelo in creaturis? quid extremius vermiculo in creaturis? Per quem factus est angelus, per ipsum factus est et vermiculus: sed angelus dignus coelo, vermiculus terra. Qui creavit, ipse disposuit. Si poneret vermiculum in coelo, reprehenderes; si vellet Angelos nasci de putrescentibus carnibus, reprehenderes: et tamen prope hoc facit Deus, et non est reprehendendus. Nam omnes homines de carne nascentes, quid sunt nisi vermes? et de vermibus Angelos facit. Si enim ipse Dominus dicit: *Ego autem sum vermis, et non homo*; quis dubitat hoc dicere quod scriptum est et in Iob: *Quanto magis homo putredo, et filius hominis vermis?* Primo dixit, *homo putredo*; et postea, *filius hominis vermis*: quia vermis de putredine nascitur, ideo *homo putredo*, et *filius hominis vermis*. Ecce quid fieri voluit propter te, illud quod *in principio erat Verbum, et Verbum erat apud Deum, et Deus erat Verbum*. Quare hoc factum est propter te? Ut sugeres, qui manducare non poteras. Omnino ergo, fratres, sic accipite: *Omnia per ipsum facta sunt, et sine ipso factum est nihil*. Universa enim creatura per ipsum facta est, maior, minor: per ipsum facta sunt supera, infera; spiritalis, corporalis, per ipsum facta sunt. Nulla enim forma, nulla compages, nulla concordia partium, nulla qualiscumque substantia, quae potest habere pondus, numerum, mensuram, nisi per illud Verbum est, et ab illo Verbo creatore, cui dictum est: *Omnia in mensura, et numero, et pondere disposuisti*.

14. Nemo ergo vos fallat, quando forte taedium patimini ad muscas. Etenim aliqui derisi sunt a diabolo, et ad muscas capti sunt. Solent enim aucupes ponere in muscipula muscas, ut esurientes aves decipiant: sic et isti ad muscas a diabolo decepti sunt. Nam nescio quis taedium patiebatur ad muscas: invenit illum Manichaeus taedio affectum; et cum diceret se non posse pati muscas et odisse vehementer illas, statim ille: Quis fecit has? Et quia taedio affectus erat, et oderat illas, non ausus est dicere: Deus illas fecit: erat autem catholicus. Ille statim subiecit: Si Deus illas non fecit, quis illas fecit? Plane, ait ille, ego credo quia diabolus fecit muscas. Et ille statim: Si muscam diabolus fecit, sicut te video confiteri, quia prudenter intellegis, apem quis fecit, quae paulo amplior est musca? Non ausus ille est dicere quia Deus fecit apem, et muscam non fecit; quia res erat proxima. Ab ape duxit ad locustam, a locusta ad lacertum, a lacerto ad avem, ab ave duxit ad pecus, inde ad bovem, inde ad elephantem, postremo ad hominem; et persuasit homini quia non a Deo factus est homo. Ita ille miser cum taedium passus est ad muscas, musca factus est, quem diabolus possideret. Beelzebub quippe interpretari dicitur princeps muscarum: de quibus scriptum est: *Muscae moriturae exterminant oleum suavitatis*.

15. Quid igitur, fratres? quare ista dixi? Claudite aures cordis vestri adversus dolos inimici; intellegite quia Deus fecit omnia, et in suis gradibus collocavit. Quare autem patimur multa mala a creatura quam fecit Deus? Quia offendimus Deum? Numquid haec Angeli patiuntur? Fortassis et nos in vita ista illa non timeremus. De poena tua

¹⁴ Gv 1, 3.

*Quod factum est, in ipso vita erat.*¹⁵

Id est, quod factum in tempore, sive vivum, sive vita carens apparuit, omne hoc in spiritali factoris ratione quasi semper vixerat, et vivit: non quia coaeternum est Creatori quod creavit, sed quia coaeterna est illi ratio voluntatis suae, in qua ab aeterno habuit et habet quid et quando crearet, qualiter creatum gubernet ut maneat, ad quem finem singula quae creavit perducatur. Ideo ita distinguendum est, et subinferendum quasi alia voce: *In ipso vita erat*, quia quidquid per ipsum factum est, etiam in ipso vivit, sicut ars in animo artificis vivit, licet arca vel aliud aliquid ab ipso factum pereat.

Ciò che è stato fatto, in lui era vita.

Cioè, ciò che è stato fatto nel tempo, sia [che] apparve vivo, o privo di vita, tutto ciò nella ragione spirituale del “fattore” [è] come se sempre fosse vissuto e vive: non perché ciò che ha creato è coeterno al Creatore, ma perché gli è coeterna la ragione della sua volontà, nella quale dall’eternità ebbe ed ha che cosa e quando creare, in che modo reggere il creato affinché permanga, a che fine condurre le singole cose create. Pertanto va distinto così, e va aggiunto quasi con altra voce: *In lui era vita*, perché tutto ciò che è stato fatto da lui, in lui pure vive, come l’arte vive nell’anima dell’artefice, anche se l’armadio, o che altro sia fatto da lui, perisca.

peccatum tuum accusa, non iudicem. Nam propter superbiam instituit Deus istam creaturam minimam et abiectissimam, ut ipsa nos torqueret: ut cum superbus fuerit homo, et se iactaverit adversus Deum; et, cum sit mortalis, mortalem terruerit; et, cum sit homo, proximum hominem non agnoverit; cum se exerit, pulicibus subdatur. Quid est quod te inflas humana superbia? Homo tibi dixit convicium, et timuisti, et iratus es; pulicibus resiste ut dormias: cognosce qui sis. Nam ut noveritis, fratres, propter superbiam nostram domandam creata ista, quae molesta nobis essent: populum Pharaonis superbum potuit Deus domare de ursis, de leonibus, de serpentibus; muscas et ranas illis immisit, ut rebus vilissimis superbia domaretur.

Omnia in ipso vita sunt.

16. *Omnia* ergo, fratres, *omnia omnino per ipsum facta sunt, et sine ipso factum est nihil.* Sed quomodo per ipsum facta sunt omnia? *Quod factum est, in illo vita est.* Potest enim sic dici: *Quod factum est in illo, vita est:* ergo totum vita est, si sic pronuntiaverimus. Quid enim non in illo factum est? Ipse est enim Sapientia Dei; et dicitur in Psalmo: *Omnia in Sapientia fecisti.* Si ergo Christus est Sapientia Dei, et Psalmus dicit: *Omnia in Sapientia fecisti;* omnia sicut per illum facta, ita in illo facta sunt. Si ergo omnia in illo, fratres carissimi, et quod in illo factum est, vita est; ergo et terra vita est, ergo et lignum vita est. Dicimus quidem lignum vitam, sed secundum intellectum lignum crucis, unde accepimus vitam. Ergo et lapis vita est. Inhonestum est sic intellegere, ne rursus nobis subrepat eadem sordidissima secta Manichaeorum, et dicat quia habet vitam lapis, et habet animam paries, et resticula habet animam, et lana et vestis. Solent enim delirantes dicere, et cum repressi fuerint et repulsi, quasi de Scripturis proferunt dicentes: Utquid dictum est:

Quod factum est in illo, vita est?

Si enim omnia in ipso facta sunt, omnia vita sunt. Non te abducant: pronuntia sic: *Quod factum est;* hic subdistingue, et deinde infer, *in illo vita est.* Quid est hoc? Facta est terra, sed ipsa terra quae facta est, non est vita: est autem in ipsa sapientia spiritaliter ratio quaedam qua terra facta est; haec vita est.

17. Quomodo possum, dicam Caritati vestrae. Faber facit arcam. Primo in arte habet arcam: si enim in arte arcam non haberet, unde illam fabricando proferret? Sed arca sic est in arte, ut non ipsa arca sit quae videtur oculis. In arte invisibiliter est, in opere visibiliter erit. Ecce facta est in opere; numquid destitit esse in arte? Et illa in opere facta est, et illa manet quae in arte est: nam potest illa arca putrescere, et iterum ex illa quae in arte est, alia fabricari. Attendite ergo arcam in arte, et arcam in opere. Arca in opere non est vita, arca in arte vita est; quia vivit anima artificis, ubi sunt ista omnia antequam proferantur. Sic ergo, fratres carissimi, quia Sapientia Dei, per quam facta sunt omnia, secundum artem continet omnia, antequam fabricet omnia; hinc quae fiunt per ipsam artem, non continuo vita sunt, sed quidquid factum est, vita in illo est. Terram vides; est in arte terra: coelum vides; est in arte coelum: solem et lunam vides; sunt et ista in arte: sed foris corpora sunt, in arte vita sunt. Videte, si quo modo potestis; magna enim res dicta est: et si non a me magno, aut non per me magnum, tamen a magno. Non enim a me parvulo dicta sunt haec: sed ille non est parvulus ad quem respicio, ut dicam. Capiat quisque ut potest, in quantum potest: et qui non potest, nutriat cor, ut possit. Unde nutriat? De lacte nutriat, ut ad cibum perveniat. A Christo per carnem nato non recedat, donec perveniat ad Christum ab uno Patre natum, Verbum **Deum apud Deum**, per quod facta sunt omnia: quia illa vita est, quae in illo est lux hominum.

Et ipsa vita lux est.

18. Hoc enim sequitur:

¹⁵ Gv 1, 3-4. Come si vede, la punteggiatura cambia e, con essa, anche l’interpretazione; in Sabatier anche Vulg. presenta la virgola invece del punto, Sabatier in nota: “Sed in veteri codice Lat. licteris uncialibus exarato, cujus specimen manibus tenemus, hic versus alio modo distinctus exhibetur: *Omnia per eum facta sunt: & sine eum factum est nihil:* dein post modicum intervallum legitur: *Quod autem factum est, in eo vita est.* Similiter habet Iren. [...] itidem l. 3. c. 11. p. 188. Dd. praeterquam quod, posita interpunctione post nihil, subdit: *Quod factum est, in ipso vita erat* [...] Hilar. in Psal. 148. col. 587. c. sicut l. 1. de Trin. col. 771. b. nisi quod ibi post nihil, interpungit, & addit: *Quod factum est in eo, vita est:* [...] Similiter apud Ambros. in Ps. 36. col. 793. b. c. *Verbum Dei*, inquit, *vita est, quia verbum caro factum est. Unde praeclare dixit Evangelista: Quod factum est in ipso, vita est.* Tum addit: *Alexandrini quidem, & Egyptii legunt: Omnia per ipsum facta sunt: & sine ipso factum est nihil, quod factum est: & interposita distinctione, subjiciunt:* In ipso vita est. *Salva sit fidelibus illa distinctio; ego non vereor legere: Quod factum est in ipso, vita est. Et nihil habet quod teneat Arianus: quia non illius venena considero, sed lectionis sacra consuetudinem recognosco..... Non enim dixit: Factum est verbum: sed dixit: Deus erat verbum. Deus autem non factura, sed factor est, & creator. Aperi aures, & audi: Omnia per ipsum facta sunt: & sine ipso factum est nihil. Discis esse filium, in quo divinitatis est plenitudo. Aperi aures adhuc paululum, & audi dicentem: Quod factum est in ipso, vita est. In ipso, inquit, factum est, non Dei verbum factum est: & infra: Caro est, qua in Christo apparuit, vel Christus in carne: ipse nostra in omnibus vita est... mors ejus fructus est vita. Quod factum est ergo in ipso, vita est: caro facta est in ipso, vita est: infantia facta est in ipso, vita est..... Vide quanta in ipso facta sunt... Quid movet, ut dixi, quia scriptum est: Quod factum est in ipso, vita est: cum homo dixerit: In Deo faciemus virtutem? Unde fati apparet Ambrosium duplicem hic admisisse distinctionem non omnibus usitatam; unam, qua istud, *Quod factum est*, jungeretur cum seq. *in ipso*, non vero cum antecedenti nihil: alteram, qua rursus *in ipso*, divideretur a seq. *vita erat*, copulareturque cum anteced. *factum est*. Attamen hanc interpunctionem, saltem ex parte, nonnihil habere dubitationis, insinuare videtur l. 3. de fide, c. 6 col. 504. f. ubi Arianos sic compellat: *Nec illud verendum est, quod solent Ariani saeva interpretatione componere, dicentes factum esse Dei verbum, quia scriptum est, inquit: Quod factum est in ipso, vita est. Primum intelligant si ad substantiam divinam referant, Quod factum est, Manichaeorum se quaestionibus implicari... Deinde unde possunt docere sic pronunciasse Evangelium? Plerique enim docti, & et fideles sic pronunciant: Omnia per ipsum facta sunt: & sine ipso factum est nihil, quod factum est. Alii sic: Omnia per ipsum facta sunt: & sine ipso factum est nihil: (ita Ambros. ipse in Psal. 118. & l. 1. de fide, 461. f) denique: Quod factum est pronunciant, & subjungunt in ipso: hoc est: Quidquid autem factum, est in ipso. Quid est in ipso? Apostolus docet, dicens: In ipso enim sumus, & vivimus, &c. [poi riporta Agostino da questo tractatus]”. L’italiano viene adeguato al testo.**

*Et vita erat lux hominum.*¹⁶

Quo verbo aperte docetur quod ipsa vitalis ratio per quam omnia disposita sunt et reguntur: non omnem creaturam, sed rationabilem tantum, ut sapere possit illuminat. Homines namque, qui ad imaginem Dei facti sunt, percipere sapientiam possunt, animalia non possunt.

Sed animalis quicumque est homo, non percipit ea quae sunt Spiritus Dei (I Cor. V)¹⁷. Unde bene cum dixisset: *Et vita erat lux hominum*, subjunxit et de his qui, ab humanae conditionis honore procul recedentes, comparati sunt jumentis insipientibus, et similes facti sunt illis (Psal. XLVIII)¹⁸, atque ideo rectae voluntatis luce privantur.

*Et lux, inquit, in tenebris lucet, et tenebrae eam non comprehenderunt.*¹⁹

Lux quippe est hominum Christus, quia omnia quae illuminari merentur corda hominum, suae praesentia cognitionis illustrat. Tenebrae autem stulti sunt et iniqui, quorum caeca praecordia lux aeternae Sapientiae qualia sunt manifeste cognoscit, quamvis ipsi radios ejusdem lucis nequaquam capere per intelligentiam possint, veluti si quilibet caecus jubare solis offundatur, nec tamen ipse solem, cujus lumine perfundatur, aspiciat. Talibus tamen divina consuluit misericordia, qualiter pervenire possint ut illam veram lucem cernerent, et essent filii lucis, qui fuerunt filii tenebrarum, et hujus cognitionis initium fuit quod sequitur.

E la vita era la luce degli uomini.

Con questa parola si insegna apertamente che proprio la ragione di vita per la quale tutte le cose vengono disposte e sono rette, non illumina ogni creatura, ma soltanto la razionale perché possa conoscere. Gli uomini infatti, che sono fatti ad immagine di Dio, possono percepire la sapienza, gli animali non possono.

Ma l'uomo è un animale qualunque, non comprende le cose dello Spirito di Dio (1 Cor 2, 14). Per cui opportunamente, quando ebbe detto: *E la vita era la luce degli uomini*, soggiunse anche [a proposito] di quelli che, recedendo lungi dall'onore dell'umana condizione, sono paragonati a giumenti senza ragione, e si rendono simili ad essi (Sal 48, 13), e pertanto si privano della luce della retta volontà.

La luce, dice, splende nelle tenebre e le tenebre non l'hanno compresa.

Cristo, infatti, è la luce degli uomini, perché illumina con la presenza della sua conoscenza tutti i cuori degli uomini che meritano di essere illuminati. Tenebre sono invece gli stolti e gli iniqui, i cui ciechi precordi la luce dell'eterna Sapienza conosce apertamente come sono, benché essi non possano in alcun modo cogliere con l'intelletto i raggi di quella medesima luce, come un qualche cieco che sia invaso dallo splendore del sole, e tuttavia non vede quel sole della cui luce è pervaso. Tuttavia per tali [uomini] la divina misericordia ha deliberato in che modo possano pervenire a scorgere la vera luce, ed essere figli della luce, loro che furono figli delle tenebre, e l'inizio di questa conoscenza fu ciò che segue.

Et vita erat lux hominum;

et ex ipsa vita homines illuminantur. Pecora non illuminantur, quia pecora non habent rationales mentes quae possint videre sapientiam. Homo autem factus est ad imaginem Dei, habet rationalem mentem per quam possit percipere sapientiam. Ergo illa vita per quam facta sunt omnia, ipsa vita lux est: et non quorumque animalium, sed lux hominum. Unde paulo post dicit: *Erat lumen verum, quod illuminat omnem hominem venientem in hunc mundum*. Ab illo lumine illuminatus est Ioannes Baptista; ab ipso et ipse Ioannes evangelista. Ex ipso lumine plenus erat qui dixit: *Non sum ego Christus; sed qui post me venit, cuius non sum ego dignus corrigiam calceamenti solvere*. Ab illo lumine illuminatus erat qui dixit: *In principio erat Verbum, et Verbum erat apud Deum, et Deus erat Verbum*. Ergo, illa vita lux est hominum.

19. Sed forte stulta corda adhuc capere istam lucem non possunt, quia peccatis suis aggravantur, ut eam videre non possint. Non ideo cogitent quasi absentem esse lucem, quia eam videre non possunt: ipsi enim propter peccata tenebrae sunt.

Et lux in tenebris lucet, et tenebrae eam non comprehenderunt.

Ergo, fratres, quomodo homo positus in sole caecus, praesens est illi sol, sed ipse soli absens est; sic omnis stultus, omnis iniquus, omnis impius, caecus est corde. Praesens est sapientia, sed cum caeco praesens est, oculis eius absens est: non quia ipsa illi absens est, sed quia ipse ab illa absens est. Quid ergo faciat iste? Mundet unde possit videri Deus. Quomodo si propterea videre non posset, quia sordidos et saucios oculos haberet, irruente pulvere vel pituita vel fumo, diceret illi medicus: Purga de oculo tuo quidquid mali est, ut possis videre lucem oculorum tuorum. Pulvis, pituita, fumus, peccata et iniquitates sunt; tolle inde ista omnia, et videbis sapientiam quae praesens est: quia Deus est ipsa sapientia; et dictum est: *Beati mundo corde, quoniam ipsi Deum videbunt*.

TRACTATUS II

Fuit homo missus a Deo... (Io 1, 6-14).

Si vultis pie et christiane vivere, haerete Christo secundum id quod pro nobis factus est, ut perveniatis ad eum secundum id quod est, et secundum id quod erat.

1. Bonum est, fratres, ut textum divinarum Scripturarum, et maxime sancti Evangelii, nullum locum praetermittentes pertractemus, ut possumus; et pro nostra capacitate pascamur, et ministremus vobis unde et nos pascimur. Capitulum primum praeterito die dominico tractatum esse meminimus, id est: *In principio erat Verbum, et Verbum erat apud Deum, et Deus erat Verbum: hoc erat in principio apud Deum. Omnia per ipsum facta sunt, et sine ipso factum est nihil. Quod factum est, in illo vita est; et vita erat lux hominum; et lux in tenebris lucet, et tenebrae eam non comprehenderunt*. Huc usque tractatum esse credo: recordamini omnes qui adfuistis; et qui non adfuistis, credite nobis, et his qui adesse voluerunt. Nunc ergo quia non possumus semper omnia replicare, propter eos qui hoc volunt audire quod sequitur, et oneri est illis si repetantur priora cum defraudatione posteriorum; dignentur et qui non aderant non praeterita exigere, sed cum his qui aderant et nunc audire praesentia.

Lignum quo mare transeamus.

2. Sequitur: *Fuit homo missus a Deo, cui nomen erat Ioannes*. Et enim ea quae dicta sunt superius, fratres carissimi, de divinitate Christi dicta sunt ineffabili, et prope ineffabiliter. Quis enim capiet: *In principio erat Verbum, et Verbum erat apud Deum?* Et ne vilescat tibi nomen Verbi, per consuetudinem quotidianorum verborum: *Et Deus erat Verbum*. Hoc Verbum idipsum est, unde hesterno die multum locuti sumus: et praestiterit Dominus, ut vel tantum loquendo aliquid ad corda vestra perduxerimus. *In principio erat Verbum*. Idipsum est, eodem modo est; sicut est, semper sic est; mutari non potest: hoc est est. Quod nomen suum dixit famulo suo Moysi: *Ego sum qui sum*; et: *Misit me qui est*. Quis ergo hoc capiet, cum videatis omnia mortalia mutabilia; cum videatis non solum corpora variari per qualitates, nascendo, crescendo, deficiendo, moriendo, sed etiam ipsas animas per affectum diversarum voluntatum distendi atque

¹⁶ Gv 1, 4.

¹⁷ In realtà 1Cor 2, 14 Vulg.: “Animalis autem homo non percipit ea quae sunt Spiritus Dei: stultitia enim est illi, et non potest intelligere: quia spiritualiter examinatur.”. NCEI traduce: “Ma l'uomo lasciato alle sue forze non comprende le cose dello Spirito di Dio:”; in italiano adottato una traduzione più letterale perché il commento sta trattando proprio la differenza tra animale e uomo. Essendo citazione testuale, in italiano viene evidenziata con il corsivo.

¹⁸ Sal 48, 13 Vulg.: “Comparatus est jumentis insipientibus, et similis factus est illis.”. NCEI traduce: “è simile alle bestie che muoiono.”, semplificando VulgN; in italiano viene adottata una traduzione secondo Vulg. ed essendo citazione testuale, viene evidenziata con il corsivo

¹⁹ Gv 1, 5. Versetto più volte ripreso da entrambi gli autori. In questo contesto è ripreso da Agostino in questo tractatus 2, poco sopra, all'inizio del §8; evidenziato pari colore. NCEI traduce: “... e le tenebre non l'hanno vinta.”, ma lo svolgersi del commento richiede una traduzione simile a quella tradizionale di “accolta”; oso quindi “compresa”, che può sostenere l'idea dell'accogliere ma introduce anche il comprendere in senso materiale: racchiudere e, quindi, vincere, ma soprattutto nel senso figurato di capire / riconoscere.

discindi: cum videatis homines et percipere posse sapientiam, si se illius luci et calori admoverint; et amittere posse sapientiam, si inde malo affectu recesserint? Cum videatis ergo ista omnia esse mutabilia; quid est quod est, nisi quod transcendit omnia quae sic sunt ut non sint? Quis ergo hoc capiat? Aut quis, quomodocumque intenderit vires mentis suae, ut attingat quomodo potest id quod est, ad id quod utcumque mente attigerit, possit pervenire? Sic est enim tamquam videat quisque de longe patriam, et mare interiaceat; videt quo eat, sed non habet qua eat. Sic ad illam stabilitatem nostram ubi quod est est, quia hoc solum semper sic est ut est, volumus pervenire; interiacet mare huius saeculi qua imus, etsi iam videmus quo imus: nam multi nec quo eant vident. Ut ergo esset et qua iremus, venit inde ad quem ire volebamus. Et quid fecit? Instituit lignum quo mare transeamus. Nemo enim potest transire mare huius saeculi, nisi cruce Christi portatus. Hanc crucem aliquando amplectitur et infirmus oculis: et qui non videt longe quo eat, non ab illa recedat, et ipsa illum perducet.

3. Itaque, fratres mei, hoc insinuaverim cordibus vestris: si vultis pie et christiane vivere, haerete Christo secundum id quod pro nobis factus est, ut perveniatis ad eum secundum id quod est, et secundum id quod erat. Accessit, ut pro nobis hoc fieret; quia hoc pro nobis factus est, ubi portentur infirmi, et mare saeculi transeant, et perveniant ad patriam; ubi iam navi non opus erit, quia nullum mare transitur. Melius est ergo non videre mente id quod est, et tamen a Christi cruce non recedere, quam videre illud mente, et crucem Christi contemnere. Bonum est super hoc et optimum, si fieri potest, ut et videatur quo eundum sit, et teneatur quo portetur qui pergit. Hoc potuerunt mentes magnae montium, qui montes dicti sunt, quos maxime illustrat lumen iustitiae: potuerunt, et viderunt illud quod est. Nam videns Ioannes dicebat: *In principio erat Verbum, et Verbum erat apud Deum, et Deus erat Verbum.* Viderunt hoc, et ut pervenirent ad id quod videbant de longe, a cruce Christi non recesserunt, et humilitatem Christi non contempserunt. Parvuli vero qui hoc non possunt intellegere, non recedentes a cruce et passione et resurrectione Christi, in ipsa navi perducuntur ad id quod non vident, in qua navi perveniunt et illi qui vident.

O sapientia superba!

4. At vero quidam philosophi huius mundi exstiterunt, et inquisierunt Creatorem per creaturam: quia potest inveniri per creaturam, evidenter dicente Apostolo: *Invisibilia enim eius, a constitutione mundi, per ea quae facta sunt, intellecta conspiciuntur; sempiterna quoque virtus eius et divinitas, ut sint inexcusabiles.* Et sequitur: *Quia cum cognovissent Deum: non dixit: Quia non cognoverunt; sed: Quia cum cognovissent Deum, non sicut Deum glorificaverunt, aut gratias egerunt; sed evanuerunt in cogitationibus suis, et obscuratum est insipiens cor eorum.* Unde obscuratum? Sequitur, et dicit apertius: *Dicentes enim se esse sapientes, stulti facti sunt.* Viderunt quo veniendum esset: sed ingrati ei qui illis praestitit quod viderunt, sibi voluerunt tribuere quod viderunt; et facti superbi amiserunt quod videbant, et conversi sunt inde ad idola et simulacra et ad culturas daemoniorum, adorare creaturam, et contemnere Creatorem. Sed iam isti elisi ista fecerunt: ut autem eliderentur, superbierunt; cum autem superbirent, sapientes se esse dixerunt. Hi ergo de quibus dixit: *Qui cum cognovissent Deum, viderunt hoc quod dicit Ioannes, quia per Verbum Dei facta sunt omnia.* Nam inveniuntur et ista in libris philosophorum: et quia unigenitum Filium habet Deus, per quem sunt omnia. Illud potuerunt videre quod est, sed viderunt de longe: noluerunt tenere humilitatem Christi, in qua navi securi pervenirent ad id quod longe videre potuerunt; et sorduit eis crux Christi. Mare transeundum est, et lignum contemnis? O sapientia superba! irrides crucifixum Christum; ipse est quem longe vidisti: *In principio erat Verbum, et Verbum erat apud Deum.* Sed quare crucifixus est? Quia lignum tibi humilitatis eius necessarium erat. Superbia enim tumueras, et longe ab illa patria proiectus eras; et fluctibus huius saeculi interrupta est via, et qua transeatur ad patriam non est, nisi ligno porteris. Ingrate, irrides eum qui ad te venit ut redeas! Ipse factus est via, et hoc per mare: inde in mari ambulavit, ut ostenderet esse in mari viam. Sed tu, qui quomodo ipse ambulare in mari non potes, navi portare, ligno portare: crede in crucifixum, et poteris pervenire. Propter te crucifixus est, ut humilitatem doceret; et quia si sic veniret ut Deus, non agnosceretur. Si enim sic veniret ut Deus, non veniret eis qui videre Deum non poterant. Non enim secundum id quod Deus est, aut venit, aut discedit; cum sit ubique praesens, et nullo loco contineatur. Sed secundum quid venit? Quod apparuit homo.

5. Quia ergo sic erat homo, ut lateret in illo Deus, missus est ante illum magnus homo, per cuius testimonium inveniretur plus quam homo. Et quis est hic?

Fuit homo.

Fuit homo

Venne un uomo

missus a Deo,

cui nomen erat Joannes.

*Hic venit in testimonium, ut testimonium perhiberet de lumine, ut omnes crederent per illum.*²³

Non ait, Ut omnes crederent in illum. *Maledictus enim homo qui confidit in homine, et ponit carnem brachium suum (Jerem. XVII); sed ut omnes, inquit, crederent per illum, hoc est, ut per illius testimonium crederent in lucem, quam necdum videre noverant, Dominum videlicet Jesum Christum, qui de seipso testatur: Ego sum lux mundi; qui sequitur me, non ambulat in tenebris, sed habebit lumen vitae (Joan. VIII).*

Non erat ille lux, sed ut testimonium perhiberet de lumine.

*Erat lux vera, quae illuminat omnem hominem venientem in hunc mundum.*²⁴

Et sancti quidem homines lux sunt recte vocati, dicente ad eos Domino: *Vos estis lux mundi (Matth. V)*, et apostolo Paulo:

*Fuistis aliquando tenebrae, nunc autem lux in Domino (Ephes. V)*²⁵.

Sed multum distat inter lucem quae illuminatur et lucem quae illuminat. Inter eos qui participatione verae lucis accipiunt ut luceant, et ipsam lucem perpetuam, quae non solum lucere in seipsa, sed et sua praesentia, quodcunque attigerit, illustrare sufficit. Ad cujus comparationem verae lucis, non tantum minores quilibet electi, verum etiam ipse Joannes, quo *major inter natos mulierum nemo surrexit (Math. XI)*²⁶, lux non esse asseritur, ut videlicet Christus non esse (quod putabatur) monstretur.

mandato da Dio:

il suo nome era Giovanni.

Egli venne come testimone per dare testimonianza alla luce, perché tutti credessero per mezzo di lui.

Non dice: Perché tutti credessero in lui. *Maledetto* infatti *l'uomo che confida nell'uomo, e pone nella carne il suo sostegno* (Ger 17, 5); ma *perché tutti*, dice, *credessero per mezzo di lui*, cioè perché per la sua testimonianza credessero nella luce, che non avevano ancora saputo vedere, ossia il Signore Gesù Cristo, che di se stetto attesta: *Io sono la luce del mondo; chi segue me, non camminerà nelle tenebre, ma avrà la luce della vita* (Gv 8, 12).

Non era lui la luce, ma doveva dare testimonianza alla luce.

Era la luce vera, che illumina ogni uomo che viene in questo mondo.

E certo i santi uomini sono correttamente chiamati luce, come dice loro il Signore: *Voi siete la luce del mondo* (Mt 5, 14), e l'apostolo Paolo:

Un tempo infatti eravate tenebra, ora siete luce nel Signore (Ef 5, 8).

Ma c'è molta distanza tra la luce che è illuminata e la luce che illumina. Tra coloro che per partecipazione alla vera luce ricevono di che illuminare, e la luce perpetua stessa, che non solo riluce in se stessa, ma anche, con la sua presenza, è in grado di illuminare tutto ciò che tocca. A paragone della vera luce, non soltanto un qualsiasi eletto minore, ma invero lo stesso Giovanni, di cui *fra i nati da donna non è sorto alcuno più grande* (Mt 11, 11), asserisce di non essere la luce, certo per mostrare di non essere Cristo (come era reputato).

Et quomodo posset iste verum de Deo dicere?

Missus a Deo.

Quid vocabatur?

Cui nomen erat Ioannes.

Quare venit?

Hic venit in testimonium, ut testimonium perhiberet de lumine, ut omnes crederent per illum.

Qualis iste qui testimonium perhiberet de lumine? Magnum aliquid iste Ioannes, ingens meritum, magna gratia, magna celsitudo! Mirare, plane mirare; sed tamquam montem. Mons autem in tenebris est, nisi luce vestiatur. Ergo tantum mirare Ioannem, ut audias quod sequitur: *Non erat ille lumen*: ne cum montem putas lumen esse, naufragium in monte facias, non solatium invenias. Sed quid debes mirari? Montem tamquam montem. Erige autem te ad illum qui illuminat montem, qui ad hoc erectus est, ut prior radios excipiat, et oculis tuis nuntiet. Ergo, *non erat ille lumen.*

Homo illuminatus.

6. Quare igitur venit? *Sed ut testimonium perhiberet de lumine.* Utquid hoc? *Ut omnes crederent per illum.* Et de quo lumine testimonium perhiberet? *Erat lux vera.* Quare additum est, *vera*? Quia et homo illuminatus dicitur lux; sed vera lux illa est quae illuminat. Nam et oculi nostri dicuntur lumina; et tamen nisi aut per noctem lucerna accendatur, aut per diem sol exeat, lumina ista sine causa patent. Sic ergo et Ioannes erat lux, sed non vera lux: quia non illuminatus, tenebrae; sed illuminatione factus est lux. Nisi autem illuminaretur, tenebrae erat, sicut omnes impii, quibus iam credentibus dixit Apostolus:

Fuistis aliquando tenebrae.

Modo autem quia crediderant, quid?

Nunc autem lux, inquit, in Domino.

Nisi adderet, *in Domino*, non intellegeremus. *Lux, inquit, in Domino*: tenebrae non in Domino eratis. *Fuistis enim aliquando tenebrae* ibi non addidit, in Domino. Ergo tenebrae in vobis, lux in Domino. Sic et

ille non erat lux, sed ut testimonium perhiberet de lumine:

7. Ubi autem est ipsa lux?

Erat lux vera, quae illuminat omnem hominem venientem in hunc mundum.

Si omnem hominem venientem, et ipsum Ioannem. Ipse ergo illuminabat, a quo se demonstrari volebat. Intellegat Caritas vestra: veniebat enim ad mentes infirmas, ad corda saucia, ad aciem animae lippientis. Ad hoc venerat. Et unde posset anima videre quod perfecte est? Quomodo plerumque fit ut in aliquo corpore radiato cognoscatur ortus esse sol, quem oculis videre non possumus. Quia et qui saucios habent oculos, idonei sunt videre parietem illuminatum et illustratum a sole, vel montem vel arborem, aut aliquid huiusmodi idonei sunt videre; et in alio illustrato demonstratur illis ortus ille, cui videndo adhuc minus idoneam aciem gerunt. Sic ergo illi omnes ad quos Christus venerat, minus idonei erant eum videre: radiavit Ioannem; et per illum confitentem se radiatum ac se illuminatum esse, non qui radiaret et illuminaret, cognitus est ille qui illuminat, cognitus est ille qui illustrat, cognitus est qui implet. Et quis est? *Qui illuminat, inquit, omnem hominem venientem in mundum.* Nam si illinc non recederet, non esset illuminandus: sed ideo hic illuminandus, quia illinc recessit, ubi homo semper poterat esse illuminatus.

Per lucernam quaerimus diem.

8. Quid ergo? Si venit huc, ubi erat? *In hoc mundo erat.* Et hic erat, et huc venit: hic erat per divinitatem; huc venit per carnem: quia cum hic esset per divinitatem, ab stultis et caecis et iniquis videri non poterat. Ipsi iniqui tenebrae sunt de quibus dictum est: *Lux lucet in tenebris, et tenebrae eam non comprehenderunt.* Ecce hic est et modo, et hic erat, et semper hic est; et nunquam recedit, nusquam recedit. Opus est ut habeas unde videas quod tibi nunquam recedit; opus est ut tu non recedas ab eo qui nusquam recedit; opus est ut tu non deseras, et non desereris. Noli cadere, et non tibi occidet. Si tu feceris casum, ille tibi facit occasum: si autem tu stas, praesens est tibi. Sed non stetisti: recordare unde cecideris, unde te deiecit qui prior te cecidit. Deiecit enim te,

²³ Gv 1, 6-7.

²⁴ Gv 1, 8-9. NCEI traduce il Versetto 9 "Veniva nel mondo la luce vera, quella che illumina ogni uomo.", seguendo VulgN; il commento esige una traduzione secondo Vulg.

²⁵ Ef 5, 8 Vulg.: "Eratis enim aliquando tenebrae: nunc autem lux in Domino."; Sabatier in nota: "Tertul. [...] lib. de pudic. p. 1011. b. *Fuistis enim aliquando tenebrae.* [Agostino in vari passi] & Leo M. ser. 34. p. 95. d. nisi quod iste omittat *enim*, post *Fuistis*; [...]. Similiter Ambrosiaster in Eph. 5. adjuncto *enim*. Agostino cita il versetto in questo tractatus 2 alla fine del §6, poche righe più sopra, evidenziato pari colore.

²⁶ Mt 11, 11 Vulg.: "non surrexit inter natos mulierum major Joanne Baptista."; Sabatier in nota: "Hilar. in hunc loc. 664. c. *ex natis mulierum nullus major propheta surrexit*: [...] August. in Joh. 1. To. 3. 329. C. *in natis mulierum nemo surrexit major Johanne Baptista* [e altri passi] Auct. l. de promiss. p. 3. ap. Prosp. col. 170. c. *in natis mulierum nemo exsurrexit major Joanne Baptista*." Agostino cita il versetto al §19 del tractatus 5.

Ille enim, ut scriptum est, *erat lucerna ardens et lucens* (Joan. V). Ardens scilicet fide et dilectione, lucens verbo et actione. Gratiam vero lucis pectoribus infundere, solius est ejus de quo dicitur: *Erat lux vera, quae illuminat omnem hominem venientem in hunc mundum*. Omnem videlicet, qui illuminatur, sive naturali ingenio, sive sapientia divina. Sicut enim nemo a seipso esse, ita etiam nemo a seipso sapiens esse potest, sed illo illustrante, de quo scriptum est: *Omnis sapientia a Domino Deo est.*²⁷ Cujus utramque naturam, et divinam, videlicet, qua semper ubique totus manet, et humanam, ex qua in tempore natus, loco inclusus apparuit, consequenter evangelista describit dicens:

In mundo erat,

*et mundus per ipsum factus est, et mundus eum non cognovit. In propria venit, et sui eum non receperunt.*²⁸ In mundo quippe erat,

et mundus per ipsum factus est, quia Deus erat, quia totus ubique, quia suae praesentia majestatis, sine labore regens, et sine onere continens quod fecit. *Et mundus eum non cognovit,* quia *lux in tenebris lucet, et tenebrae eam non comprehenderunt.*²⁹ Mundum namque hoc in loco dicit homines mundi amore deceptos, atque inhaerendo creaturae a noscenda Creatoris sui majestate reflexos. *In propria venit,* quia mundo, quem per divinitatem fecit, per humanitatem natus apparuit. *In propria venit,* quia in gente Judaea, quam sibi prae caeteris nationibus speciali gratia copulaverat, incarnari dignatus est. In mundo ergo erat, et in mundum venit per Incarnationem. Venire quippe vel abire, humanitatis est; manere et esse, divinitatis.³⁰

Quia ergo, cum in mundo esset per divinitatem, mundus eum non cognovit:

Egli infatti, come è scritto, *era la lampada che arde e risplende* (Gv 5, 35). Arde senza dubbio di fede e di amore, risplende di parola e di azione. Invero infondere nei cuori la grazia della luce è solo di lui di cui è detto: *Era la luce vera, che illumina ogni uomo che viene in questo mondo*. Certamente: ognuno che sia illuminato, sia dall'intelligenza umana, sia dalla sapienza divina. Infatti come nessuno può essere da se stesso, così pure nessuno può essere sapiente da se stesso, ma se illumina colui di cui è scritto: *Ogni sapienza viene dal Signore [Dio]*. Di cui l'una e l'altra natura - la divina, certo, nella quale sempre e ovunque permane totalmente, e l'umana, per la quale è nato nel tempo, è apparso delimitato in un luogo - l'evangelista descrive conseguentemente, dicendo:

Era nel mondo

e il mondo è stato fatto per mezzo di lui; eppure il mondo non lo ha riconosciuto. Venne fra i suoi, e i suoi non lo hanno accolto. Era di sicuro nel mondo,

e il mondo è stato fatto per mezzo di lui, perché era Dio, perché totalmente e ovunque, perché per la presenza della sua maestà, regge senza fatica, e senza difficoltà tiene compaginato ciò che ha fatto. *Eppure il mondo non lo ha riconosciuto,* perché *la luce splende nelle tenebre e le tenebre non l'hanno compresa*. Infatti in questo versetto con "mondo" sono detti gli uomini ingannati dall'amore del mondo, e, pur non essendo che creature, distolti dal conoscere la maestà del loro Creatore. *Venne fra i suoi,* perché nel mondo, che egli ha fatto in quanto Dio, è nato in quanto uomo. *Venne fra i suoi,* perché nella gente Giudea, che per speciale grazia aveva congiunto a sé sopra tutte le altre nazioni, si è degnato incarnarsi. Era dunque nel mondo, e nel mondo venne coll'Incarnazione. Poiché venire o andarsene è dell'umanità, permanere ed essere della divinità.

Poiché dunque, essendo nel mondo in quanto Dio, *il mondo non lo ha riconosciuto,*

non vi, non impulsu, sed voluntate tua. Si enim malo non consentire, stares, illuminatus maneres. Modo autem quia iam cecidisti, et factus es saucius corde, unde videri illa lux potest, venit ad te talis qualem posses videre; et talem se hominem praebuit, ut ab homine quaereret testimonium. Ab homine quaerit testimonium Deus, et Deus testem habet hominem; habet Deus testem hominem, sed propter hominem: tam infirmi sumus! Per lucernam quaerimus diem: quia lucerna dictus est ipse Ioannes, Domino dicente:

Ille erat lucerna ardens et lucens,

et vos voluistis exsultare ad horam in lumine eius; ego autem habeo testimonium maius Ioanne.

9. Ergo ostendit quia propter homines voluit per lucernam demonstrari ad fidem credentium, ut per ipsam lucernam inimici eius confunderentur. Illi enim inimici qui illum tentabant, et dicebant: *Dic nobis: In qua potestate ista facis? Interrogabo vos et ego,* inquit, *unum sermonem: dicite mihi, baptismus Ioannis unde est? de coelo, an ab hominibus? Et turbati sunt, et dixerunt apud semetipsos: Si dixerimus de coelo; dicturus est nobis: Quare ergo non credidistis illi? (quia ille Christo perhibuerat testimonium, et dixerat: Non sum ego Christus, sed ille. Si autem ex hominibus dixerimus esse, timeamus populum ne lapidet nos; quia tamquam prophetam habebant Ioannem. Timebant lapidationem, sed plus timebant veritatis confessionem, responderunt mendacium veritati; et mentita est iniquitas sibi. Dixerunt enim: Nescimus. Et Dominus, quia ipsi contra se clausuraverant, negando se scire quod noverant, nec ipse illis aperuit, quia non pulsaverunt. Dictum est enim: Pulsate, et aperietur vobis. Non solum autem illi non pulsaverunt, ut aperiretur; sed negando, ostium ipsum contra se obstruxerunt. Et ait eis Dominus: *Nec ego dico vobis in qua potestate ista facio. Et confusi sunt per Ioannem; impletumque in illis est: Paravi lucernam Christo meo; inimicos eius induam confusione.**

Deus mundo infusus fabricat.

10. *In mundo erat, et mundus per eum factus est.* Ne putes quia sic erat in mundo, quomodo in mundo est terra, in mundo est coelum, in mundo est sol, luna et stellae, in mundo arbores, pecora, homines. Non sic iste in mundo erat. Sed quomodo erat? Quomodo artifex, regens quod fecit. Non enim sic fecit, quomodo facit faber. Forinsecus est arca quam facit, et illa in alio loco posita est, cum fabricatur; et quamvis iuxta sit, ipse alio loco sedet qui fabricat, et extrinsecus est ad illud quod fabricat: Deus autem mundo infusus fabricat, ubique positus fabricat, et non recedit aliquo, non extrinsecus quasi versat molem quam fabricat. Praesentia maiestatis facit quod facit; praesentia sua gubernat quod fecit. Sic ergo erat in mundo, quomodo per quem mundus factus est.

Per ipsum enim mundus factus est, et mundus eum non cognovit.

11. Quid est, *mundus factus est per ipsum?* Coelum, terra, mare et omnia quae in eis sunt, mundus dicitur. Iterum alia significatione, dilectores mundi mundus dicuntur. *Mundus per ipsum factus est,*

et mundus eum non cognovit.

Num enim coeli non cognoverunt Creatorem suum, aut Angeli non cognoverunt Creatorem suum, aut non cognoverunt Creatorem suum sidera, quem confitentur daemonia? Omnia undique testimonium perhibuerunt. Sed qui non cognoverunt? Qui amando mundum dicti sunt mundus. Amando enim habitamus corde: amando autem, hoc appellari meruerunt quod ille ubi habitabant. Quomodo dicimus: Mala est illa domus; aut: Bona est illa domus: non in illa quam dicimus malam, parietes accusamus; aut in illa quam dicimus bonam, parietes laudamus: sed malam domum, inhabitantes malos; et bonam domum, inhabitantes bonos. Sic et mundum, qui inhabitant amando mundum. Qui sunt? Qui diligunt mundum: ipsi enim corde habitant in mundo. Nam qui non diligunt mundum, carne versantur in mundo; sed corde inhabitant coelum, sicut Apostolus dicit: *Nostra autem conversatio in coelis est. Ergo mundus per eum factus est, et mundus eum non cognovit.*

²⁷ Sir 1, 1.

²⁸ Gv 1, 10-11.

²⁹ Gv 1, 5.

³⁰ Accenti analoghi si trovano in Agostino in questo tractatus 2, poco sopra, all'inizio del §8; evidenziato pari colore.

dignatus est venire in mundum per humanitatem, ut vel sic eum mundus cognosceret. Sed videamus quid sequitur:
In propria venit,

et sui eum non receperunt.

Quem enim in potentia Deitatis cuncta creantem regentemque non cognoverant, ipsum in carnis infirmitate miraculis coruscantem recipere noluerunt; et quod gravius est, sui eum non receperunt, homines, scilicet, quos ipse creavit. Iudaei, quos peculiarem sibi elegerat in plebem, quibus suae cognitionis revelaverat arcanum, quos mirificis patrurn glorificaverat actis, quibus suae legis doctrinam contulerat, ex quibus se incarnatum, ut promiserat, ostendit, ipsi eum recipere venientem magna ex parte recusarunt; neque enim omnes recusarunt, alioquin nullus esset salvus, et supervacua ejus esset Incarnatio.

Nunc autem multi cum ex utroque populo non credendo respuerunt, multi credendo receperunt, de quibus evangelista consequenter insinuat, dicens:

Quotquot autem receperunt eum,

*dedit eis potestatem filios Dei fieri, iis qui credunt in nomine ejus.*³¹

Consideremus, fratres charissimi, quanta gratia Redemptoris nostri, quam magna sit multitudo dulcedinis ejus.

Unicus ex Patre natus est, et noluit remanere unus.³²

Descendit³³ ad terram, ubi fratres sibi, quibus regnum Patris sui dare posset, acquireret, Deus ex Deo natus est, et noluit Dei tantum Filius manere, hominis quoque filius fieri dignatus est, non amittens quod erat, sed assumens quod non erat, ut per hoc homines in Dei filios transferret, gloriaeque suae faceret **cohaeredes**³⁴, qui quod ipse semper habebat per naturam, acciperent per gratiam. Consideremus quanta virtus est fidei, cujus merito potestas datur hominibus filios Dei fieri.

Unde bene scriptum est: Quia *justus ex fide vivit* (*Habacuc II*)³⁵. Vivit enim justus ex fide, non illa quae laborum tantum confessione profertur, *sed ea quae per dilectionem operatur* (*Galat. V*)³⁶. Alioqui fides, si non habebat opera, mortua est in semetipsa (*Jac. II*)³⁷. Nullus seipsum despiciat, nullus de sua salute desperet. Curemus omnes, curemus singuli,

si è degnato venire nel mondo in quanto uomo, perché almeno così il mondo lo conoscesse. Ma vediamo quanto segue:

Venne fra i suoi,

e i suoi non lo hanno accolto.

Colui infatti che non avevano riconosciuto nella potenza della Divinità come creatore e reggitore di tutto, costui non vollero recepire splendente di miracoli nella debolezza della carne; e, ciò che è più grave, i suoi non lo hanno accolto; gli uomini, evidentemente, che egli stesso ha creato. I Giudei - che egli aveva eletto come popolo peculiare per sé; ai quali aveva rivelato l'arcano della sua conoscenza; che aveva glorificato coi mirabili atti dei padri; ai quali aveva consegnato la dottrina della sua legge, fra i quali, come aveva promesso, si manifestò incarnato - proprio loro in gran parte ricusarono di accoglierlo quando venne; ma non tutti ricusarono, altrimenti nessuno sarebbe salvo, e più che vana sarebbe la sua Incarnazione. Siccome invece ora molti di entrambi i popoli lo hanno rifiutato col non credere, molti lo hanno accolto col credere, ne consegua a loro l'evangelista accenni, dicendo:

A quanti però lo hanno accolto

ha dato potere di diventare figli di Dio: a quelli che credono nel suo nome.

Consideriamo, fratelli carissimi, quanta sia la grazia del nostro Redentore, quanto grande la varietà della sua dolcezza.

Unico è nato dal Padre, ma non volle rimanere lui solo.

Discese sulla terra, per acquistarsi fratelli cui poter dare il regno di suo Padre; è nato Dio da Dio, ma non volle rimanere soltanto Figlio di Dio, si è pure degnato di diventare figlio dell'uomo, non perdendo ciò che era ma assumendo ciò che non era, così da trasformare per mezzo di ciò gli uomini in figli di Dio, e farli coeredi della sua gloria, affinché ricevessero per grazia ciò che egli sempre aveva per natura. Consideriamo quanta potenza ha la fede, grazie alla quale è dato agli uomini di diventare figli di Dio. Per cui a ragione è scritto: Che *il giusto per fede vivrà* (Ab 2, 4). Il giusto infatti vive per fede, non per quella confessione proferita soltanto dalle labbra, *ma [per quella] che si rende operosa per mezzo dell'amore* (Gal 5, 6). Del resto, *la fede: se non è seguita dalle opere, in se stessa è morta* (Gc 2, 17). Nessuno disprezzi se stesso, nessuno disperi della sua salvezza. Prendiamo a cuore tutti, prendiamo a cuore i singoli,

12. In sua propria venit:

quia omnia ista per eum facta sunt.

Et sui eum non receperunt.

Qui sui? Homines quos fecit. Iudaei quos primitus fecit super omnes gentes esse. Quia aliae gentes idola adorabant, et daemonibus serviebant; ille autem populus natus erat de semine Abrahæ: et ipsi maxime sui; quia et per carnem quam suscipere dignatus est, cognati. *In sua propria venit, et sui eum non receperunt.* Non receperunt omnino, nullus recepit? Nullus ergo salvus factus est? Nemo enim salvus fiet, nisi qui Christum receperit venientem.

Unicus noluit manere unus.

13. Sed addidit:

Quotquot autem receperunt eum.

Quid eis praestitit? Magna benevolentia! Magna misericordia!

Unicus natus est, et noluit manere unus.

Multi homines cum filios non habuerint, peracta aetate adoptant sibi; et voluntate faciunt quod natura non potuerunt: hoc faciunt homines. Si autem aliquis habeat filium unicum, gaudet ad illum magis; quia solus omnia possessurus est, et non habebit qui cum eo dividat **haereditatem**, ut pauperior remaneat. Non sic Deus: Unicum eundem ipsum quem genuerat, et per quem cuncta creaverat, misit in hunc mundum, ut non esset unus, sed fratres haberet adoptatos. Non enim nos nati sumus de Deo, quomodo ille Unigenitus, sed adoptati per gratiam ipsius. Ille enim venit Unigenitus solvere peccata, quibus peccatis implicabamur, ne adoptaret nos propter impedimentum eorum: quos sibi fratres facere volebat, ipse solvit, et fecit **cohaeredes**. Sic enim dicit Apostolus: *Si autem filius, et haeres per Deum:* et iterum: *Haeredes quidem Dei, cohaeredes autem Christi.* Non timuit ille habere **cohaeredes**; quia **haereditas** eius non fit angusta, si multi possederint. Illi ipsi certe illo possidente fiunt **haereditas** ipsius, et ipse vicissim fit **haereditas** ipsorum. Audi quomodo ipsi fiant **haereditas** ipsius: *Dominus dixit ad me: Filius meus es tu; ego hodie genui te. Postula a me, et dabo tibi gentes haereditatem tuam.* Ille quomodo fit **haereditas** eorum? Dicit in Psalmo: *Dominus pars haereditatis meae et calicis mei.* Et nos illum possideamus, et ipse nos possideat: ille nos possideat, sicut Dominus; nos illum possideamus sicut salutem, nos possideamus sicut lucem. Quid ergo dedit his qui receperunt illum?

Dedit eis potestatem filios Dei fieri, his qui credunt in nomine eius:

ut teneant lignum, et mare transeant.

14. Et quomodo illi nascuntur? Isti quia filii Dei fiunt et fratres Christi, utique nascuntur. Nam si non nascuntur, filii quomodo esse possunt? Sed filii hominum nascuntur ex carne et sanguine, et ex voluntate viri, et ex complexu coniugii. Illi autem quomodo ei nascuntur? *Qui non ex sanguinibus:* tamquam maris et feminae. Sanguina non est latinum: sed quia graece positum est pluraliter, maluit ille qui interpretabatur sic ponere, et quasi minus latine loqui secundum grammaticos, et tamen explicare veritatem secundum auditum infirmorum. Si enim diceret sanguinem singulari numero, non explicaret quod volebat: ex sanguinibus enim homines nascuntur maris et feminae. Dicamus ergo, non timeamus ferulas grammaticorum; dum tamen ad veritatem solidam et certiozem perveniamus. Reprehendit qui intellegit, ingratus quia intellexit.

³¹ Gv 1, 12.

³² Beda riprende quasi testualmente questa frase dall'inizio del §13 di questo tractatus 2 di Agostino; evidenziato pari colore.

³³ Fa qui capolino il tema della "discesa", ora connesso all'incarnazione e "umiliazione" di Cristo, come anche Agostino tratta ampiamente nel corso del tractatus 3.

³⁴ Beda accenna qui, e poche righe più sotto, al nostro essere coeredi di Cristo; Agostino sull'argomentosi diffonde più a lungo nel corso del §13 di questo tractatus 2, poche righe più sopra. Ho evidenziato la singola parola per offrire la dimensione del discorso.

³⁵ Ab 2, 4 Vulg.: "justus autem in fide sua vivet."; in realtà la forma riportata nel testo è quella presente nella citazione che Paolo ne fa in Gal 3, 11. Pertanto in italiano, pur mantenendo il riferimento ad Abacuc, propongo il testo paolino. Agostino riprende più volte questo versetto; per intero al §2 del tractatus 1 e a metà del §9 del tractatus 3.

³⁶ Gal 5, 6 Vulg.: "sed fides, quae per caritatem operatur."; Sabatier in nota: "August. in Gal. 5. 6. to. 3. p. 2. col. 967. d. c. [...] *sed fides, quae per dilectionem operatur:* [e altri passi] Leo M. ser. 44. p. 110. f. [...] *sed fides, quae per dilectionem operatur.*". NCEI traduce: "... per mezzo della carità."; l'italiano viene adeguato al testo.

³⁷ Gc 2, 17 Vulg.: "Sic et fides, si non habeat opera, mortua est in semetipsa.". essendo citazione testuale, in italiano viene evidenziata con il corsivo.

ut qui eramus longe, mereamur fieri prope in sanguine Christi³⁸.

Videamus quod dicitur: *Quotquot receperunt eum, dedit illis potestatem filios Dei fieri.* Quotquot (inquit) receperunt. Non est enim personarum acceptor Deus (Act. X)³⁹, sed in omni gente, qui timet Deum, et operatur iustitiam, acceptus est illi.

Quo autem ordine credentes, filii Dei possent fieri, et quantum haec generatio a carnali distet, subsecutus evangelista designat.

Qui non ex sanguinibus (inquit) *neque ex voluntate carnis, neque ex voluntate viri, sed ex Deo nati sunt.*⁴⁰

Carnalis quippe nostra singulorum generatio ex sanguinibus, id est, ex semine maris et feminae, a complexu conjugii duxit originem; at vero spiritalis Spiritus sancti gratia ministratur; quam a carnali distinguens Dominus ait:

Nisi quis renatus fuerit ex aqua et Spiritu, non potest introire in regnum Dei. Quod natum est ex carne, caro est; et quod natum est de Spiritu, spiritus est (Joan. III).⁴¹

Verum ne quis hominem dubitet filium esse Dei, et cohaerem Christi posse fieri,

dat exemplum evangelista, quia et ipse Filius Dei homo fieri, et inter homines habitare dignatus sit, ut humanae particeps existendo fragilitatis, homines divinae virtutis suae donaret esse participes.

*Et Verbum, inquit, caro factum est, et habitavit in nobis.*⁴²

Quod est dicere: Filius Dei homo factus est, et inter homines conversatus. Solet namque Scriptura modo animae, modo carnis vocabulo, totum designare hominem. Animae, videlicet, ut scriptum est: *Quia descendit Jacob in Aegyptum, in animabus septuaginta* (Deut. X)⁴³. Carnis vero, ut rursus scriptum est: *Et videbit omnis caro salutare Dei* (Luc. III)⁴⁴. Neque enim vel animae sine corporibus in Aegyptum descendere, vel caro sine anima videre aliquid potest; sed hic per animam totus homo, ibi signatur per carnem.⁴⁵ Sic ergo hoc in loco, quod dicitur: *Et Verbum caro factum est, nihil aliud debet intelligi quam si diceretur: Et Deus homo factus est, carnem videlicet induendo, et animam, ut sicut quisque nostrum unus homo ex carne constat, et anima, ita unus ab Incarnationis tempore Christus ex divinitate, carne et anima constet, Deus ab aeterno in aeternum existens: verus ut erat, hominem ex tempore assumens in unitatem suae personae, verum quem non habuerat.*

Et vidimus gloriam ejus, gloriam quasi Unigeniti a Patre, plenum gratiae et

così che noi che eravamo lontani meritiamo di divenire vicini nel sangue di Cristo. Vediamo cosa viene detto: *A quanti però lo hanno accolto ha dato potere di diventare figli di Dio.* A quanti (dice) lo hanno accolto. Infatti *Dio non fa preferenze di persone, ma accoglie chi lo teme e pratica la giustizia, a qualunque nazione appartenga* (At 10, 34-35). In che modo i credenti possano diventare figli di Dio, e quanto questa nascita disti dalla carnale, l'evangelista lo spiega subito di seguito.

I quali, non da sangue (dice) né da volere di carnemé da volere di uomo, ma da Dio sono stati generati.

Effettivamente la generazione carnale di ognuno di noi trae origine dal rapporto coniugale: dai sanguini, cioè dal seme del maschio e della femmina; ma invero la spirituale è procurata dalla grazia dello Spirito santo; e, per distinguerla dalla carnale, il Signore dice: *se uno non [ri]nasce da acqua e Spirito, non può entrare nel regno di Dio. Quello che è nato dalla carne è carne, e quello che è nato dallo Spirito è spirito* (Gv 3, 5-6). Ma perché nessun uomo dubiti di essere figlio di Dio, e di poter diventare coerede di Cristo, l'evangelista offre l'esempio, che anche lo stesso Figlio di Dio si è degnato diventare uomo, e abitare fra gli uomini, per donare, con un'esistenza partecipe della fragilità umana, agli uomini di essere partecipi della sua potenza divina.

E il Verbo si fece carne e venne ad abitare in mezzo a noi.

Che è dire: il Figlio di Dio si fece uomo, e frequentò gli uomini. Infatti la Scrittura è solita designare tutto l'uomo talvolta col vocabolo "carne", talaltra con "anima". Anima, certo, come è scritto: *Che Giacobbe discese in Egitto, in settanta anime* (Dt 10, 22). Carne, invero, come pure è scritto: *Ogni carne vedrà la salvezza di Dio* (Lc 3, 6). Infatti non [si dà] né che in Egitto siano discese anime senza i corpi, né che la carne senza l'anima possa vedere alcunché; ma qui con anima si designa tutto l'uomo, lì con carne. Così dunque in questo passo in cui viene detto: *E il Verbo si fece carne* non si deve intendere nient'altro che se si dicesse: E Dio si fece uomo, di certo indossando la carne, e l'anima, di modo che, come ciascuno di noi consta [essere] un unico uomo di carne, e anima, così l'unico Cristo per divinità, dal tempo dell'Incarnazione consta di carne e anima, permanendo Dio dall'eternità per l'eternità: vero come era, assumendo nel tempo, nell'unità della sua persona, l'uomo, vero, che non aveva.

E noi abbiamo contemplato la sua gloria, gloria come del Figlio unigenito che

Non ex sanguinibus, neque ex voluntate carnis, neque ex voluntate viri.

Carnem pro femina posuit: quia de costa cum facta esset, Adam dixit: *Hoc nunc os de ossibus meis, et caro de carne mea;* et Apostolus ait: *Qui diligit uxorem suam, seipsum diligit; nemo enim unquam carnem suam odio habet.* Ponitur ergo caro pro uxore, quomodo et aliquando spiritus pro marito. Quare? Quia ille regit, haec regitur: ille imperare debet, ista servire. Nam ubi caro imperat, et spiritus servit, perversa domus est. Quid peius domo, ubi femina habet imperium super virum? Recta autem domus, ubi vir imperat, femina obtemperat. Rectus ergo ipse homo, ubi spiritus imperat, caro servit.

15. Hi ergo *non ex voluntate carnis, neque ex voluntate viri, sed ex Deo nati sunt.*

Ut autem homines nascerentur ex Deo, primo ex ipsis natus est Deus. Christus enim Deus, et Christus natus ex hominibus. Non quaesivit quidem nisi matrem in terra, quia iam patrem habebat in coelo: natus ex Deo, per quem efficeremur; et natus ex femina, per quem reficeremur. Noli ergo mirari, o homo, quia efficeris filius per gratiam, quia nasceris ex Deo secundum Verbum eius. Prius ipsum Verbum voluit nasci ex homine, ut tu securus nascereris ex Deo, et diceres tibi: Non sine causa Deus nasci ex homine voluit, nisi quia alicuius momenti me existimavit, ut immortalē me faceret, et pro me mortaliter nasceretur. Ideo cum dixisset, *ex Deo nati sunt;* quasi ne miraremur, et exhorreremus tantam gratiam, ut nobis incredibile videretur quia homines ex Deo nati sunt, quasi securum te faciens, ait:

Et Verbum caro factum est, et habitavit in nobis.

Quid ergo miraris quia homines ex Deo nascuntur? Attende ipsum Deum natum ex hominibus: *Et Verbum caro factum est, et habitavit in nobis.*

Caro te caecaverat, caro te sanat.

16. Quia vero *Verbum caro factum est, et habitavit in nobis,* ipsa nativitate collyrium fecit, unde tergerentur oculi cordis nostri, et possemus videre maiestatem eius per eius humilitatem. Ideo *factum est Verbum caro, et habitavit in nobis;* sanavit oculos nostros: et quid sequitur? *Et vidimus gloriam eius.* Gloriam eius nemo posset videre, nisi carnis humilitate sanaretur. Unde non poteramus videre? Intendat ergo Caritas vestra, et videte quod dico. Irruerat homini quasi pulvis in oculum, irruerat terra, sauciaverat oculum, videre non poterat lucem: oculus iste sauciatus inungitur; terra sauciatus erat, et terra illuc mittitur ut sanetur. Omnia enim collyria et medicamenta nihil sunt nisi de terra. De pulvere caecatus es, de pulvere sanaris: ergo caro te caecaverat, caro te sanat. Carnalis enim anima facta erat consentiendo affectibus carnalibus; inde fuerat oculus cordis caecatus. *Verbum caro factum est:* medicus iste tibi fecit collyrium. Et quoniam sic venit ut de carne vitia carnis exstingeret, et de morte occideret mortem; ideo factum est in te, ut quoniam *Verbum caro factum est,* tu possis dicere: *Et vidimus gloriam eius.* Qualem gloriam? Qualis factus est filius hominis? Illa humilitas ipsius est, non gloria ipsius. Sed quo perducta est acies hominis, curata per carnem?

Vidimus, inquit, gloriam eius, gloriam quasi Unigeniti a Patre, plenum gratia et

³⁸ Cfr Ef 2, 17 Vulg.: "Et veniens evangelizavit pacem vobis, qui longe fuistis, et pacem iis, qui prope."

³⁹ È citazione testuale, e prosegue sino al punto, di At 10, 34-35 Vulg.: "In veritate comperi quia non est personarum acceptor Deus; sed in omni gente qui timet eum, et operatur iustitiam, acceptus est illi." In italiano pertanto viene evidenziata con il corsivo.

⁴⁰ Gv 1, 13. L'ultima parte del versetto in Agostino si trova solo nella parziale ripresa in apertura del §15 che segue immediatamente; evidenziati in verde.

⁴¹ Gv 3, 5-6. NCEI traduce: "se uno non nasce ...", seguendo VulgN; l'italiano viene adeguato a Vulg. Questa citazione è riproposta, e sviluppata, da Beda nel capo 3, e nelle corrispettive omelie di Agostino. Lo svolgersi del commento trova accenti analoghi in Agostino in questo tractatus 2 all'inizio del §14, poche righe sopra, evidenziato pari colore. Aderendo, poi, alla bella spiegazione linguistica che in Agostino segue immediatamente al passo qui indicato, mi sono servito anche in italiano dell'ormai più che desueto (cfr in proposito Treccani) plurale di "sangue". Per maggior chiarezza, facendo un'eccezione, riporto la traduzione del passo di Agostino in questione: "Sanguis non è latino; ma siccome in greco è usato il plurale, chi ha tradotto ha preferito mettere così, quasi parlando un cattivo latino secondo i grammatici, pur di spiegare la verità secondo la capacità di ascolto dei più deboli. Se infatti avesse detto "sangue" al singolare, non avrebbe spiegato ciò che voleva: infatti gli uomini nascono dai sanguini dei maschi e delle femmine. Diciamo dunque, non temiamo la bacchetta dei grammatici, se in questo modo perveniamo ad una verità solida e più certa. Chi ha capito [ci] riprenda, [se vuol essere] ingrato d'aver capito."

⁴² Gv 1, 14.

⁴³ Intrigante citazione. Dt 10, 22 Vulg. recita: "In septuaginta animabus descenderunt patres tui in Aegyptum,;" Giacobbe è citato in Gn 46, 27 Vulg.: "Omnes animae domus Jacob, quae ingressae sunt in Aegyptum, fuere septuaginta.;" ma la citazione testualmente più vicina è da At 7, 14-15 Vulg.: "in animabus septuaginta quinque. Et descendit Jacob in Aegyptum.;" pertanto in italiano, pur mantenendo il riferimento a Dt, viene adattato il testo di At; annoto anche che, mentre NCEI traduce "animae" con "persone", mantengo "anime", secondo l'uso burocratico in essere sino a non troppo tempo fa, e a richiami letterari quali "le anime morte" di Gogol'.

⁴⁴ Lc 3, 6 NCEI traduce: "Ogni uomo vedrà la salvezza di Dio!", ma, evidentemente, il commento pretende maggiore fedeltà terminologica.

⁴⁵ Ho ritenuto di evidenziare questo passo perché mi sembra accostabile, nel suo procedere, ad un passo posto alla fine del §14 in cui anche Agostino si applica a spiegare sineddoci; evidenziato pari colore, poche righe più sopra.

veritatis.⁴⁶

Gloriam Christi, quam ante incarnationem videre non poterant homines, per incarnationem viderunt, aspicientes humanitatem miraculis resurgentem, et intelligentes divinitatem intus latitantem, illi maxime qui et ejus charitatem ante passionem transfigurati in monte sancto contemplari meruerunt, voce delapsa a Deo hujuscemodi a magnifica gloria: *Hic est filius meus dilectus, in quo mihi complacui* (Matth. XVII), et post passionem resurrectionis, ascensionisque ipsius gloria conspecta, Spiritus ejus sunt dono mirifice refecti (Act. II); quibus omnibus manifeste cognoverunt quod hujusmodi gloria non cuilibet sanctorum, sed illi soli homini qui esset in divinitate unigenitus a Patre, conveniret. Quod autem sequitur: *Plenum gratiae et veritatis*; gratiae plenus erat et est homo Christus Jesus, cui singulari munere prae caeteris mortalibus datum est ut statim ex quo in utero Virginis conciperetur, homo fieri inciperet verus esse Deus. Unde et eadem gloriosa semper virgo Maria, non solum hominis Christi, sed et Dei genitrix recte credenda et confitenda est. Idem veritate plenus erat et est, ipsa videlicet Verbi divinitate, quae hominem illum singulariter electum, cum quo una persona Christi esset, assumere dignatus est: non aliquid suae divinae substantiae, ut haeretici volunt, in faciendam hominis naturam commutans, sed ipsa apud Patrem manens totum quod erat, totam de semine David naturam veri hominis, quam non habebat suscipiens.

*Joannes testimonium perhibet de ipso.*⁴⁸

Redemptoris nostri praecursor, testimonium de ipso perhibens celsitudinem humanitatis ejus, pariter et divinitatis aeternitatem, manifesta voce pronuntiat.

*Clamat enim dicens: Hic erat, quem dixi vobis, qui post me venturus est, ante me factus est, quia prior me erat.*⁴⁹

In eo namque, quod ait: *Qui post me venturus est*, ordinem humanae dispensationis, quia post eum natus, post eum etiam praedicaturus, baptizaturus, signa facturus, et mortem erat passurus, insinuat. In eo vero quod subjungit: *Ante me factus est*, sublimitatem ejusdem humanitatis, quae caeteris omnibus creaturis erat merito praeferenda, designat. Quod enim ait: *Ante me*, non ad ordinem temporis, sed ad distantiam pertinet dignitatis, juxta quod de Joseph filiis, benedicente Jacob, scriptum est: *Constituitque Ephraim ante Manasse* (Gen. XLVIII), ubi recte potuit dicere Manasses: *Qui post me venit, ante me factus est*, id est, qui post me natus est, potentia me regnante cessit; [*Fortis regni antecessit*] quemadmodum Joannes de Domino:

Qui post me, inquit, *venturus est, ante me factus est*, id est, qui post me ad praedicandum venturus est, culmine me regni et sacerdotii perennis antecellit.

Quare autem is qui post eum venturus erat, eum dignitate antecelleret, aperuit, cum subjunxit: *Quia prior me erat*, id est, coaeternus ante saecula Deus erat, propterea me, licet posterior natus, gloria majestatis etiam in assumpta humanitate praeiabit.

Exposito autem evangelistae praecursoris Domini testimonio, quod de illo perhibuerit, redit statim suae quoque assertioni, quod coeperat, illi testimonium dare; nam sequitur:

*Et de plenitudine ejus nos omnes accepimus gratiam pro gratia.*⁵⁰

Superius namque dixit: *Quia Verbum caro factum est, et habitavit in nobis, et vidimus gloriam ejus, gloriam quasi Unigeniti a Patre, plenum gratia et veritate.*⁵¹ Quod cum praecursor quoque ejus testimonio confirmasset, dicens: *Hic erat, quem dixi vobis, qui post me venturus est, ante me factus est, quia prior me erat*, rursus ipse, quod coeperat exsequitur, dicens: *Et de plenitudine ejus nos omnes accepimus, gratiam pro gratia.* Plenus quippe

viene dal Padre, pieno di grazia e di verità.

La gloria di Cristo, che prima dell'incarnazione gli uomini non potevano vedere, la videro grazie all'incarnazione, ammirando l'umanità risorgere nei miracoli, e comprendendo la divinità nascostavi dentro; soprattutto coloro che meritarono contemplare la carità di lui trasfigurato prima della passione sul monte santo, piovuta da Dio, da una magnifica gloria, una voce simile: *Questi è il Figlio mio, l'amato: in lui ho posto il mio compiacimento* (Mt 17, 5), e dopo la passione, contemplata la gloria della sua resurrezione e ascensione, furono ristorati dal mirabile dono del suo Spirito (cfr At 2, -4); da tutto ciò compresero palesemente che una gloria di tal genere non conviene ad un santo qualsiasi, ma a quel solo uomo che sia unigenito dal Padre nella divinità. Quanto poi segue: *pieno di grazia e di verità*; era ed è pieno di grazia l'uomo Cristo Gesù cui, per singolare dono, è stato dato, rispetto agli altri mortali, di essere vero Dio non appena cominciò ad essere uomo, una volta concepito nell'utero della Vergine. Motivo per cui anche la stessa gloriosa sempre vergine Maria, non solo dell'uomo Cristo, ma va giustamente creduta e confessata anche "genitrice di Dio"⁴⁷. Parimenti [l'uomo Cristo Gesù] era ed è pieno di verità, ossia della divinità stessa del Verbo, che si è degnata assumere quell'uomo singolarmente eletto, con cui essere l'unica persona di Cristo: non commutando qualcosa della sua natura divina, come vogliono gli eretici, nella costruenda natura di uomo, ma, rimanendo essa stessa presso il Padre assolutamente come era, assumendo dal seme di Davide tutta la natura di vero uomo, che non aveva.

Giovanni gli dà testimonianza.

Il precursore del nostro Redentore, rendendogli testimonianza, a chiara voce annuncia l'elevatezza della sua umanità, e parimenti l'eternità della divinità.

[Infatti] proclama: «Era di lui che io dissi: Colui che viene dopo di me è avanti a me, perché era prima di me».

Infatti in ciò che dice: *Colui che viene dopo di me*, suggerisce l'ordine dell'economia umana: poiché è nato dopo di lui, dopo di lui anche avrebbe predicato, battezzato, fatto segni, e avrebbe subito la morte. Invece in ciò che soggiunge: *è avanti a me*, indica la sublimità della sua umanità, che era meritatamente da anteporre a tutte le altre creature. Che infatti dica: *avanti a me*, non pertiene all'ordine temporale, ma alla differenza della dignità, secondo quanto è scritto dei figli di Giuseppe nella benedizione di Giacobbe: *Così pose Èfraim prima di Manasse* (Gn 48, 20), laddove a ragione Manasse avrebbe potuto dire: *Colui che viene dopo di me è avanti a me*, cioè: colui che è nato dopo di me per potenza mi ha sopravanzato nel regno; così come Giovanni a proposito del Signore: *Colui che viene*, dice, *dopo di me è avanti a me*, cioè colui che verrà a predicare dopo di me mi sopravanza nell'eccellenza del regno e del sacerdozio perenne. Perché poi colui che viene dopo di lui lo sopravanza per dignità, lo ha spiegato col soggiungere: *perché era prima di me*, cioè era Dio coeterno prima degli evi, e per questo, benché nato dopo, mi sopravanza per la gloria della maestà anche nell'umanità assunta. L'evangelista poi, esposta la testimonianza che il precursore del Signore rese a riguardo di lui, subito torna alla propria affermazione, che aveva iniziato, rendendogli testimonianza; infatti segue:

Dalla sua pienezza noi tutti abbiamo ricevuto: grazia su grazia.

Più sopra infatti aveva detto: *Perché il Verbo si fece carne e venne ad abitare in mezzo a noi; e noi abbiamo contemplato la sua gloria, gloria come del Figlio unigenito che viene dal Padre, pieno di grazia e di verità.* E quando anche il precursore ebbe confermato la sua testimonianza, dicendo: *Era di lui che io dissi: Colui che viene dopo di me è avanti a me, perché era prima di me*, di nuovo egli dà seguito a ciò che aveva cominciato, dicendo: *Dalla sua pienezza noi tutti abbiamo ricevuto: grazia su grazia.*

veritate.

De gratia et veritate alio loco uberius in ipso Evangelio, si Dominus dignatus fuerit donare, tractabimus. Haec nunc sufficiant, et aedificamini in Christo, et confortamini in fide, et vigilate in bonis operibus: et a ligno nolite recedere, per quod possitis mare transire.

TRACTATUS III

Et de plenitudine ejus accepimus... (Io 1, 15-18). Accepimus de plenitudine ejus gratiam pro gratia.

⁴⁶ Gv 1, 14.

⁴⁷ Ho voluto mantenere il termine di "genitrice" anche se in italiano si è soliti rendere con "Madre di Dio" perché mi sembra non sia esattamente equivalente; madre, o padre, si può certamente essere anche di un figlio adottivo (e san Giuseppe ne è un esempio), ma genitore, di per sé, è colui che genera. Come abbiamo visto anche proprio in apertura di questo primo capitolo, la Chiesa dei primi secoli ha lentamente elaborato la formulazione di questa verità, venendo a definirla nel concilio di Efeso con il termine di "Theotokos", che in latino è stato reso con "Dei genitrix" e non "Mater Dei". Per questo ho pure deciso di racchiudere tra virgolette la definizione, benché nella frase "genitrice si riferisca anche a "hominis Christi".

⁴⁸ Gv 1, 15. L'intero versetto, in Beda qui intervallato da un rapido inserto, è riportato da Agostino al §7 di questo tractatus 3, e nei passi di Beda allineati al §10 del medesimo tractatus, al §12 del tractatus 4, e infine al §4 del tractatus 7. In particolare, alla citazione riportata al 7 fa seguito un commento accostabile a quello svolto qui di seguito da Beda; pertanto sono evidenziati pari colore. Il tema della testimonianza resa da Giovanni è affermato in Gv 1, 15. 32. 34 e 5, 33; ed è presente in moltissimi punti del commento.

⁴⁹ Gv 1, 15 Vulg.: "clamat dicens: Hic erat quem dixi: Qui post me venturus est, ante me factus est: quia prior me erat."; l'italiano viene adeguato al testo. In Agostino l'intero versetto compare nel §7 di questo tractatus 3. Passi evidenziati in verde.

⁵⁰ Gv 1, 16.

⁵¹ Gv 1, 14. Il versetto compare per la prima volta più sopra, in parallelo con la fine del trattato 2 di Agostino, dove è pure citato.

erat Dominus Spiritu sancto, plenus gratia et veritate, quia, sicut Apostolus ait, *In ipso habitat omnis plenitudo divinitatis corporaliter* (Coloss. II)⁵². De cuius plenitudine nos omnes juxta modum nostrae capacitatis accepimus, quia unicuique nostrum data est gratia secundum mensuram donationis Christi (Ephes. IV). De solo namque Mediatore Dei et hominum, homine Jesu Christo veraciter dici potuit: *Et requiescet super eum Spiritus Domini, spiritus sapientiae et intellectus, spiritus consilii et fortitudinis, spiritus scientiae et pietatis, et replebit eum spiritus timoris Domini* (Isa. XI)⁵³. Omnes vero sancti non plenitudinem Spiritus ejus, sed de plenitudine ejus, quantum ille donat, accipiunt,⁵⁴ quia alii per Spiritum datur sermo sapientiae, alii sermo scientiae, secundum eundem Spiritum, alteri fides in eodem Spiritu, alii gratia sanitarum in uno Spiritu, alii operatio virtutum, alii prophetia, alii discretio spirituum, alii genera linguarum, alii interpretatio sermonum. Haec autem omnia operatur unus atque idem Spiritus, dividens singulis prout vult (I Cor. XII). Quia ergo de plenitudine Conditoris nostri non quiddam, sed quidquid boni habemus, accepimus, curandum summopere est ne quispiam de sua se bona actione vel cogitatione incautus extollat, ne si ingratus largitori remanserit, perdat bonum quod accepit. Cum autem dixisset evangelista nos omnes de plenitudine Christi accepisse, confestim subjunxit, et ait: *Gratiam pro gratia*. Geminam ergo nos gratiam accepisse testatur, unam videlicet in praesenti, alteram vero in futuro. In praesenti quidem fidem, quae per dilectionem operatur (Gal. V)⁵⁵; in futuro autem vitam aeternam. Fides quippe, quae per dilectionem operatur, gratia Dei est, quia ut credamus, ut diligamus, ut operemur bona, quae novimus, non ullis praecedentibus meritis nostris, sed ipso largiente percepimus qui dicit: *Non vos me elegistis, sed ego elegi vos, et posui vos, ut eatis, et fructum afferatis, et ut vitam propter fidem, dilectionem et opera bona percipiatis* (Joan. XV)⁵⁶. Aeterna gratia est, quia ne a bono deviemus itinere, ipso duce semper opus habemus, cui dicitur: *Deduc me, Domine, in via tua, et ambulabo in veritate tua* (Psal. LXXXV)⁵⁷. Notandum est quod quidam libri habent: *Nos omnes accepimus de plenitudine ejus, et gratiam pro gratia*. Aliquid primo de plenitudine ejus accepimus, et postea gratiam pro gratia, id est, de plenitudine ejus accepimus remissionem peccatorum, et gratiam, id est, vitam aeternam pro gratia fidei, quae per dilectionem operatur. Quae omnia ex uno fonte plenitudinis Christi nobis provenire certissimum est. Quid ergo accepimus de plenitudine bonitatis illius? Ut, scilicet, remissionem peccatorum, ut justificemur in fide. Insuper quid? *Et gratiam pro gratia*, id est, pro gratia, in qua ex fide vivimus, recepturi sumus aliam, quid tamen? nisi gratiam,⁵⁸ hoc est, vitam aeternam. Sequitur:

*Quia lex per Moysen data est, gratia et veritas per Jesum Christum facta est.*⁵⁹

Lex⁶⁰ quidem per Moysen data est, in qua quid agendum, quid vitandum sit, coelesti jure decernitur; sed quod illa praecepit, non nisi gratia Christi completur. Illa siquidem monstrare peccatum, justitiam docere,

Il Signore era certo pieno di Spirito santo, pieno di grazia e di verità, perché, come dice l’Apostolo, *È in lui che abita corporalmente tutta la pienezza della divinità* (Col 2, 9). Di questa pienezza noi tutti abbiamo ricevuto secondo la misura della nostra capacità, perché *a ciascuno di noi, tuttavia, è stata data la grazia secondo la misura del dono di Cristo* (Ef 4, 7). Infatti del solo Mediatore di Dio e degli uomini, dell’uomo Gesù Cristo si può dire con verità: *Su di lui si poserà lo spirito del Signore, spirito di sapienza e d’intelligenza, spirito di consiglio e di fortezza, spirito di conoscenza e di pietà; lo riempirà lo spirito del timore del Signore* (Is 11, 2-3). Tutti i santi, invero, non la pienezza del suo Spirito, ma ricevono dalla sua pienezza quanto egli dona, perché *a uno [...], per mezzo dello Spirito, viene dato il linguaggio di sapienza; a un altro invece, dallo stesso Spirito, il linguaggio di conoscenza; a uno, nello stesso Spirito, la fede; a un altro, nell’unico Spirito, il dono delle guarigioni; a uno il potere dei miracoli; a un altro il dono della profezia; a un altro il dono di discernere gli spiriti; a un altro la varietà delle lingue; a un altro l’interpretazione delle lingue. Ma tutte queste cose le opera l’unico e medesimo Spirito, distribuendole a ciascuno come vuole* (1Cor 12, 8-11). Poiché dunque dalla pienezza del nostro Fattore non abbiamo ricevuto qualcosa, ma tutto ciò che abbiamo, bisogna sommamente curare che qualcuno non si esalti incautamente per una sua buona azione o pensiero, così che, persistendo ingrato verso l’elargitore, perda il bene che aveva ricevuto. Quando poi l’evangelista disse che noi tutti abbiamo ricevuto dalla pienezza di Cristo, subito soggiunse, e disse: *grazia su grazia*. Dunque attesta che abbiamo ricevuto una duplice grazia; una di certo nel presente, l’altra invece nel futuro. Nel presente sicuramente la fede, che si rende operosa per mezzo dell’amore (Gal 5, 6); nel futuro invece la vita eterna. La fede di certo, che opera per mezzo dell’amore, è grazia di Dio, perché: che crediamo, che amiamo, che operiamo il bene, che sappiamo, non lo abbiamo ricevuto da nessun nostro precedente merito, ma dall’elargire di lui che dice: *Non voi avete scelto me, ma io ho scelto voi e vi ho costituiti perché andiate e portiate frutto* (Gv 15, 16), e perché abbiate in eredità la vita grazie alla fede, all’amore, alle opere buone. È grazia eterna, perché, affinché non deviamo dalla buona via, ci è necessario avere sempre come guida colui cui viene detto: *Conducimi, Signore, nella tua via, perché nella tua verità io cammini* (Sal 85, 11). Va notato che alcuni libri hanno: *Noi tutti abbiamo ricevuto dalla sua pienezza, e grazia su grazia*. Dapprima abbiamo ricevuto qualcosa dalla sua pienezza, e poi grazia su grazia, cioè dalla sua pienezza abbiamo ricevuto le remissioni dei peccati, e la grazia, cioè la vita eterna in grazia della fede, che si attua nell’amore. Che tutto provenga a noi da un’unica fonte di pienezza, è certissimo. Che cosa dunque abbiamo ricevuto dalla pienezza della sua bontà?

Ad esempio, certo, la remissione dei peccati, ad esempio che siamo giustificati nella fede. Inoltre cosa? *E grazia su grazia*, cioè: per la grazia, nella quale viviamo per fede, ne riceveremo un’altra; cosa tuttavia? Nient’altro che grazia, cioè vita eterna. Segue:

Perché la Legge fu data per mezzo di Mosè, la grazia e la verità vennero per mezzo di Gesù Cristo.

La legge è stata certo data per mezzo di Mosè; in essa si dicene secondo il diritto celeste cosa si debba fare e cosa evitare; ma ciò che essa prescrive non si compie se non con la grazia di Cristo. Essa, senza dubbio, sapeva mostrare il peccato, insegnare

Quam gratiam primo accipimus? Fidem. Consecutus istam gratiam fidei, eris iustus ex fide; et promereberis Deum vivendo ex fide: cum promerueris Deum vivendo ex fide, accipies praemium immortalitatem, et vitam aeternam. Et illa gratia est.

1. Gratiam et veritatem Dei, qua plenus sanctis apparuit unigenitus Filius Dominus et Salvator noster Iesus Christus, distinguendam a Veteri Testamento, quoniam res est Novi Testamenti, suscepimus in nomine Domini, et vestrae Caritati promissimus. Adestote ergo intenti, ut et quantum capio, donet Deus, et quantum capitis, audiat. Reliquum enim erit, ut si semen quod spargitur in cordibus vestris, non abstulerint aves, nec spinae praefocaverint, nec aestus exusserit, accedente pluvia cohortationum quotidianarum, et cogitationibus vestris bonis quibus hoc agitur in corde, quod agitur in agro rastris, ut gleba frangatur, et semen operiatur et germinare possit: ut afferatis fructum, ad quem gaudeat et laetetur agricola. Si autem pro semine bono et pro pluvia bona, non fructum, sed spinas attulerimus; nec semen accusabitur, nec pluvia erit in crimine, sed spinis ignis debitus praeparatur.

Unde humiliatus, inde glorificatus.

2. Homines sumus, quod puto non diu esse suadendum Caritati vestrae, christiani; et si christiani, utique ipso nomine ad Christum pertinentes. Huius signum in fronte gestamus: de quo non erubescimus, si et in corde gestemus. Signum eius est humilitas eius. Per stellam eum Magi cognoverunt; et erat hoc signum de Domino datum, coeleste atque praeclarum: noluit stellam esse in fronte fidelium signum suum, sed crucem suam. Unde humiliatus, inde glorificatus: inde exiit humiles, quo humiliatus ipse descendit. Pertinemus ergo ad Evangelium, pertinemus ad Novum Testamentum.

Lex per Moysen data est, Gratia autem et veritas per Iesum Christum facta est.

Interrogamus Apostolum, et dicit nobis quoniam non sumus sub Lege, sed sub Gratia. *Misit ergo Filium suum factum ex muliere, factum sub Lege, ut eos qui sub Lege erant, redimeret, ut adoptionem filiorum reciperemus.* Ecce ad hoc venit Christus, ut eos qui

⁵² Col 2, 9 Vulg.: “quia in ipso inhabitat omnis plenitudo divinitatis corporaliter.”

⁵³ Is 11, 2-3 NCEI traduce: “Su di lui si poserà lo spirito del Signore, spirito di sapienza e d’intelligenza, spirito di consiglio e di fortezza, spirito di conoscenza e di timore del Signore. Si compiacerà del timore del Signore.”, secondo VulgN; l’italiano viene adeguato a Vulg.

⁵⁴ In realtà questo passo evidenziato è rielaborazione delle due precedenti citazioni da Gv 1, 16 e Ef 4, 7; pertanto in italiano non lo evidenzio con il corsivo.

⁵⁵ Gal 5, 6 Vulg.: “sed fides, quae per caritatem operatur.”; Sabatier in nota: “August. in Gal. 5. 6. to. 3. p. 2. col. 967. d. e. [...] *qua per dilectionem operatur*: ita rursus ep. 189. t. 2. col. 698. a. & tract. 29. in Joh. tom. 3. p. 2. col. 515. e. ab his, *neque circumcisio*. Agapet. l. ep. 4. Concil. to. 4. col. 1793. b. & Leo M. ser. 44. p. 110. f. [...] *qua per dilectionem operatur*.”. L’italiano viene adeguato al testo.

⁵⁶ Gv 15, 16. Ma la citazione si ferma a “afferatis”. Di quanto segue non sono riuscito a trovare l’origine; una rapida ricerca in rete parrebbe confermare che si tratti di frutto della penna di Beda. Un labile indizio mi fa osare un’ipotesi; la locuzione “ut vitam” parrebbe comparire solo quattro volte in Vulg.: in 2Mac 3, 31 “ut invocaret Altissimum ut vitam donaret”, in Gv 5, 40 “et non vultis venire ad me ut vitam habeatis”, in Gv 10, 10 “Ego veni ut vitam habeant, et abundantius habeant.”; in fine in Mc 10, 17 “Magister bone, quid faciam ut vitam aeternam percipiam?”, che, come si vede, è ripreso quasi puntualmente da Beda; ed effettivamente il passo incriminato potrebbe benissimo essere una libera rielaborazione della vicenda del giovane ricco. Non essendo citazione testuale in italiano non la evidenzio con il corsivo.

⁵⁷ Sal 85, 11 Vulg.: “Deduc me, Domine, in via tua, et ingrediar in veritate tua.”; Sabatier Hebr.: “Doce me Domine viam tuam, ambulem in veritate tua.”; Sabatier in nota “Psalt. Rom. Fabri cum Corb. & *ambulabo in veritate tua*: [...] Rom. Martian. Carnut. & Moz. cum Cassiod. & *ambulabo*..... [...] August. & *ambulabo in veritate tua*.”. NCEI traduce: “Mostrami, Signore, la tua via, perché nella tua verità io cammini.”; nel contesto del commento ritengo opportuno rivedere la traduzione del primo verbo.

⁵⁸ Il tema esposto in questo lungo passo è trattato da Agostino in questa omelia anche al § 8- L’ho evidenziato con con quattro diversi colori perché mi è parso di poter individuare specifici sottinsiemi; la parte finale, poi, evidenziata con due verdi più scuri, trova corrispondenza (puntale per il più chiaro dei due) non molto oltre le parti evidenziate al §8 e più esattamente al termine del §10.

⁵⁹ Gv 1, 17.

⁶⁰ Il commento al versetto sviluppa, sia in Beda che in Agostino il tema della “legge”, nella antica alleanza, e della “grazia”, nella nuova. Agostino lo sviluppa lungamente nei paragrafi che seguono. Ho evidenziato, come qui, in ocre scure il §11 e il §16 (dove il versetto è citato una seconda volta per intero) perché mi sono parsi accostabili allo svolgimento di Beda.

et transgressores sui reos ostendere, valebat: porro gratia Christi diffusa per spiritum charitatis in cordibus fidelium facit ut quod lex praecepit impleatur. Unde illud quod scriptum est, *Non concupisces* (Exod. XX), per Moysen lex, quia iubetur; sed per Christum fit gratia, quando quod iubetur impletur. *Veritas autem facta est per Christum*, quia umbram habebat lex futurorum bonorum (Heb. X)⁶¹, non ipsam imaginem rerum; et sicut alibi dicit Apostolus: *Omnia in figura contingebant illis* (I Cor. X). Sed pro umbra lucem veritatis, pro figura legis ipsam imaginem rerum, quae figurabantur, exhibuit Christus, quando data Spiritus gratia aperuit discipulis suis sensum, ut intelligerent Scripturas (Luc. XXIV)⁶². *Lex per Moysen data est, cum populus aspersione sanguinis agni mundari praeceptus est. Gratia et veritas*, quae in luce figurabatur, *per Jesum Christum facta est*, cum ipse passus in cruce, lavit nos a peccatis nostris in sanguine suo. *Lex per Moysen data est*, quia populum praeceptis salutaribus instituit, si haec servaret, terram repromissionis intraturum; et in ea perpetuo victurum; sin alias, prosternendum ab hoste praedixit. *Gratia et veritas per Jesum Christum facta est*, quia dato Spiritus sui dono, et legem spiritaliter intelligi ac servari posse donavit: et eos qui servant in veram coelestis vitae beatitudinem, quam terra promissionis signabat, introducit. Quae sit autem summa gratiae et veritatis, quae per Jesum Christum facta est, evangelista subdendo manifestat.

la giustizia, e palesare chi era reo di trasgredirla; poi la grazia di Cristo, diffusa dallo spirito di carità nel cuore dei fedeli fa sì che sia portato a compimento ciò che la legge prescrive. Di qui ciò che è scritto, *Non desidererai* (Es 20, 17), secondo la legge di Mosè, perché è comandato; ma secondo Cristo si tratta di grazia, quando viene compiuto ciò che è comandato. La *verità venne per mezzo di Cristo, poiché la legge possiede soltanto un'ombra dei beni futuri e non la realtà stessa delle cose* (Ebr 10, 1); e come altrove dice l'Apostolo: *Tutte queste cose [...] accaddero a loro come esempio* (I Cor 10, 11). Ma invece dell'ombra la luce della verità, invece della figura della legge la realtà stessa delle cose, che erano figurate, l'ha rivelata Cristo quando, data la grazia dello Spirito, *aprì [ai suoi discepoli] la mente per comprendere le Scritture* (Lc 24, 45). *La Legge fu data per mezzo di Mosè*, quando al popolo è stato prescritto di mondarsi con l'aspersione del sangue dell'agnello. *La grazia e la verità*, che era raffigurata dalla luce, *vennero per mezzo di Gesù Cristo*, quando egli, soffrendo sulla croce, ci lavò dai nostri peccati nel suo sangue. *La legge fu data per mezzo di Mosè*, perché educò il popolo con precetti salutaris: se li avesse osservati, sarebbe entrato nella terra della promessa, e in essa avrebbe vissuto in perpetuo; altrimenti, predisse, sarebbe stato prostrato dal nemico. *La grazia e la verità vennero per mezzo di Gesù Cristo*, perché, dato il dono del suo Spirito, donò anche di poter comprendere spiritualmente ed osservare la legge; e coloro che [la] osservano li introduce nella vera beatitudine della vita celeste, che la terra promessa indicava. Quale poi sia il culmine della grazia e della verità, realizzato da Gesù Cristo, l'evangelista lo palesa proseguendo:

sub Lege erant redimeret: ut iam non simus sub Lege, sed sub Gratia. Quis ergo dedit Legem? Ille dedit Legem, qui dedit et Gratiam: sed Legem per servum misit, cum Gratia ipse descendit. Et unde facti erant homines sub Lege? Non implendo Legem. Qui enim legem implet, non est sub lege, sed cum lege: qui autem sub lege est, non sublevatur, sed premitur lege. Omnes itaque homines sub Lege constitutos, reos facit Lex; et ad hoc illis super caput est, ut ostendat peccata, non tollat. Lex ergo iubet, dator legis miseretur in eo quod iubet lex. Conantes homines implere viribus suis quod a lege praeceptum est, ipsa sua temeraria et praecipiti praesumptione ceciderunt; et non sunt cum lege, sed sub lege facti sunt rei: et quoniam suis viribus implere non poterant legem, facti rei sub lege, imploraverunt liberatoris auxilium; et reatus legis fecit aegritudinem superbis. Aegritudo superbiorum, facta est confessio humilium: iam confitentur aegroti quia aegrotant; veniat medicus, et sanet aegrotos.

3. Medicus quis? Dominus noster Iesus Christus. Quis Dominus noster Iesus Christus? Ille qui visus est et ab eis a quibus crucifixus est. Ille qui apprehensus, colaphizatus, flagellatus, sputis illitus, spinis coronatus, in cruce suspensus, mortuus, lancea vulneratus, de cruce depositus, in sepulcro positus. Ille ipse Dominus noster Iesus Christus; ille ipse plane, et ipse est totus medicus vulnerum nostrorum, crucifixus ille cui insultatum est, quo pendente persecutores caput agitabant, et dicebant: *Si filius Dei est, descendat de cruce*: ipse est totus medicus noster, ipse plane. Quare ergo non ostendit insultantibus, quia ipse erat Filius Dei: ut si se permisit in crucem levari, saltem cum illi dicerent: *Si filius Dei est, descendat de cruce*; tunc descenderet, et ostenderet eis verum se esse Filium Dei, quem illi ausi fuerant irridere? Noluit. Quare noluit? numquid quia non potuit? Potuit plane. Quid est enim amplius, de cruce descendere, an de sepulcro resurgere? Sed pertulit insultantes: nam crux non ad potentiae documentum, sed ad exemplum patientiae suscepta est. Ibi vulnera tua curavit, ubi sua diu pertulit: ibi te a morte sempiterna sanavit, ubi temporaliter mori dignatus est. Et mortuus est, an in illo mors mortua est? Qualis mors, quae mortem occidit?

Ubi imago Dei?

4. Ipse est tamen Dominus noster Iesus Christus totus, qui videbatur, et tenebatur, et crucifigebatur? Num totus hoc ipse est? Ipse est quidem, sed non totus illud quod viderunt Iudaei; non hoc est totus Christus. Et quid est? *In principio erat Verbum*. In quo principio? *Et Verbum erat apud Deum*. Et quale Verbum? *Et Deus erat Verbum*. Numquid forte a Deo factum est hoc Verbum? Non. *Hoc enim erat in principio apud Deum*. Quid ergo? Alia quae fecit Deus non similia sunt Verbo? Non: quia *omnia per ipsum facta sunt, et sine ipso factum est nihil*. Quomodo per ipsum omnia sunt facta? Quia *quod factum est, in ipso vita erat*: et antequam fieret, vita erat. Quod factum est, non est vita: sed in arte, hoc est, in Sapientia Dei, antequam fieret, vita erat. Quod factum est, transiit: quod est in Sapientia, transire non potest. Vita ergo in illo erat, quod factum est. Et qualis vita? Quia et anima corporis vita est: corpus nostrum habet vitam suam; quam cum amiserit, mors est corporis: talis ergo erat illa vita? Non: sed *vita erat lux hominum*. Numquid lux pecorum? Nam ista lux et hominum et pecorum est. Est quaedam lux hominum: unde distant homines a pecoribus videamus, et tunc intellegemus quid sit lux hominum. Non distas a pecore, nisi intellectu: noli aliunde gloriari. De viribus praesumis? a bestiis vinceris: de velocitate praesumis? a muscis vinceris: de pulchritudine praesumis? quanta pulchritudo est in pennis pavonis? Unde ergo melior es? Ex imagine Dei. Ubi imago Dei? In mente, in intellectu. Si ergo ideo melior pecore, quia habes mentem qua intellegas quod non potest pecus intellegere; inde autem homo, quia melior pecore; lux hominum est lux mentium. Lux mentium supra mentes est, et excedit omnes mentes. Hoc erat vita illa per quam facta sunt omnia.

5. Ubi erat? hic erat; an apud Patrem erat, et hic non erat? an quod verius est, et apud Patrem erat, et hic erat? Si ergo hic erat, quare non videbatur? Quia *lux in tenebris lucet, et tenebrae eam non comprehenderunt*. O homines, nolite esse tenebrae, nolite esse infideles, iniusti, iniqui, rapaces, avari, amatores saeculi: hae sunt enim tenebrae. Lux non est absens, sed vos absentes estis a luce. Caecus in sole praesentem habet solem, sed absens est ipse soli. Nolite ergo esse tenebrae. Haec est enim forte gratia, de qua dicturus sum, ut iam non simus tenebrae, et dicat nobis Apostolus: *Fuistis enim aliquando tenebrae; nunc autem lux in Domino*. Quia ergo non videbatur lux hominum, id est lux mentium, opus erat ut homo diceret de luce testimonium, non quidem tenebrosus, sed iam illuminatus. Nec tamen quia illuminatus, ideo ipsa lux; *sed ut*

⁶¹ Ebre 10, 1, che comprende anche il pezzetto seguente; poiché si tratta di citazione testuale, in italiano viene evidenziata con il corsivo.

⁶² Lc 24, 45. Poiché si tratta di citazione testuale, in italiano viene evidenziata con il corsivo.

testimonium perhiberet de lumine. Nam non erat ille lux. Et quae erat lux? Erat lux vera, quae illuminat omnem hominem venientem in hunc mundum. Et ubi erat ista? In hoc mundo erat. Et quomodo in hoc mundo erat? numquid sicut ista lux solis, lunae, lucernarum, sic et ista lux in mundo est? Non. Quia mundus per eum factus est, et mundus eum non cognovit: hoc est, lux in tenebris lucet, et tenebrae eam non comprehenderunt. Mundus enim tenebrae; quia dilectores mundi, mundus. Num enim creatura non agnovit Creatorem suum? Testimonium dedit coelum de stella; testimonium dedit mare, portavit ambulans Dominum; testimonium dederunt venti, ad eius iussum quieverunt; testimonium dedit terra, illo crucifixo contremuit: si omnia ista testimonium dederunt, quomodo mundus eum non cognovit, nisi quia mundus dilectores mundi, corde habitantes mundum? Et malus mundus, quia mali habitatores mundi: sicut mala domus, non parietes, sed inhabitantes.

6. In propria venit, id est, in sua venit: *et sui eum non receperunt*. Quae ergo spes est, nisi quia *quotquot receperunt eum, dedit eis potestatem filios Dei fieri*? Si filii fiunt, nascuntur: si nascuntur, quomodo nascuntur? Non ex carne, non ex sanguinibus, non ex voluntate carnis, non ex voluntate viri; sed ex Deo nati sunt. Gaudeant ergo, quia ex Deo nati sunt; praesumant se pertinere ad Deum; accipiant documentum, quia ex Deo nati sunt: *Et Verbum caro factum est, et habitavit in nobis*. Si Verbum non erubuit nasci de homine, erubescunt homines nasci de Deo? Hoc autem quia fecit, curavit: quia curavit, videmus. Hoc enim quod *Verbum caro factum est, et habitavit in nobis*, medicamentum nobis factum est, ut quia terra e caecabamur, de terra sanaremur: et sanati quid videremus? *Et vidimus*, inquit, *gloriam eius, gloriam tamquam Unigeniti a Patre, plenum gratia et veritate*.

7. Ioannes testimonium perhibet de ipso, et clamat dicens: Hic erat quem dixi: Qui post me venit, ante me factus est.

Post me venit, et praecessit me. Quid est, *ante me factus est*? Praecessit me: non, factus est antequam factus essem ego; sed, antepositus est mihi: hoc est, *ante me factus est*. Quare ante te factus est, cum post te venerit? *Quia prior me erat*. Prior te, o Ioannes? Quid magnum, si prior te? Bene, quia tu illi perhibes testimonium: audiamus ipsum dicentem: *Et ante Abraham ego sum*. Sed et Abraham in medio genere humano ortus est; multi ante illum, multi post illum: audi vocem Patris ad Filium: *Ante luciferum genui te*. Qui ante luciferum genitus est, omnes ipse illuminat. Dictus est enim quidam lucifer qui cecidit: erat enim angelus, et factus est diabolus; et dixit de illo Scriptura: *Lucifer qui mane oriebatur, cecidit*. Unde lucifer? Quia illuminatus lucebat. Unde autem tenebrosus factus? Quia in veritate non stetit. Ergo ille ante luciferum, ante omnem illuminatum: siquidem ante omnem illuminatum sit necesse est, a quo illuminantur omnes qui illuminari possunt.

8. Ideo hoc sequitur: Et de plenitudine eius nos omnes accepimus. Quid accepistis? *Et gratiam pro gratia*. Sic enim habent verba evangelica, collata cum exemplaribus graecis. Non ait: *Et de plenitudine eius nos omnes accepimus, gratiam pro gratia*; sed sic ait: *Et de plenitudine eius nos omnes accepimus, et gratiam pro gratia*, id est, accepimus: ut nescio quid nos voluerit intellegere de plenitudine eius accepisse; et insuper gratiam pro gratia. Accepimus enim de plenitudine eius, primo gratiam; et rursus accepimus gratiam, gratiam pro gratia. Quam gratiam primo accepimus? Fidem. In fide ambulantes, in gratia ambulamus. Unde enim hoc meruimus? quibus nostris praecedentibus meritis? Non se quisque compalpet, redeat in conscientiam suam, quaerat latebras cogitationum suarum, redeat ad seriem factorum suorum: non attendat quid sit, si iam aliquid est; sed quid fuerit, ut esset aliquid; inveniet non se dignum fuisse nisi supplicio. Si ergo supplicio dignus fuisti, et venit ille qui non peccata puniret, sed peccata donaret; gratia tibi data est, non merces reddita. Unde vocatur gratia? Quia gratis datur. Non enim praecedentibus meritis emisti quod accepisti. Hanc ergo accepit gratiam primam peccator, ut eius peccata dimitterentur. Quid meruit? Interroget iustitiam; invenit poenam: interroget misericordiam; invenit gratiam. Sed hoc et promiserat Deus per Prophetas: itaque cum venit dare quod promiserat; non solum gratiam dedit, sed et veritatem. Quomodo exhibita est veritas? Quia factum est quod promissum est.

Fide promeremur Deum.

9. Quid est ergo, *gratiam pro gratia*? Fide promeremur Deum; et qui digni non eramus quibus peccata dimitterentur, ex eo quia tantum donum indigni accepimus, gratia vocatur. Quid est gratia? gratis data. Quid est gratis data? Donata, non reddita. Si debebatur, merces reddita est, non gratia donata; si autem vere debebatur, bonus fuisti: si autem, ut verum est, malus fuisti, credidisti autem in eum qui iustificat impium (quid est, qui iustificat impium? Ex impio facit pium); cogita quid per legem tibi imminere

debebat, et quid per gratiam consecutus sis. Consecutus autem istam gratiam fidei, eris iustus ex fide. *Iustus enim ex fide vivit*; et promereberis Deum vivendo ex fide: cum promerueris Deum vivendo ex fide, accipies praemium immortalitatem, et vitam aeternam. Et illa gratia est. Nam pro quo merito accipis vitam aeternam? Pro gratia. Si enim fides gratia est, et vita aeterna quasi merces est fidei: videtur quidem Deus vitam aeternam tamquam debitam reddere (Cui debitam? Fideli, quia promeruit illam per fidem); sed quia ipsa fides gratia est, et vita aeterna gratia est pro gratia.

Dona sua coronat Deus.

10. Audi Paulum apostolum confitentem gratiam, et postea debitum expetentem. Confessio gratiae quae est in Paulo? *Qui prius fui blasphemus, et persecutor, et iniuriosus: sed misericordiam, inquit, consecutus sum.* Indignum se dixit qui consequeretur: consecutum tamen non per merita sua, sed per misericordiam Dei. Audi illum iam flagitantem debitum, qui primo indebitam susceperat gratiam: *Ego enim, inquit, iam immolor, et tempus resolutionis meae instat. Bonum certamen certavi, cursum consummavi, fidem servavi: de caetero reposita est mihi corona iustitiae.* Iam debitum flagitat, iam debitum exigit. Nam vide verba sequentia: *Quam mihi reddet Dominus in illa die, iustus iudex.* Ut ante susciperet gratiam, misericordem patrem opus habebat: ut praemium gratiae, iudicem iustum. Qui non damnavit impium, damnabit fidelem? Et tamen si bene cogites, ipse dedit fidem primo, qua eum promeruisti: non enim de tuo promeruisti ut tibi aliquid deberetur. Quod ergo praemium immortalitatis postea tribuit, dona sua coronat, non merita tua. Ergo, fratres, *omnes de plenitudine eius accepimus*: de plenitudine misericordiae eius, de abundantia bonitatis eius accepimus. Quid?

Remissionem peccatorum, ut iustificaremur ex fide. Et insuper quid? *Et gratiam pro gratia*; id est, pro hac gratia in qua ex fide vivimus, recepturi sumus aliam: quid tamen nisi gratiam?

Nam si dixero quia et hoc debetur, aliquid mihi assigno, quasi cui debeatur. Coronat autem in nobis Deus dona misericordiae suae: sed si in ea gratia quam primam accepimus, perseveranter ambulemus.

11. *Lex enim per Moysen data est*, quae reos tenebat. Quid enim ait Apostolus? *Lex subintravit, ut abundaret delictum.* Hoc proderat superbis, ut abundaret delictum: multum enim sibi dabant, et quasi viribus suis multum assignabant; et non poterant implere iustitiam, nisi adiuveret ille qui iusserat. Superbiam illorum volens domare Deus, dedit Legem, tamquam dicens: Ecce implete, ne putetis deesse iubentem. Non deest qui iubeat, sed deest qui impleat.

12. Si ergo deest qui impleat, unde non implet? Quia natus cum traduce peccati et mortis. De Adam natus, traxit secum quod ibi conceptum est. Cecidit primus homo; et omnes qui de illo nati sunt, de illo traxerunt concupiscentiam carnis. Oportebat ut nasceretur alius homo qui nullam traxit concupiscentiam. Homo, et homo: homo ad mortem, et homo ad vitam. Sic dicit Apostolus: *Quoniam quidem per hominem mors, et per hominem resurrectio mortuorum.* Per quem hominem mors, et per quem hominem resurrectio mortuorum? Noli festinare: sequitur, et dicit: *Sicut enim in Adam omnes moriuntur, sic et in Christo omnes vivificabuntur.* Qui pertinent ad Adam? Omnes qui nati sunt de Adam. Qui ad Christum? Omnes qui nati sunt per Christum. Quare omnes in peccato? Quia nemo natus est praeter Adam. Ut autem nascerentur ex Adam, necessitatis fuit ex damnatione: nasci per Christum, voluntatis est et gratiae. Non coguntur homines nasci per Christum: non quia voluerunt, nati sunt ex Adam. Omnes tamen qui ex Adam, cum peccato peccatores: omnes qui per Christum, iustificati et iusti, non in se, sed in illo. Nam in se si interrogas: Adam sunt: in illo si interrogas, Christi sunt. Quare? Quia ille caput Dominus noster Iesus Christus, non cum traduce peccati venit: sed tamen venit cum carne mortali.

Mortuus es in Adam, resurge in Christo.

13. Mors peccatorum poena erat: in Domino munus misericordiae erat, non poena peccati. Non enim aliquid habebat Dominus quare iuste moreretur. Ipse ait: *Ecce venit princeps huius mundi, et in me nihil invenit.* Quare ergo moreris? *Sed ut sciant omnes quia voluntatem Patris mei facio, surgite, eamus hinc.* Non habebat ille quare moreretur, et mortuus est: tu habes quare, et mori dedignaris? Dignare aequo animo pati per meritum tuum, quod ille pati dignatus est, ut te a sempiterna morte liberaret. Homo, et homo: sed ille, non nisi homo; iste, Deus homo. Ille homo peccati, iste iustitiae. Mortuus es in Adam, resurge in Christo: nam utrumque debetur tibi. Iam credidisti in Christum, reddes tamen quod debes de Adam. Sed non te in aeternum tenebit vinculum peccati; quia mortem tuam aeternam occidit mors temporalis Domini tui. Ipsa est gratia, fratres mei, ipsa est et veritas, quia promissa et exhibita.

Deum nemo vidit unquam:

*unigenitus Filius, qui est in sinu Patris, ipse enarravit.*⁶³

Nulla etenim gratia major hominibus dari, nulla veritas altior potest ab hominibus cognosci, quam ea de qua unigenitus Dei Filius suis fidelibus narrans:

Beati, inquit, mundo corde, quoniam ipsi Deum videbunt (Matth. V)⁶⁴,

et de qua Patri supplicans ait:

Haec est autem vita aeterna, ut cognoscant te verum et unum Deum, et quem misisti Jesum Christum (Joan. XVII)⁶⁵.

Quae nimirum beatissima perceptio gratiae et veritatis, quoniam in hujus saeculi vita fieri non potest, recte dicitur: *Deum nemo vidit unquam*, id est, nemo corruptibili adhuc et mortali carne circumdatus, incircumscripam divinitatis potest lucem intueri. Unde manifestius dicit Apostolus: *Quem nemo vidit hominum, nec videre potest (I Tim. VI)⁶⁶.*

Nemo enim hominum Deus, nemo est humano adhuc habitu aggravatus, humana conversatione caducus. Hinc est enim quod Moyses,

qui Deum, quem in angelo videbat, in ipsa ejus natura videre desiderans, orabat:

Dio, nessuno lo ha mai visto:

il Figlio unigenito, che è [...] nel seno del Padre, è lui che lo ha rivelato.

E infatti non si può dare agli uomini grazia più grande, nessuna verità più alta può essere conosciuta dagli uomini, di quella di cui l'unigenito Figlio di Dio narrando ai suoi fedeli:

Beati, dice, i puri di cuore, perché vedranno Dio. (Mt 5, 8),

e di cui, supplicando il Padre, dice:

Questa è la vita eterna: che conoscano te, l'unico vero Dio, e colui che hai mandato, Gesù Cristo. (Gv 17, 3).

E dato che, senza dubbio questa beatissima percezione di grazia e verità, non può avvenire nella vita di questo evo, correttamente viene detto: *Dio, nessuno lo ha mai visto*, cioè nessuno, ancora circondato da carne corruttibile e mortale, può fissare lo sguardo verso la luce incircoscritta della divinità. Per cui ancor più manifestamente l'Apostolo dice: *nessuno fra gli uomini lo ha mai visto né può vederlo (1Tm 6, 16)*. Nessuno infatti degli uomini è Dio: nessuno ancora appesantito dall'abito umano, nessuno che [ancora] possa cadere per la frequentazione umana⁷¹. Di qui viene anche ciò che chiedeva Mosè, desiderando vedere nella sua stessa natura Dio, che vedeva nell'angelo:

14. Non erat ista in Veteri Testamento, quia Lex minabatur, non opitulabatur; iubebat, non sanabat; languorem ostendebat, non auferebat: sed illi praeparabat medico venturo cum gratia et veritate; tamquam ad aliquem quem curare vult medicus, mittat primo servum suum, ut ligatum illum inveniat. Sanus non erat, sanari nolebat, et ne sanaretur, sanum se esse iactabat: missa Lex est, ligavit cum; invenit se reum, iam clamat de ligatura. Venit Dominus, curat amaris aliquantum et acribus medicamentis: dicit enim aegroti: Fertio; dicit: Tolera; dicit: Noli diligere mundum, habeto patientiam, curet te ignis continentiae, ferrum persecutionum tolerant vulnera tua. Expavescebas quamvis ligatus: liber ille et non ligatus bibit quod tibi dabat; prior passus est ut te consolaretur, tamquam dicens: Quod times pati pro te, prior patior pro te. Haec est gratia, et magna gratia. Quis illam digne collaudat?

Cogitate humilitatem Christi.

15. De humilitate Christi loquor, fratres mei. Maiestatem Christi et divinitatem Christi quis loquitur? In explicando et dicendo ut quoquomodo humilitatem Christi loqueremur, non sufficimus, imo deficimus: totum cogitantibus committimus, non audientibus adimplemus. Cogitate humilitatem Christi. Sed quis nobis, inquis, eam explicat, nisi tu dicas? Ille intus dicat. Melius illud dicit qui intus habitat, quam qui foris clamat. Ipse vobis ostendat gratiam humilitatis suae, qui coepit habitare in cordibus vestris. Iamvero si in eius humilitate explicanda et eroganda deficimus, maiestatem eius quis loquatur? Si *Verbum caro factum* conturbat nos: *In principio erat Verbum* quis explicabit? Tenete ergo, fratres, soliditatem istam.

16. *Lex per Moysen data est, gratia et veritas per Iesum Christum facta est.*

Per servum Lex data est; reos fecit: per Imperatorem indulgentia data est; reos liberavit. *Lex per Moysen data est.* Non sibi aliquid amplius servus assignet, quam quod per illum factum est. Electus ad magnum ministerium tamquam fidelis in domo, sed tamen servus, agere secundum Legem potest, solvere a reatu Legis non potest. *Lex ergo per Moysen data est, Gratia et veritas per Iesum Christum facta est.*

17. Et ne forte aliquis dicat: Et Gratia et veritas non est facta per Moysen, qui vidit Deum? statim subiecit: *Deum nemo vidit unquam.* Et unde innotuit Moysi Deus? Quia revelavit servo suo Dominus. Quis Dominus? Ipse Christus, qui praemisit Legem per servum, ut veniret ipse cum Gratia et veritate.

Deum enim nemo vidit unquam.

Et unde illi servo quantum capere posset apparuit? Sed

unigenitus, inquit: Filius qui est in sinu Patris, ipse enarravit.

Quid est, *in sinu Patris?* In secreto Patris. Non enim Deus habet sinum, sicut nos habemus in vestibus, aut cogitandus est sic sedere quomodo nos, aut forte cinctus est ut sinum haberet: sed quia sinus noster intus est, secretum Patris sinus Patris vocatur. In secreto Patris, qui Patrem novit, ipse enarravit.⁷³

Nam *Deum nemo vidit unquam.*

Ipse ergo venit, et narravit quidquid vidit. Quid vidit Moyses? Moyses vidit nubem, vidit angelum, vidit ignem: omnis illa creatura est; typum Domini sui gerebat, non ipsius Domini praesentiam exhibebat. Namque aperte habes in Lege: *Et loquebatur Moyses cum Domino, contra in contra sicut amicus cum amico suo.* Sequeris ipsam Scripturam, et invenis Moysen dicentem:

⁶³ Gv 1, 18 NCEI traduce: "il Figlio unigenito, che è Dio ed è nel seno del Padre, è lui che lo ha rivelato", ampliando VulgN; l'italiano viene adeguato a Vulg.

⁶⁴ Mt 5, 8. Agostino cita questo versetto all'inizio del §18 di questo tractatus 3, evidenziato pari colore poche righe più avanti; è anche in chiusura del tractatus 1.

⁶⁵ Gv 17, 3 Vulg.: "... te, solum Deum verum, ..."; Sabatier in nota: "Victorin. Afr. [...] l. 1. p. 257. c. habet: [...] *Ut cognoscant te, unum & verum Deum, quem praemisisti Jesum Christum.* Novatian. l. de Trin. p. 1043, c. [...] *Ut sciant te, unum & verum Deum, & quem misisti J. C.* August. in Joh. 1. 5. & 16. to. 3. col. 311. c. 447. c. 463. g. 752. b. [e vari altri passi] *Ut cognoscant te, unum verum Deum, & quem misisti J. C.* Arnob. l. de Trin. p. 210. c. *Haec est vita aet. Ut cognoscant te, unum & verum Dominum, & quem misisti J. C.*" Agostino cita questo versetto all'inizio del §20 di questo tractatus 3, evidenziato pari colore non molto oltre.

⁶⁶ 1Tm 6, 16 Vulg.: "quem nullus hominum vidit, sed nec videre potest"; VL: quem vidit nemo hominum, nec videre potest."

⁷¹ Quando devo rendere in italiano "conversatio" sono immancabilmente su carboni ardenti. Qui l'intera frase vuole spiegare che nessun uomo che sia ancora in questa vita terrena, e quindi in balia dei flutti di questa incerta navigazione, può vedere Dio faccia a faccia. Se l'immagine dell'abito di carne che appesantisce è facilmente intuibile anche in una traduzione letterale, il "caducus" / caduco / che può inciampare e cadere nella / per la umana (cioè terrena / di questo evo) frequentazione / comportamento / (stile di) vita, come renderlo con due parole italiane?

⁷³ Beda riprende questo passo poche righe più avanti; evidenziato pari colori.

Si inveni gratiam in conspectu tuo, ostende mihi gloriam tuam (Exod. XXXIII)⁶⁷.

Audit:

Non poteris videre faciem meam;

non enim videbit me homo, et vivet (Ibid.)⁶⁸. Qua autem ratione ad visionem incommutabilis et aeterni luminis perveniri debeat, evangelista consequenter exposuit, dicens: *Unigenitus Filius, qui est in sinu Patris, ipse enarravit,*

cui simile est quod ipse Dominus ait: *Nemo venit ad Patrem nisi per me (Joan. XIV)⁶⁹,* et alibi. *Nemo novit Filium, nisi Pater, neque Patrem quis novit, nisi Filius, et cui voluerit Filius revelare (Matth. XI).*

Ipsius quippe ductu ad Patrem venire, ipsius magisterio Patrem et Filium nec non et Spiritum sanctum unum Deum ac Dominum nosse debemus, quia nimirum ipse homo factus pro nobis,

in hominis habitu loquens nobis, quid de sanctae Trinitatis unitate recte sentiendum, qualiter ad ejus contemplationem fidelibus properandum, quibus actibus ad hanc sit perveniendum, clara luce revelavit: ipse sacramentis suae Incarnationis nos imbuens, sui nos spiritus charismatibus sanctificans, ut ad hanc venire valeamus adjuvat. Ipse, peracto in hominis forma iudicio novissimo, ad visionem nos divinae Majestatis sublimiter introducet, atque arcana nobis regni coelestis mirabiliter enarrabit. Sane quod ait:

Qui est in sinu Patris, in secreto Patris proverbialiter est cogitandus.

In similitudinem enim sinus, quem habemus in vestibus, haud putandus est Deus, qui humanorum forma membrorum compaginatus non est, sic sedere quemadmodum et nos; sed quia sinus noster intus est, more nostro loquens Scriptura, in sinu Patris esse dicit, quem in secreto Patris,

quo humanus intuitus pertingere non valet, semper manentem vult intelligi.⁷⁰ Non tunc autem solum enarrabit unigenitus Filius Deum, id est, sanctae individuae Trinitatis, quae est unus Deus, gloriam manifestabit hominibus, cum post universale iudicium omnes pariter electos ad visionem claritatis ejus inducet; sed et quotidie narrat, cum singulis quibusque fidelium perfectorum mox a carnis corruptione solutis implere coeperit, quod promisit. *Qui diligit me, diligetur a Patre meo, et ego diligam eum, et manifestabo meipsum illi (Joan. XIV).* Meipsum, inquit, manifestabo dilectoribus meis, ut quem in sua cognoverunt mortalem, in mea jam me natura Patri et Spiritui sancto videre possint aequalem.

Se davvero ho trovato grazia ai tuoi occhi, mostrami la tua gloria (Es 33, 13).

Udi:

«*Ma tu non potrai vedere il mio volto,*

perché nessun uomo può vedermi e restare vivo» (ibid. 33, 20). Per che ragione, poi, si debba pervenire alla visione dell’immutabile ed eterna luce, l’evangelista lo spiega di seguito, dicendo: *il Figlio unigenito, che è [...] nel seno del Padre, è lui che lo ha rivelato,* cui è simile ciò che il Signore stesso dice: *Nessuno viene al Padre se non per mezzo di me (Gv 14, 6),* e altrove. *Nessuno conosce il Figlio se non il Padre, e nessuno conosce il Padre se non il Figlio e colui al quale il Figlio vorrà rivelarlo (Mt 11, 27).*

Dobbiamo certo venire al Padre sotto la sua guida, sotto il suo magistero conoscere che il Padre e il Figlio e pure lo Spirito santo [sono] un unico Dio e Signore, perché senza dubbio egli, fatto uomo per noi, parlandoci nella veste di uomo, ha rivelato con chiara luce cosa si debba rettamente intendere dell’unità della santa Trinità, in che modo i fedeli si debbano affrettare alla sua contemplazione, con che atti si debba pervenire a questa; egli ci aiuta imbevendoci dei sacramenti della sua Incarnazione, santificandoci coi carismi del suo spirito, così da essere in grado di venire ad essa. Egli, concluso in forma d’uomo l’ultimo giudizio, ci introdurrà in modo sublime alla visione della divina Maestà, e ci narrerà mirabilmente gli arcani del regno celeste. È assennato meditare in modo proverbiale quanto dice: *Colui he è nel seno del Padre, nel segreto del Padre.* Per similitudine infatti [parliamo di] seno, che abbiamo nelle vesti⁷²; non va affatto pensato [di] Dio, che non è compaginato nella forma di membra umane, così allo stesso modo sedere come noi; ma, poiché il nostro seno è nascosto, la Scrittura, parlando a nostro modo, dice essere nel seno del Padre colui che vuole che si comprenda rimanere sempre nel segreto del Padre, dove l’intelletto umano non è in grado di pervenire. Ma non solo allora il Figlio unigenito narrerà Dio, cioè manifesterà agli uomini la gloria della santa e indivisibile Trinità, che è un solo Dio, quando, dopo il giudizio universale, introdurrà tutti gli eletti insieme alla visione della sua gloria; ma [lo] narra pure quotidianamente, quando con ogni singolo fedele perfetto, non appena sciolto dalla corruzione della carne, avrà cominciato ad adempiere ciò che promise: *Chi ama me sarà amato dal Padre mio e anch’io lo amerò e mi manifesterò a lui (Gv 14, 21).* Mi manifesterò, dice, a quanti mi amano, così che me, che conobbero mortale nella loro natura, possano ormai vedere uguale al Padre e allo Spirito santo nella mia [natura].

Si inveni gratiam in conspectu tuo, ostende mihi teipsum manifeste, ut videam te.

Et parum est quia dixit: responsum accepit:

Non potes videre faciem meam.

Loquebatur ergo, fratres mei, cum Moyse angelus, portans typum Domini: et illa omnia quae ibi per angelum facta sunt, futuram istam gratiam et veritatem promittebant. Qui bene scrutantur Legem, noverunt: et cum opportunum est, ut et nos aliquid inde dicamus, quantum Dominus revelat, non tacemus Caritati vestrae.

Sapientia Dei videri non potest.

18. Illud autem sciatis, quia omnia quae corporaliter visa sunt, non erant illa substantia Dei. Illa enim oculis carnis videmus: Dei substantia unde videtur? Evangelium interroga:

Beati mundo corde; quia ipsi Deum videbunt.

Fuerunt homines qui dicerent vanitate sui cordis decepti, Pater invisibilis est, Filius autem visibilis est. Unde visibilis? Si propter carnem, quia suscepit carnem; manifestum est. Illi enim qui carnem Christi viderunt, aliqui crediderunt, aliqui crucifixerunt: et qui crediderunt, illo crucifixo nutaverunt; et nisi ipsam post resurrectionem palparent, fides ad eos non revocaretur. Si ergo propter carnem visibilis Filius; et nos concedimus, et est catholica fides: si autem ante carnem sicut ipsi dicunt, id est, antequam incarnaretur; multum delirant, et multum errant. Facta enim sunt illa visibilia corporaliter per creaturam, in quibus typus ostenderetur: non utique substantia ipsa demonstrabatur et manifestabatur. Et hoc attendat Caritas vestra lene documentum. Sapientia Dei videri oculis non potest. Fratres, si Christus Sapientia Dei, et Virtus Dei; si Christus Verbum Dei; verbum hominis oculis non videtur, Verbum Dei videri sic potest?**19.** Expellite ergo de cordibus vestris carnales cogitationes, ut vere sitis sub gratia, ut ad Novum Testamentum pertineatis. Ideo vita aeterna promittitur in Novo Testamento. Legite Vetus Testamentum, et videte quia carnali adhuc populo ea quidem praecipiebantur quae nobis. Nam unum Deum colere, et nobis praecipitur. *Non accipies in vanum nomen Domini Dei tui,* et nobis praecipitur: quod est secundum praeceptum. *Observa diem sabbati,* magis nobis praecipitur: quia spiritaliter observandum praecipitur. Iudaei enim serviliter observant diem sabbati, ad luxuriam, ad ebrietatem. Quanto melius feminae eorum lanam facerent, quam illo die in maenianis saltarent? Absit, fratres, ut illos dicamus observare sabbatum. Spiritaliter observat sabbatum christianus, abstinens se ab opere servili. Quid est enim ab opere servili? A peccato. Et unde probamus? Dominum interroga: *Omnis qui facit peccatum, servus est peccati.* Ergo et nobis praecipitur spiritaliter observatio sabbati. Iam illa omnia praecepta nobis magis praecipuntur, et observanda sunt: *Non occides, Non moechaberis, Non furaberis, Non falsum testimonium dices, Honora patrem et matrem, Non concupisces rem proximi tui, Non concupisces uxorem proximi tui.* Nonne ista omnia et nobis praecipuntur? Sed quaere mercedem, et invenies ibi dici: *Ut expellantur hostes a facie tua, et accipiatis terram quam promisit Deus patribus vestris.* Quia non poterant capere invisibilia, per visibilia tenebantur. Quare tenebantur? Ne penitus interirent, et ad idola laberentur. Nam fecerunt hoc, fratres mei, sicut legitur, oblitum tanta miracula quae fecit Deus coram oculis eorum. Mare discissum est; via facta est in mediis fluctibus; sequentes hostes eorum eisdem aquis operti sunt, per quas illi transierunt: et cum Moyses homo Dei recessisset ab oculis eorum, idolum petierunt, et dixerunt: *Fac nobis deos qui nos praeaeant, quia ille homo dimisit nos.* Tota spes eorum in homine posita erat, non in Deo. Ecce mortuus est homo: numquid mortuus est Deus qui eruerat eos de terra Aegypti? Et cum fecissent sibi imaginem vituli, adoraverunt, et dixerunt: *Hi sunt dii tui, Israel, qui te liberaverunt de terra Aegypti.* Quam cito oblitum tam manifestam gratiam! Quibus ergo modis teneretur populus talis, nisi promissis carnalibus?

20. Ea ibi iubentur in decalogo Legis quae et nobis; sed non ea promittuntur quae nobis. Nobis quid promittitur? Vita aeterna.

Haec est autem vita aeterna, ut cognoscant te unum verum Deum, et quem misisti Iesum Christum.

⁶⁷ Es 33, 13 Vulg.: “Si ergo inveni gratiam in conspectu tuo, ostende mihi faciem tuam,”; 33, 18 Vulg.: “Ostende mihi gloriam tuam.”; VL: “Si ergo inveni gratiam in conspectu tuo, ostende mihi temetipsum, manifeste ut videam te,”. In italiano vengono interpolati i vv. 13 e 18.

⁶⁸ Es 33, 20 Vulg. Sabatier in nota: con Agostino Tertulliano, Ambrogio, e anch Gerolamo “l. 3. contra Pelag. to. 4. p. 541. d.”.

⁶⁹ Tutta questa parte priva di evidenziazioni è, in realtà, accostabile alla prima parte deltractatus 47 di Agostino, cui non ho affiancato alcun testo di Beda.

⁷⁰ Si tratta di un passo ripreso dal §17 di questo tractatus 3 di Agostino, poche righe più sopra. Li ho evidenziati con due diverse tonalità del medesimo colore per evidenziare i calchi puntuali.

⁷² Ritengo che qui Beda continui a servirsi dell’immagine del corpo come di abito / veste che ci ricopre, di cui già si è servito poco sopra. Pertanto il “sinus” ritengo vada inteso davvero come parte interiore del corpo. Avendo in precedenza mantenuto l’immagine, anche ora opto per non svolgerla nel testo.

Cognitio Dei promittitur: ipsa est gratia pro gratia. Fratres, modo credimus, non videmus: pro ista fide praemium erit, videre quod credimus. Noverant hoc Prophetæ, sed occultum erat antequam veniret. Nam quidam suspirans amator in Psalmis ait: *Unam petii a Domino, hanc requiram*. Et quaeris quid petat? Forte enim terram petit fluentem lacte et melle carnaliter, quamvis spiritaliter ista quaerenda sit et petenda: aut forte subiectionem hostium suorum, aut mortem inimicorum, aut imperia et facultates huius saeculi. Ardet enim amore, et multum suspirat, et aestuat, et anhelat. Videamus quid petat: *Unam petii a Domino, hanc requiram*. Quid est hoc quod requirit? *Ut inhabitem*, inquit, *in domo Domini, per omnes dies vitae meae*. Et puta quia habitas in domo Domini, unde ibi erit gaudium tuum? *Ut contempler*, inquit, *delectationem Domini*.

Semper satieris et numquam satieris.

21. Fratres mei, unde clamatis, unde exsultatis, unde amatis, nisi quia ibi est scintilla huius caritatis? Quid desideratis, rogo vos? Videri potest oculis? tangi potest? pulchritudo aliqua est quae oculos delectat? Nonne martyres amati sunt vehementer; et quando eos commemoramus, inardescimus amore? Quid in illis amamus, fratres? Membra laniata a feris? Quid foedius, si oculos carnis interrogas? quid pulchrius, si oculos cordis interrogas? Quid tibi videtur adolescens pulcherrimus fur? Quomodo horrent oculi tui? Numquid oculi carnis horrent? Si ipsos interrogas, nihil illo corpore compositius, nihil ordinatius; et parilitas membrorum, et coloris delectatio illicit oculos: et tamen cum audis quia fur est, fugis hominem animo. Vides ex alia parte senem curvum, baculo innitentem, vix se moventem, rugis undique exaratum: quid vides quod oculos delectet? Audis quia iustus est; amas, amplecteris. Talia nobis praemia promissa sunt, fratres mei: tale aliquid amate, tali regno suspirate, talem patriam desiderate; si vultis pervenire ad id cum quo venit Dominus noster, id est, ad gratiam et veritatem. Si autem corporalia praemia concupieris a Deo, adhuc sub Lege es, et ideo ipsam Legem non implebis. Quando enim videris abundare ista temporalia in eis qui Deum offendunt, nutant gressus tui, et dicis tibi: Ecce ego colo Deum, quotidie ad ecclesiam curro, genua mihi trita sunt in orationibus; et assidue aegroto: homicidia faciunt homines, rapinas faciunt; exsultant et abundant, bene est illis. Talia ergo quaerebas a Deo? Certe ad gratiam pertinebas. Si gratiam ideo tibi dedit Deus, quia gratis dedit, gratis ama. Noli ad praemium diligere Deum; ipse sit praemium tuum. Dicat anima tua: *Unam petii a Domino, hanc requiram, ut inhabitem in domo Domini per omnes dies vitae meae, ut contempler delectationem Domini*. Noli timere ne fastidio deficias: talis erit illa delectatio pulchritudinis, ut semper tibi praesens sit, et nunquam satieris; imo semper satieris, et nunquam satieris. Si enim dixero quia non satiaberis, fames erit; si dixero quia satiaberis, fastidium timeo: ubi nec fastidium erit, nec fames, quid dicam nescio; sed Deus habet quod exhibeat non invenientibus quomodo dicant, et credentibus quod accipiant.

TRACTATUS IV

Ecce Agnus Dei (Io 1, 19-33).

Ecce Agnus Dei. Carnem tantum sumpsit de Adam, peccatum non assumpsit. Qui non assumpsit de nostra massa peccatum, ipse est qui tollit peccatum nostrum. Ecce Agnus Dei, ecce qui tollit peccatum mundi.

1. Saepissime audivit Sanctitas vestra, et optime nostis, quoniam Ioannes Baptista quanto praeclarior erat in natis mulierum, et quanto humilior ad cognoscendum Dominum, tanto meruit esse amicus sponsi; sponso zelans, non sibi; non suum honorem quaerens, sed iudicis sui, quem tamquam praeco praeibat. Itaque Prophetis praecedentibus praenuntiare de Christo futura concessum est; huic autem digito ostendere. Sicut enim ignorabatur Christus ab his qui Prophetis non crediderunt antequam veniret, sic ab eis ignorabatur et praesens. Venerat enim humiliter primo et occultus; tanto occultior, quanto humilior: populi autem spernentes per superbiam suam humilitatem Dei, crucifixerunt Salvatorem suum, et fecerunt damnatorem suum.

Humilis apparuit.

2. Sed qui primo venit occultus, quia venit humilis, numquid deinceps non est venturus manifestus, quia excelsus? Audistis modo Psalmum: *Deus manifestus veniet, Deus noster et non silebit*. Siluit ut iudicaretur, non silebit cum coeperit iudicare. Non diceretur, *manifestus veniet*, nisi primo venisset occultus; nec diceretur, *non silebit*, nisi quia primo siluit. Quomodo siluit? Interroga Isaiam: *Sicut ovis ad occisionem ductus est, et sicut agnus coram eo qui se tonderet, fuit sine voce, sic non aperuit os suum. Veniet autem manifestus, et non silebit*. Quomodo manifestus? *ignis ante eum praeibit, et in circuitu eius tempestas valida*. Tempestas illa tollere habet totam paleam

*Hoc est testimonium Joannis,*⁷⁴

et caetera. Ex his verbis Joannis humilitas commendatur, qui cum tantae virtutis esset, ut Christus credi potuisset, elegit solide subsistere in se, ne humana opinione raperetur inaniter supra se. *Nam confessus est, et non negavit;*

*confessus est, Quia non sum ego Christus.*⁷⁵

Sed quia dixit *non sum*, negavit quod erat, ut veritatem loquens, ejus membrum fieret, cujus nomen sibi fallaciter non usurparet. Cum ergo non vult aperte nomen Christi, factus est membrum Christi, quia dum infirmitatem studuit humiliter agnoscere, illius celsitudinem meruit veraciter obtinere. Quisnam sit, continuo exprimit, dum subjungit:

Questa è la testimonianza di Giovanni,

eccetera. Con queste parole viene dato valore all'umiltà di Giovanni che, benché fosse tanto virtuoso da poter essere creduto Cristo, scelse di rimanere saldamente in sé per non lasciarsi rapire vanamente sopra di sé dall'opinione umana. Infatti *Egli confessò e non negò.*

Confessò: «Io non sono il Cristo».

Ma poiché disse *io non sono*, negò di esserlo, così che, dicendo la verità, diventasse membro di colui del cui nome non si era ingannevolmente arrogato. Dato dunque che palesemente non vuole [per sé] il nome di Cristo, viene reso membro di Cristo, perché, mentre si studiò di riconoscere umilmente la debolezza, meritò davvero di ottenere l'elevatezza di quegli. Chi mai sia lo spiega subito, col soggiungere:

de area, quae modo tritatur; et ignis incendere quod tempestas abstulerit. Modo autem tacet: tacet iudicio, sed non tacet praecepto. Si enim tacet Christus, quid sibi volunt haec Evangelia? quid sibi volunt voces apostolicae, quid cantica Psalmorum, quid eloquia Prophetarum? In his enim omnibus Christus non tacet. Sed tacet modo, ut non vindicet: non tacet, ut non moneat. Veniet autem praeclarus in vindictam, et apparebit omnibus, et qui in eum non credunt. Modo vero quia et praesens occultus erat, oportebat ut contemneretur. Nisi enim contemneretur, non crucifigeretur: si non crucifigeretur, non funderet sanguinem, quo pretio nos redemit. Ut autem daret pretium pro nobis, crucifixus est; ut crucifigeretur, contemptus est; ut contemneretur, humilis apparuit.

3. Tamen quia quasi in nocte apparuit in corpore mortali, lucernam sibi accendit unde videretur. Ipsa lucerna Ioannes erat, de quo iam multa audivistis: et praesens lectio Evangelii, verba Ioannis continet, primo, quod praecipuum est, confitentis quia non ipse erat Christus. Tanta autem excellentia erat in Ioanne, ut posset credi Christus: et in eo probata est humilitas eius, quia dixit se non esse, cum posset credi esse. Ergo:

Hoc est testimonium Joannis,

quando miserunt Iudaei ab Ierosolymis sacerdotes et Levitas ad eum, ut interrogarent eum: Tu quis es? Non autem mitterent, nisi moverentur excellentia auctoritatis eius, quia ausus est baptizare.

Et confessus est, et non negavit.

Quid confessus est?

Et confessus est: Quia non sum ego Christus.

4. *Et interrogaverunt eum: Quid ergo? Elias es tu?* Noverant enim quia praecessurus erat Elias Christum. Non enim alicui incognitum erat nomen Christi apud Iudaeos. Istum non putaverunt esse Christum: non omnino Christum non esse venturum. Cum sperarent venturum, sic offenderunt in praesentem, offenderunt tamquam in humilem lapidem. Lapis enim ille adhuc parvus erat, iam quidem praecisus de monte sine manibus: sicut dicit Daniel propheta, vidisse se lapidem praecisum de monte sine manibus. Sed quid sequitur? *Et crevit, inquit, lapis ille, et factus est mons magnus, et implevit universam faciem terrae.*¹⁰³ Videat ergo Caritas vestra quod dico: Christus ante Iudaeos iam praecisus erat de monte. Montem regnum vult intellegi Iudaeorum. Sed regnum Iudaeorum non impleverat universam faciem terrae. Inde praecisus est ille lapis, quia inde natus est in praesentia Dominus. Et quare sine manibus? Quia sine opere virili Virgo peperit Christum. Iam ergo erat lapis ille praecisus sine manibus, ante oculos Iudaeorum: sed humilis erat. Non immerito; quia nondum creverat lapis ille, et impleverat orbem terrarum: quod ostendit in regno suo, quod est Ecclesia, qua implevit totam faciem terrae. Quia ergo nondum creverat, offenderunt in illum tamquam in lapidem: et factum est in eis quod scriptum est: *Qui ceciderit super lapidem istum, conquassabitur; et super quos ceciderit lapis ille, conteret eos.* Primo super humilem ceciderunt; excelsus super illos venturus est: sed ut eos venturus excelsus conterat, primo eos humilis quassavit. Offenderunt in eum, et quassati sunt; non contriti, sed quassati: venit excelsus, et conteret eos. Sed ignoscendum est Iudaeis, quia offenderunt in lapidem qui nondum creverat. Quales sunt illi qui in ipsum montem offenderunt? Iam de quibus dicam cognoscitis. Qui negant Ecclesiam toto orbe diffusam, non in humilem lapidem, sed in ipsum montem offendunt: quod factus est ille lapis dum cresceret. Caeci Iudaei non viderunt humilem lapidem: quanta caecitas est non videre montem?

Propterea lucerna accensa est.

5. Ergo viderunt humilem, et non cognoverunt. Demonstrabatur illis per lucernam. Nam primo ille, quo maior nemo surrexerat in natis mulierum, dixit: *Non sum ego Christus.* Dictumque illi est: *Numquid tu es Elias? Respondit, non sum.* Christus enim praemittit ante se Eliam: et dixit: *Non sum*, et fecit nobis quaestionem. Timendum est enim ne minus intellegentes, contraria putent Ioannem dixisse quam dixit. Quodam enim loco, cum Dominus Iesus Christus in Evangelio quaedam diceret de se, responderunt illi discipuli: *Quomodo ergo dicunt Scribae, id est periti Legis, quia Eliam oportet primum venire?* Et ait Dominus: *Elias iam venit, et fecerunt ei quae voluerunt; et si vultis scire, ipse est Ioannes Baptista.* Dominus Iesus Christus dixit:

⁷⁴ Gv 1, 19.

⁷⁵ Gv 1, 20 Vulg.: "Et confessus est, et non negavit." Il "nam" sembra essere un nesso relazionale introdotto da Beda, pertanto in italiano non lo evidenzio con il corsivo. Questa citazione affronta il tema dell'identità di Giovanni Battista, che in Agostino è strettamente connesso al tema di chi sia l'"Elia che deve venire", ampiamente trattato nel corso di questo trattato, da questo §4 all'8, e che anche Beda accenna qui di seguito.

¹⁰³ Questo passo viene ripreso quasi alla lettera da Beda nel commento al cap. 2 di Gv parlando delle anfore in pietra delle nozze di Cana. È allineato alla fine del §5 del tractatus 9 di Agostino. Dallo stesso viene pure ripreso all'inizio del §15 di quel medesimo tractatus per delineare le caratteristiche della quinta anfora. Tutti questi passi sono evidenziati in verde.

*Ego vox clamantis in deserto.*⁷⁶

Scitis quia unigenitus Filius Verbum Patris vocatur, Joanne attestante, quia ait: *In principio erat Verbum, et Verbum erat apud Deum, et Deus erat Verbum.*⁷⁷ Ex ipsa vestra locutione cognoscitis, quia prius vox sonat, ut verbum postmodum possit audiri, Joannes ergo vocem se esse asserit, quia verbum praecedit.

Adventum itaque dominicum praecurrens, vox dicitur, quia per ejus ministerium Patris Verbum ab omnibus auditur. Qui etiam in deserto clamat, quia derelictae ac destitutae Judaeae solatium redemptoris annuntiat. Quid autem clamet, insinuat cum subjungit:

*Dirigite viam Domini, sicut dixit Isaias propheta.*⁷⁸

Via Domini ad cor dirigitur, cum ad praeceptum vita praeparatur. Unde scriptum est: *Si quis diligit me, sermonem meum servabit; et Pater meus diliget eum, et ad eum veniemus, et mansionem apud eum faciemus.*⁷⁹ Quisquis ergo in superbia mentem elevat, quisquis avaritiae aestibus anhelat, quisquis se luxuriae inquisitionibus polluit, cordis ostium contra veritatem claudit, ne ad se Dominus veniat, claustra animi seris vitiorum damnat. Sed adhuc, qui missi sunt percontantur.

Io sono voce di uno che grida nel deserto.

Sapete che il Figlio unigenito è chiamato Verbo del Padre, come attesta Giovanni, che dice: *In principio era il Verbo, e il Verbo era presso Dio e il Verbo era Dio.* Da questa vostra stessa frase conoscete che dapprima risuona la voce, così che poco dopo si possa sentire la parola; Giovanni dunque asserisce di essere la voce, perché precede la parola. Pertanto, precorrendo l'avvento del Signore, si dice voce, perché, grazie al suo ministero, il Verbo del Padre possa essere udito da tutti. Ed egli grida anche nel deserto, perché alla Giudea, abbandonata e messa da un lato, annuncia il conforto del redentore. Perché poi gridi, lo suggerisce quando soggiunge:

Rendete diritta la via del Signore, come disse il profeta Isaias. La via del Signore si dirige al cuore, quando la vita è preparata al precetto. Per cui è scritto: *Se uno mi ama, osserverà la mia parola e il Padre mio lo amerà e noi verremo a lui e prenderemo dimora presso di lui.* Dunque chiunque si insuperbisce nell'anima, chiunque anela all'ardore dell'avarizia, chiunque si insozza con l'insudiciamento della lussuria, chiude le porte del cuore contro la verità, perché il Signore non venga da lui, condanna i recessi dell'anima ai sieri dei vizi. Ma ancora quelli che sono stati inviati insistono a

Elias iam venit, et ipse est Ioannes Baptista: Ioannes autem interrogatus sic se confessus est Eliam non esse, quomodo nec Christum esse. Et utique sicut verum confessus est Christum se non esse, sic verum confessus est nec Eliam se esse. Quomodo ergo comparabimus dicta praeconis cum dictis iudicis? Absit ut praeco mentiatur: hoc enim loquitur quod audit a iudice. Quare ergo ille: *Non sum Elias:* et Dominus: *Ipse est Elias?* Quia in eo Dominus Iesus Christus praefigurare voluit futurum adventum suum, et hoc dicere, quia in spiritu Eliae erat Ioannes. Et quod erat Ioannes ad primum adventum, hoc erit Elias ad secundum adventum. Quomodo duo adventus iudicis, sic duo praecones. Iudex quidem ipse, praecones autem duo: non duo iudices. Oportebat enim iudicem primo venire iudicandum. Misit ante se primum praeconem, vocavit illum Eliam; quia hoc erit in secundo adventu Elias, quod in primo Ioannes.

6. Namque intendat Caritas vestra quam verum dicam. Quando conceptus est Ioannes, vel potius quando natus est, Spiritus sanctus hoc de illo homine implendum prophetavit: *Et erit, inquit, praecursor Altissimi, in spiritu et virtute Eliae.* Non ergo Elias, sed *in spiritu et virtute Eliae.* Quid est, *in spiritu et virtute Eliae?* In eodem Spiritu sancto vice Eliae. Quare vice Eliae? Quia quod Elias secundo, hoc Ioannes primo adventui fuit. Recte ergo modo Ioannes proprie respondit. Nam Dominus figurate: *Elias ipse est Ioannes:* iste autem, ut dixi, proprie: *Non sum ego Elias.* Si figuram praecursionis advertas, Ioannes ipse est Elias: quod enim ille ad primum adventum, hoc ille ad secundum erit. Si proprietatem personae interrogas, Ioannes Ioannes, Elias Elias; Dominus ergo ad praefigurationem recte: *Ipse est Elias:* Ioannes autem recte ad proprietatem: *Non sum Elias.* Nec Ioannes falsum, nec Dominus falsum: nec praeco falsum, nec Iudex falsum; sed si intellegas. Quis autem intelleget? Qui imitatus fuerit humilitatem praeconis, et cognoverit celsitudinem iudicis. Nihil enim humiliter ipso praecone. Fratres mei, nullum tantum meritum Ioannes habuit quam de ista humilitate, quod cum posset fallere homines, et putari Christum, et haberi pro Christo (tantae enim gratiae tantaeque excellentiae fuit), confessus est tamen aperte, et dixit: *Non sum ego Christus. Numquid tu Elias es?* Iam si diceret: Elias sum; ergo iam in secundo adventu adveniens Christus iudicaret, non adhuc in primo iudicaretur. Tamquam dicens: Venturus est et Elias; *Non sum, inquit: Elias.* Sed observate humilem, ante quem venit Ioannes, ne sentiatis excelsum ante quem venturus est Elias. Nam et Dominus ita complevit: *Ipse est Ioannes Baptista qui venturus est.* Ipsa praefiguratione venit iste, qua proprietate venturus est Elias. Tunc Elias per proprietatem Elias erit, nunc per similitudinem Ioannes erat. Modo Ioannes per proprietatem Ioannes, per similitudinem Elias est. Ambo praecones sibi dederunt similitudines suas, et tenuerunt proprietates suas: unus autem Dominus iudex, sive illo praecone praecedente, sive illo.

7. *Et interrogaverunt eum: Quid ergo? Elias es tu? Et dixit: Non. Et dixerunt ei: Propheta es tu? Et respondit? Non. Dixerunt ergo ei: Quis es tu? ut responsum demus his qui miserunt nos. Quid dicis de teipso? Ait: Ego vox clamantis in deserto.* Isaias illud dixit. In Ioanne prophetia ista impleta est:

Ego vox clamantis in deserto.

Quid clamantis? *Dirigite viam Domini, rectas facite semitas Dei nostri.* Non vobis videtur praeconis esse dicere: Exite, facite viam? Nisi quod praeco Exite dicit: Ioannes dicit: Venite. A iudice repellit praeco, ad iudicem vocat Ioannes. Imo vocat Ioannes ad humilem, ne iudex sentiatur excelsus. *Ego vox clamantis in deserto,*

dirigite viam Domini, sicut dixit Isaias propheta.

Non dixit: Ego sum Ioannes, ego sum Elias, Ego sum propheta. Sed quid dixit? Hoc vocor: *Vox clamantis in deserto: Dirigite viam Domino:* ego sum ipsa prophetia.

8. *Et qui missi fuerant, erant ex Pharisaeis:*

id est, ex principibus Iudaeorum. *Et interrogaverunt, et dixerunt ei:*

⁷⁶ Gv 1, 23.

⁷⁷ Gv 1, 1.

⁷⁸ Gv 1, 23.

⁷⁹ Gv 14, 23.

*Quid ergo baptizas, si tu non es Elias, neque Christus, neque propheta*⁸⁰?
Quod quia non studio cognoscendae veritatis, sed malitia
exercendae aemulationis dicitur, evangelista tacite innotuit, cum subjunxit,
dicens:

*Et qui missi fuerant, erant ex Pharisaeis*⁸¹.

Ac si aperte dicat: Illi Joannem de suis actibus requirunt,
qui doctrinam nesciunt quaerere, sed invidere. Sed sanctus quisque etiam cum perversa
mente requiritur, a bonitatis suae studio non mutatur.
Unde Joannes quoque ad verba invidiae praedicamenta respondit vitae. Nam protinus
adjungit:

*Ego baptizo in aqua, medius autem vestrum stetit, quem vos nescitis.*⁸²

Joannes non spiritu, sed aqua, baptizatorum corpora lavat, sed tamen per veniam non
lavat. Cur ergo baptizat, qui peccata per baptismum non relaxat?
nisi ut praecursionis suae ordinem servans, quia nasciturum nascendo praevenerat,
baptizatum quoque Dominum baptizando praeveneret;
et qui praedicando factus est praecursor Christi, baptizando etiam praecursor ejus
fieret imitatione sacramenti. Qui inter haec mysterium redemptoris nostri anuntians,
hunc in medio hominum et stetit asserit, et nesciri,
quia per carnem Dominus apparens, et visibilis stetit corpore, et invisibilis majestate.
De quo etiam subdit:

*Qui post me venit, ante me factus est.*⁸³

Sic namque dicitur *ante me factus est*, ac si dicatur *ante positus*. *Post me ergo venit*,
quia postmodum natus; *ante autem factus est*, quia mihi praelatus.

Sed haec paulo superius dicens, etiam praelationis causas aperuit, cum subjunxit:

*Quia prior me erat.*⁸⁴ Ac si aperte dicat: Inde me etiam post natus superat, quo eum
nativitatis suae tempora non angustant. Nam qui per matrem in tempore nascitur,
sine tempore est a Patre genitus. Cui quantae reverentiae humilitatem debeat,
subdendo manifestat.

*Cujus non sum dignus solvere corrigiam calceamenti.*⁸⁵

Mos apud veteres fuit ut si quis eam quae sibi competeret accipere uxorem nollet, ille
ei calceamentum solveret, qui ad hanc sponsus jure propinquitatis veniret. Quid igitur
inter homines Christus, nisi sanctae Ecclesiae sponsus apparuit? De quo et ipse
Joannes dicit: *Qui habet sponsam sponsus est* (Joan. III). Sed quia Joannem
homines Christum esse putaverunt, quod idem Joannes negat,

recte se indignum esse ad solvendum corrigiam ejus calceamenti, denuntiat.

Ac si aperte dicat: Ego Redemptoris vestigia denudare non valeo,
quia sponsi nomen mihi in meritis non usurpo. Quod tamen intelligi et aliter potest.
Quis enim nesciat quod calceamenta ex mortuis animalibus fiant?

Incarnatus vero Dominus veniens, quasi calceatus apparuit, qui in divinitate sua
morticina corruptionis nostrae assumpsit. Sed hujus Incarnationis mysterium humanus
oculus penetrare non sufficit. Investigari enim nullatenus potest quomodo
incorporatur Verbum, quomodo vivificatur, Spiritu intra uterum matris animatur;
quomodo is qui initium non habet, et existit,

et concipitur. *Corrigia ergo calceamenti est ligatura mysterii. Joannes itaque solvere*

domandare.

«Perché dunque tu battezzi, se non sei il Cristo, né Elia, né il profeta?».

E che questo non sia detto per zelo di conoscere la verità, ma per
la malizia di agire per rivalità, l'evangelista lo ha annotato tacitamente, quando ha
aggiunto dicendo:

Quelli che erano stati inviati venivano dai farisei.

Come se dicesse apertamente: quelli chiedono conto a Giovanni delle sue azioni, loro
che non sanno chiedere l'insegnamento, ma invidiare. Ma un qualsiasi santo, anche
quando è interrogato con animo perverso, non viene sviato dalla cura della sua bontà.
Per cui anche Giovanni a parole di invidia risponde presagi di vita. Infatti
immediatamente aggiunge:

Io battezzo nell'acqua. In mezzo a voi sta uno che voi non conoscete.

Giovanni non con spirito ma con acqua lava i corpi dei battezzati; ma tuttavia non lava
con il perdono. Perché dunque battezza, dato che non rimette i peccati col battesimo?
se non per precedere, osservando l'ordine del suo precorrere – perché aveva preceduto
il nascituro nascendo -, col battezzare anche il Signore che avrebbe battezzato; e lui,
che coll'annunciare è divenuto precursore di Cristo, col battezzare divenne suo
precursore anche nell'imitare il sacramento. Lui che, in ciò, annuncia il mistero del
nostro redentore, asserisce che egli si trovava in mezzo agli uomini, e che non era
conosciuto, perché apparendo Signore nella carne, stette visibile nel corpo, e invisibile
nella maestà. Di lui aggiunge anche:

Colui che viene dopo di me, è stato fatto prima di me.

Si dice infatti così: *è stato fatto prima di me*, come se si dicesse: *ante-posto*. Dopo di
me dunque viene, perché nato dopo poco; ma è stato fatto prima, perché mi sopravanza.
Ma dicendo ciò poco sopra, mostrò anche le cause del sopravanzare, quando soggiunse:
perché era prima di me. Come se dicesse apertamente: Per questo mi supera, benché
nato dopo: perché la data della sua nascita non lo circoscrive. Infatti, lui che nasce nel
tempo dalla madre, senza tempo è generato dal Padre. Quanta umile deferenza gli
debba, lo manifesta proseguendo.

A lui io non sono degno di slegare il laccio del sandalo.

Era uso presso gli antichi che se uno non volesse prendere in moglie colei che gli
spettava, chi era di diritto più vicino a questo sposo, gli slegasse il calzare. Cosa è
dunque apparso Cristo tra gli uomini, se non lo sposo della santa Chiesa? Di ciò anche
lo stesso Giovanni dice: *Lo sposo è colui al quale appartiene la sposa* (Gv 3, 29). Ma
poiché gli uomini reputarono che Giovanni fosse Cristo – cosa che il medesimo
Giovanni nega – correttamente dichiara di essere indegno di slegare il laccio del suo
sandalo. Come se dicesse apertamente: Io non sono in grado di denudare i piedi del
Redentore, perché tra i meriti non mi arrogo il nome di sposo. Ma il passo può essere
inteso anche in altro modo. Chi infatti non sa che i sandali sono fatti da animali morti?
Invero il Signore venendo nella carne, appare come calzato, lui che nella sua divinità
ha assunto i cadaveri della nostra corruzione. Ma l'occhio umano non basta per
penetrare il mistero di questa Incarnazione. Infatti non può in alcun modo investigare
in che modo il Verbo entri in un corpo, in che modo prenda vita, sia animato dallo
Spirito nell'utero della madre; in che modo colui che non ha inizio, cominci ad essere,
e sia concepito. Dunque il laccio del sandalo è legatura del mistero. Giovanni pertanto

Quid ergo baptizas, si tu non es Christus, neque Elias, neque propheta?

Quasi audaciae videbatur esse baptizare, quasi: In qua persona? Querimus utrum tu
sis Christus; tu dicis te non esse: quaerimus ne forte praecursor illius sis, quia novimus
ante Christi adventum venturum esse Eliam; negas te esse: quaerimus ne forte aliquis
multum praeveniens praeco es, id est propheta, et accepisti hanc potestatem; nec
prophetam te esse dicis. Et non erat propheta Ioannes: maior erat quam propheta.
Dominus de illo tale testimonium dedit: *Quid existis in desertum videre? Arundinem
vento agitari*. Utique: Non vento agitari, subaudis; quia non hoc erat Ioannes, quasi qui
a vento moveretur: qui enim a vento movetur, circumflatur omni spiritu seductorio.
Sed quid existis videre? Hominem mollibus vestitum? Vestiebatur enim Ioannes
asperis, id est, tunica facta de pilis cameli. *Ecce qui mollibus vestitur, in domibus
regum sunt*. Non ergo existis videre hominem mollibus vestitum. *Sed quid existis
videre? Prophetam? Ita dico vobis, maior quam propheta hic*: quia prophetae longe
ante praenuntiaverunt, Ioannes praesentem demonstrabat.

9. *Quid ergo tu baptizas, si tu non es Christus, neque Elias, neque propheta? Respondit
eis Ioannes, et dixit:*

Ego baptizo in aqua; medius autem vestrum stetit quem vos nescitis.

Humilis enim non videbatur, et propterea lucerna accensa est. Videte quomodo dat
locum, qui alius posset putari.

Ipse est qui post me venit, qui ante me factus est.

Sicut iam diximus, id est, antepositus est mihi.

Cuius ego non sum dignus ut solvam corrigiam calceamenti eius.

Quantum se abiecit? Et ideo multum elevatus est; quoniam *qui se humiliat, exaltabitur*.
Unde debet videre Sanctitas vestra, quia si Ioannes sic se humiliavit, ut diceret: *Non
sum ego dignus corrigiam solvere*; quomodo habent humiliari, qui dicunt: Nos
baptizamus, nos quod damus nostrum est, et quod nostrum est, sanctum est. Ille dicit:
Non ego, sed ille: illi dicunt: Nos. Non est dignus Ioannes solvere corrigiam
calceamenti eius: quod si dignum se diceret, quam humilis esset? Et si dignum se
diceret, et sic diceret:

Ille venit post me, qui ante me factus est, cuius tantummodo corrigiam calceamenti

⁸⁰ Gv 1, 25 Vulg.: “Quid ergo baptizas, si tu non es Christus, neque Elias, neque propheta?”. Questa citazione, che apre la discussione su chi sia l’“Elia che deve venire”, compare in Beda solo qui; invece in Agostino il tema è ampiamente trattato nel corso di questo tractatus da §4 all’8.

⁸¹ Gv 1, 18. È citato da Agostino poche righe più sopra; evidenziato in verde.

⁸² Gv 1, 26. Versetti quasi sovrapponibili sono il 31 e il 33; l’affermazione contenuta in essi è presente anche nei sinottici, citati in questi scritti da Beda nella versione di Mc e da Agostino di Mt 3, 11. Il tema del battesimo d’acqua o nello Spirito santo è trattato da Agostino in questo tractatus e nei successivi 5 e 6.

⁸³ Gv 1, 27 Vulg.: “Ipse est qui post me venturus est, qui ante me factus est.”; Sabatier in nota: “S. Mart. Turon. *qui ante me factus est*.”. NCEI traduce: “colui che viene dopo di me.”; secondo VulgN; in italiano viene integrato secondo Vulg.

⁸⁴ Gv 1, 15.

⁸⁵ Gv 1, 27 Vulg.: “cujus ego non sum dignus ut solvam ejus corrigiam calceamenti.”; Sabatier in nota: “S. Gat. *cujus ego non sum dignus solvere corrigiam calceamenti ejus* [...] Cypr. l. 2. Testim. p. 293. b. [...] *cujus non sum dignus corrigiam calceamenti ejus*. Ambros. l. de bened. Patr. c. 4. col. 519. f. *Post me venit vir, cuius non sum dignus solvere corrigiam calceamentorum ejus*: [...] item l. de instit. virg. to. 2. 268. d. *non sum dignus solvere corrigiam calceamentorum ejus*: rursus l. 3. & 5. de fide, col. 510. e. 593. f. *Post me venit vir, cuius non sum dignus solvere corrigiam calceamenti ejus*. August. tr. 35. in Joh. to. 3 col. 539. c. [...] *cujus non sum dignus calceamentum solvere*: supra autem, tr. 1. col. 297. a. *cujus non sum ego dignus corrigiam calceamenti solvere*: item infr. tr. 13. 396. c. *non sum dignus..... calceamenti ejus solvere*. Gaud. Brix. ser. 5. p. 950. c. *cujus ego non sum dignus corrigiam calceamentorum solvere*.”. Agostino introduce questa figura al termine del primo tractatus, per poi svolgerne la presentazione in questo.

corrigiam calceamenti ejus non valet, quia Incarnationis mysterium nec ipse investigare sufficit, qui hanc prophetiae spiritu agnovit.

Quid est ergo dicere: *Non sum dignus solvere corrigiam calceamenti ejus, nisi aperte et humiliter suam ignorantiam profiteri?* Ac si aperte dicat:

Quid mirum, si mihi ille praelatus est, quem post me quidem natum considero, sed nativitate ejus mysterium non apprehendo.

*Haec in Bethania facta sunt trans Jordanem, ubi erat Joannes baptizans.*⁸⁶

Bene praecursor Domini nostri in Bethania dicitur baptizasse; nam Bethania domus obedientiae interpretatur, ut demonstraret per obedientiam fidei omnes ad Christi baptismum debere pervenire.

Sicut enim Magis mandatum est per aliam viam reverti in patriam (*Matth. V*)⁸⁷,

ita nobis praecceptum est, per aliam ad paradisi gaudia pervenire;

nam nostri parentes per inobedientiae culpam inde ejecti sunt⁸⁸;

nos vero per obedientiae bonum, et per observationem mandatorum Dei ad aeternam beatitudinis paradisum pervenire debemus.

*Altera die vidit Joannes Jesum venientem ad se.*⁸⁹

Joannes interpretatur gratia Domini. Altera dies populo Christiano est sub gratia, qui pretioso sanguine Christi redemptus est. Altera dies fuit populo priori sub lege, qui mystico sanguine agni redemptus est a servitute Aegyptiae. Ille agnus significabat istum Agnum quem praesentem beatus Baptista digito ostendebat, dicens:

*Ecce Agnus Dei.*⁹⁰

Ecce innocens, et ab omni peccato immunis, ut pote qui os quidem de ossibus Adam, et carnem de carne Adam, sed nullam de carne peccatrice traxit maculam culpae.

*Ecce qui tollit peccata mundi.*⁹¹

Ecce qui justus inter peccatores, mitis inter impios, hoc est, quasi agnus inter lupos apprensus, etiam peccatores et impios justificandi habet potestatem. Quomodo autem peccata mundi tollat, quo ordine justificet impios apostolus Petrus ostendit, qui ait: *Non corruptibilibus argento vel auro redempti estis de vana vestra conversatione paterna traditionis, sed pretioso sanguine quasi Agni incontaminati et immaculati Jesu Christi (III Petr. I)*⁹².

Sequitur Joannes testimonium perhibens de Domino.

*Hic est de quo dixi: Post me venit vir, qui ante me factus est, quia prior me erat. Post me venit vir*⁹³, qui post me natus est

in mundum, post me praedicare incipiet mundo.

Qui ante me factus est,

qui me potentia majestatis tantum, quantum praeconem iudex; quantum sol Luciferum, licet post apprensus antecellit.

Quia prior me erat, quia in principio erat Verbum, et Verbum erat apud Deum, et Deus erat

non è capace di slegare il legaccio del suo sandalo, perché egli non è nemmeno in grado di indagare il mistero dell'Incarnazione, lui che l'ha riconosciuta con spirito di profezia. Cosa significa dunque dire: *A lui io non sono degno di slegare il laccio del sandalo*, se non confessare apertamente e umilmente la propria ignoranza? Come se dicesse apertamente: cosa c'è di strano se mi ha sopravanzato colui che considero certo nato dopo di me, ma non afferro il mistero della sua nascita.

Questo avvenne in Betània, al di là del Giordano, dove Giovanni stava battezzando. Giustamente si dice che il precursore dei nostro Signore battezzava in Betania - infatti Betania si traduce: casa dell'obbedienza - per mostrare che tutti, attraverso l'obbedienza della fede, dobbiamo pervenire al battesimo di Cristo. Come infatti ai Magi viene comandato di fare ritorno in patria per un'altra strada (cfr Mt 2, 12), così a noi viene ordinato di pervenire per un'altra alle gioie del paradiso; infatti i nostri genitori, per colpa della disobbedienza, furono scacciati di lì; noi invece, per mezzo del bene dell'obbedienza, e per mezzo dell'osservanza ai comandi di Dio dobbiamo pervenire all'eterna beatitudine del paradiso¹⁰¹.

Il giorno dopo, [Giovanni] vide Gesù venire verso di lui.

Giovanni si traduce: grazia del Signore. Il giorno dopo, per il popolo cristiano che è stato redento dal sangue prezioso di Cristo, è sotto la grazia di Dio. Il giorno dopo, per il popolo precedente che è stato riscattato dalla schiavitù egiziana dal mistico sangue dell'agnello, [è] sotto la legge. Quell'agnello rappresentava questo Agnello, che il beato Battista col dito indicava presente, dicendo:

Ecco l'agnello di Dio.

Ecco l'innocente, e immune da ogni peccato, come colui che ha certo preso l'osso dalle ossa di Adamo, e la carne dalla carne di Adamo, ma dalla carne peccatrice non ha tratto nessuna macchia di colpa.

[Ecco] colui che toglie i peccati del mondo!

Ecce colui che è giusto tra i peccatori, mite tra gli empi - cioè: che appare come agnello tra i lupi -, ha la potestà di giustificare anche i peccatori e gli empi. Come poi tolga i peccati del mondo, in che ordine giustifichi gli empi, lo mostra l'apostolo Pietro, che dice: *non a prezzo di cose effimere, come argento e oro, foste liberati dalla vostra vuota condotta, ereditata dai padri, ma con il sangue prezioso di [Gesù] Cristo, agnello senza difetti e senza macchia* (1Pt 1, 18-19). Fa seguito Giovanni che rende testimonianza al Signore.

Egli è colui del quale ho detto: "Dopo di me viene un uomo che è avanti a me, perché era prima di me". Dopo di me viene un uomo, che è nato dopo di me nel mondo, dopo di me comincerà a predicare al mondo.

Che è avanti a me,

che mi sopravanza per potenza di maestà tanto quanto l'araldo il giudice, quanto il sole Lucifero¹⁰², benché appaia dopo.

Perché era prima di me, perché in principio era il Verbo, e il Verbo era presso Dio e il

dignus sum solvere; multum se humiliasset. Quando autem nec ad hoc dignum se dicit, vere plenus Spiritu sancto erat, qui sic servus Dominum agnovit, et ex servo amicus fieri meruit.

10. *Haec in Bethania facta sunt trans Iordanem, ubi erat Ioannes baptizans.*

Altera die vidit Ioannes Iesum venientem ad se,

et ait: Ecce Agnus Dei, ecce qui tollit peccatum mundi. Nemo sibi arroget, et dicat quia ipse auferat peccatum mundi. Iam intendite, contra quos superbos intendebat digitum Ioannes. Nondum erant nati haeretici, et iam ostendebantur: contra illos clamabat tunc a fluvio, contra quos modo clamat ex Evangelio. Venit Iesus; et quid dicit ille?

Ecce Agnus Dei.

Si agnus innocens, et Ioannes agnus. An non et ipse innocens? Sed quis innocens? quantum innocens? Omnes ex illa traduce veniunt et ex illa propagine, de qua cantat gemens David: *Ego in iniquitate conceptus sum, et in peccatis mater mea in utero me aluit.* Solus ergo ille Agnus, qui non sic venit. Non enim in iniquitate conceptus est; quia non de mortalitate conceptus est: nec eum in peccatis mater eius in utero aluit, quem virgo concepit, virgo peperit; quia fide concepit, et fide suscepit. Ergo *ecce Agnus Dei.* Non habet iste traducem de Adam: carnem tantum sumpsit de Adam, peccatum non assumpsit. Qui non assumpsit de nostra massa peccatum, ipse est qui tollit nostrum peccatum. *Ecce Agnus Dei, ecce qui tollit peccatum mundi.*

11. Nostis quia quidam homines dicunt aliquando: Nos tollimus peccata hominibus, qui sancti sumus: si enim non fuerit sanctus qui baptizat, quomodo tollit peccatum alterius, cum sit homo ipse plenus peccato? Contra istas disputationes verba nostra non dicamus, hunc legamus: *Ecce Agnus Dei, ecce qui tollit peccatum mundi.* Non sit praesumptio hominibus in homines: non transmigret passer in montes, in Domino confidat; et si levat oculos in montes, unde veniet auxilium ei, intellegat quia auxilium eius a Domino, qui fecit coelum et terram. Tanta excellentiae Ioannes, dicitur ei: Tu es Christus? Dicit: Non. Tu es Elias? Dicit: Non. Tu es propheta? Dicit: Non. Quare ergo baptizas? *Ecce Agnus Dei, ecce qui tollit peccatum mundi:*

hic est de quo dixi: Post me venit vir qui ante me factus est, quia prior me erat. Post me venit, quia posterius natus est:

ante me factus est,

quia praelatus est mihi¹⁰⁴;

prior me erat, quia in principio erat Verbum, et Verbum erat apud Deum, et Deus erat

⁸⁶ Gv 1, 28.

⁸⁷ In realtà Mt 2, 12.

⁸⁸ Cfr Gn 3, 23-24.

⁸⁹ Gv 1, 29 NCEI traduce: "Il giorno dopo, vedendo Gesù venire verso di lui, disse:"; in italiano viene modificato il modo del verbo.

⁹⁰ Gv 1, 29.

⁹¹ Gv 1, 29 Vulg.: "ecce qui tollit peccatum mundi."; Sabatier in nota: "Fossat. [...] *Ecce agnus Dei, ecce qui tollit peccata mundi.* [...] Cypr. l. a. Testim. p. 291. c. [...] *Ecce agnus Dei, & ecce qui aufert peccata mundi.* Similiter Ju. Firm. L. de erro. prof. relig. p. 176. b. deleto & post vocem *Dei.* [...] Zeno Veron. tract. 55. p. 267. *Ecce agnus Dei, ecce qui tollit peccata mundi.* Ambros. [...] in Luc. 1295 c. 1377. e. 1379. e. legit *peccata.* Ita pariter Algasia in Hieron. quaest. 1. to. 4. col. 188. c. necnon Optat. 1. 4. contra Donat. p. 75. b." L'italiano viene adeguato al testo.

⁹² In realtà 1Pt 1, 18-19.

⁹³ Gv 1, 30. Questo versetto è ripreso da Beda anche alla fine del passo allineato al tractatus 6 di Agostino.

¹⁰¹ Ritengo di dover tradurre così, invertendo i casi "beatitudinis paradisi".

¹⁰² Quando parliamo di Lucifero pensiamo subito al principe e più bello degli angeli, che promosse la loro ribellione. Tuttavia Lucifero era il pianeta Venere, la stella del mattino; e in questa accezione va qui inteso. Agostino offre un ampio commento al significato e alle vicende del nome Lucifero alla fine del §7 del precedente tractatus 3.

¹⁰⁴ Questa locuzione è ripresa da Beda laddove commenta Gv 1, 27, in questo passo del commento accostato al tractatus 4 di Agostino, allineato alle prime righe del §9.

Verbum.⁹⁴

Post me venit vir, tempus humanae nativitatis designat, in qua Joanne posteriorem Christum intellige. *Qui ante me factus est*, primatum regiae potestatis, quo etiam angelis praesidet, intueri. *Quia prior me erat*, aeternitatis divinae majestatem, qua Patri est aequalis, intellige. *Post me venit vir, qui ante me factus est, quia prior me erat*. Post me venit humanitate, qui ideo praecellit dignitate, quia prior me erat dignitate.

Et ego nesciebam eum,⁹⁵ inquit.

Verbo era Dio.

Dopo di me viene un uomo, indica il tempo della nascita umana, nella quale percepisci Cristo [come] posteriore a Giovanni. *Che è avanti a me*, intravedi il primato della potestà regale, nella quale presiede anche agli angeli. *Perché era prima di me*, percepisci la maestà dell'eternità divina, per la quale è uguale al Padre. *Dopo di me viene un uomo che è avanti a me, perché era prima di me*. Viene dopo di me nell'umanità, lui che mi sopravanza per dignità per il motivo che era prima di me nella dignità.

Io non lo conoscevo, disse.

Verbum.

12. *Et ego nesciebam eum*, dixit:

*sed ut manifestaretur Israeli, propterea veni ego in aqua baptizans.*¹⁰⁵ *Et testimonium perhibuit Ioannes, dicens:*¹⁰⁶

*Quia vidi Spiritum de coelo descendentem quasi columbam*¹⁰⁷, *et mansit super eum: et ego nesciebam eum,*

*sed qui me misit baptizare in aqua, ille mihi dixit:*¹⁰⁸

*Super quem videris Spiritum descendentem et manentem super eum, hic est qui baptizat in Spiritu sancto.*¹⁰⁹

*et ego vidi, et testimonium perhibui quia hic est Filius Dei.*¹¹⁰

Intendat modicum Caritas vestra: Ioannes quando didicit Christum? Missus est enim ut baptizaret in aqua. Quaesitum est quare? *Ut manifestaretur Israeli*, dixit. Quid profuit baptismus Ioannis? Fratres mei, si profuit aliquid, et modo maneret, et baptizarentur homines baptismo Ioannis; et sic venirent ad baptismum Christi. Sed quid ait? *Ut manifestaretur Israeli*: id est, ipsi Israel, populo Israel ut manifestaretur Christus, venit baptizare in aqua. Accepit ministerium baptismatis Ioannes, in aqua poenitentiae parare viam Domino, non existens Dominus: at ubi cognitus est Dominus, superfluo ei via parabatur; quia cognoscentibus se ipse factus est via: itaque non duravit diu baptismus Ioannis. Sed quomodo demonstratus est Dominus? Humilis; ut ideo acciperet baptisma Ioannes, in quo baptizaretur ipse Dominus.

Opus erat Domino baptizari?

13. Et opus erat Domino baptizari? Et ego interrogans cito respondeo: Opus erat Domino nasci? opus erat Domino crucifigi? opus erat Domino mori? opus erat Domino sepeliri? Si ergo tantam suscepit pro nobis humilitatem, baptismum non erat suscepturus? Et quid profuit quia suscepit baptismum servi? Ut tu non dedigneris suscipere baptismum Domini. Intendat Caritas vestra. Futuri erant aliqui in Ecclesia excelsioris gratiae catechumeni. Fit enim aliquando ut videas catechumenum abstinentem ab omni concubitu, valefacientem saeculo, renuntiantem omnibus quae possidebat, distribuentem pauperibus; et catechumenus est, instructus etiam forte doctrina salutari supra multos fideles. Timendum est huic ne dicat apud semetipsum de Baptismate sancto quo peccata dimittuntur: Quid plus accepturus sum? Ecce ego melior sum illo fideli et illo fideli: cogitans fideles aut coniugatos, aut forte idiotas, aut habentes et possidentes res suas, quas ipse distribuit iam pauperibus, et meliorem se esse arbitrans quam ille qui iam baptizatus est, dedignetur venire ad Baptismum, dicens: Hoc sum accepturus quod habet ille et ille; et proponat sibi illos quos contemnit, et quasi sordeat illi hoc accipere quod acceperunt inferiores, quia iam videtur ipse sibi melior: et tamen omnia peccata super illum sunt, et nisi venerit ad salutarem Baptismum, ubi peccata solvuntur, cum omni excellentia sua non potest intrare in regnum coelorum. Sed ut illam excellentiam invitaret. Dominus ad baptismum suum, ut peccata illi dimitterentur, venit ipse ad baptismum servi sui; et cum ipse non haberet quod ei dimitteretur, nec quod in illo lavaretur, suscepit a servo baptismum; et tamquam allocutus est filium superbientem et extollentem se, ac dedignantem forte accipere cum idiotis unde ei possit salus venire, et quasi dicens: Quantum te extendis? quantum extollis? quanta est excellentia tua? quanta gratia tua? maior potest esse quam mea? si ego veni ad servum, tu dedignaris venire ad Dominum? si ego suscepi baptismum servi, tu dedignaris a Domino baptizari?

14. Nam ut noveritis, fratres mei, quia non ex necessitate alicuius vinculi peccati

⁹⁴ Gv 1, 1.

⁹⁵ Gv 1, 31. È ripreso anche nel v. 33, che è evidenziato in verde più chiaro.

¹⁰⁵ Beda riprende questa prima parte della citazione in questo stesso passo affiancato al tractatus 4 di Agostino; è allineata all'inizio del §16, evidenziata in verde.

¹⁰⁶ Beda riprende questa seconda parte della citazione in questo stesso passo affiancato al tractatus 4 di Agostino; è allineata all'inizio del §16, di seguito alla precedente ed evidenziata pure essa in verde.

¹⁰⁷ Nell'ambito del commento al cap. 1 del Vangelo di Giovanni, sia di Beda che di Agostino, "columba" compare 216 volte (se il contatore non erra), a cominciare da qui; di queste 7 (se ho ben contato) nel testo di Beda.

¹⁰⁸ Questa parte del v. 33, unitamente a quella che segue immediatamente, è ripresa più e più volte da Agostino in questo tractatus 4 e nei tre che seguono, cioè sino al termine dei commenti al cap. 1 di Gv. In Beda entrambe sono riprese nel passo che è allineato alla fine del §4 del tractatus 6.

¹⁰⁹ Si veda la nota precedente. Qui dico solo che ho invece scelto di non evidenziare la citazione breve "hic est qui baptizat", assai frequente, per non appesantire eccessivamente la lettura dei testi.

¹¹⁰ Gv 1, 34. In Beda il versetto compare nel passo allineato a metà del §7 del tractatus 6; evidenziato pari colore.

Certum est quia sciebat Dominum Ioannes, cui testimonium perhibere missus est, quem iudicem omnium venturum praedicabat, dicens: *Cujus ventilabrum in manu sua, et permundabit aream suam* (Luc. III)⁹⁶. A quo Spiritum sanctum dari debere testabatur: *Ipse vos baptizabit, inquam, Spiritu sancto* (Matth. III)⁹⁷, a quo seipsum abluere desiderabat, dicens: *Ego debeo a te baptizari, et tu venis ad me* (Ibid.)? Quomodo ergo dicit: *Et ego nesciebam eum,*

nisi quia eum quem et ante noverat, perfectius jam, cum baptizaretur, agnovit; quem mundi Salvatorem et iudicem noverat, hujus potentiam majestatis altius Spiritu sancto super eum descendente cognovit? Neque enim dubitandum est quin beatus Ioannes, cum Spiritum sanctum licet corporali specie videret, cum vocem Patris licet corporaliter sonantem metuisset audire, multum ex hoc visu et auditu profecerit, multum de divinae pietatis excellentia, revelatis oculis mentis, scientiae coelestis acciperet, adeo ut comparatione intelligentiae, qua tunc illustrari coepit, eatenus illum, quantus esset, omnimodis sibi videretur ignorasse. Qui testimonium, in quod missus est, Domino diligenter perhibens, adjungit: *Sed ut manifestetur in Israel, propterea veni ego in aqua baptizans.*⁹⁸

È certo che Giovanni conosceva il Signore, di cui era stato mandato a rendere testimonianza; che annunciava che veniva [come] giudice di tutti, dicendo: *Tiene in mano la pala e pulirà la sua aia* (Lc 3, 17). Attestava che da lui doveva essere dato lo Spirito santo, dicendo: *egli vi battezerà in Spirito Santo* (Mt 3, 11), da lui desiderava ricevere l'abluzione, dicendo: *«Sono io che ho bisogno di essere battezzato da te, e tu vieni da me?»* (ibid. 3, 14)? Come mai dunque dice: *Io non lo conoscevo,*

se non perché ormai, essendo stato battezzato, conobbe più perfettamente colui che già prima aveva conosciuto; [perché], scendendo lo Spirito santo su di lui, conobbe più a fondo la potenza della maestà di colui che aveva conosciuto [come] Salvatore del mondo e giudice? Né c'è da dubitare che il beato Giovanni, benché abbia visto lo Spirito santo sotto forma di un corpo, benché abbia avuto timore nell'udire la voce del Padre risuonare fisicamente, molto progredì nella vista e nell'udito a causa di ciò, molto avrebbe recepito della scienza celeste, tolto il velo agli occhi dell'anima, dall'eccellenza della divina pietà, a tal punto che, a paragone della comprensione della quale allora cominciò ad essere illuminato, gli sembrava di avere fino ad allora ignorato in ogni modo quanto grande quegli fosse. Ed egli, rendendo diligentemente testimonianza al Signore – per la quale fu inviato –, aggiunge: *ma sono venuto a battezzare nell'acqua, perché egli fosse manifestato a Israele.*

Dominus veniebat ad ipsum Ioannem; sicut dicunt alii evangelistae, cum ad illum veniret baptizandus Dominus, ait ipse Ioannes: *Tu ad me venis? ego a te debeo baptizari.*¹¹¹ Et quid ei ipse respondit? *Sine modo; impleatur omnis iustitia.* Quid est, *impleatur omnis iustitia?* Mori veni pro hominibus, baptizari non habeo pro hominibus? Quid est, *impleatur omnis iustitia?* Impleatur omnis humilitas. Quid ergo? non erat suscepturus baptismum a bono servo, qui passionem suscepit a servis malis? Intendite ergo. Baptizato Domino, si propterea baptizavit Ioannes, ut in eius baptismo Dominus ostenderet humilitatem, nemo alius baptizaretur baptismo Ioannis? Multi autem baptizati sunt baptismo Ioannis; baptizatus est Dominus baptismo Ioannis, et cessavit baptismum Ioannis: inde iam missus est in carcerem Ioannes; deinceps nemo baptizatus invenitur illo baptismo. Si ergo propterea venit et Ioannes baptizans, ut Domini humilitas nobis demonstraretur, ut quia ille suscepit a servo, nos non dedignaremur suscipere a Domino; Dominum solum Ioannes baptizaret? Sed si solum Dominum Ioannes baptizaret, non deessent qui putarent sanctius fuisse baptismum Ioannis quam Christi: quasi baptismum Ioannis solus Christus meruisset baptizari, baptismum autem Christi genus humanum. Intendat Caritas vestra. Baptismo Christi baptizati sumus, non tantum nos, sed et universus orbis terrarum, et baptizatur usque in finem. *Quis nostrum potest ex aliqua parte comparari Christo, cuius se Ioannes dixit indignum solvere corrigiam calceamenti?* Si ergo ille Christus tantae excellentiae homo Deus, solus baptizaretur baptismo Ioannis, quid dicturi erant homines? Qualem baptismum habuit Ioannes? Magnum baptismum habuit, ineffabile sacramentum: vide, quia solus Christus meruit baptizari Ioannis baptismo. Atque ita maior videretur baptismus servi, quam baptismus Domini. Baptizati sunt et alii baptismum Ioannis, ne melior baptismus videretur Ioannis quam Christi; baptizatus autem et Dominus, ut Domino suscipiente baptismum servi, non dedignarentur alii servi suscipere baptismum Domini: ad hoc ergo missus erat Ioannes.

15. Sed noverat Christum, an non noverat? Si non noverat, quare dicebat quando venit ad fluvium Christus: *Ego a te debeo baptizari?* hoc est: Scio qui sis. Si ergo iam noverat, certe tunc cognovit quando vidit columbam descendentem.¹¹² Manifestum est quia columba non descendit super Dominum, nisi postea quam ascendit ab aqua baptismi. Dominus baptizatus ascendit ab aqua, aperti sunt coeli, et vidit super eum columbam. Si ergo post baptismum descendit columba, et antequam baptizaretur Dominus, dixit illi Ioannes: *Tu ad me venis? ego a te debeo baptizari?* ante, illum noverat, cui dixit: *Tu ad me venis? ego a te debeo baptizari?* quomodo ergo dicit: *Et ego nesciebam eum;*

sed qui me misit baptizare in aqua, ille mihi dixit: Super quem videris Spiritum descendentem sicut columbam, et manentem super eum, ipse est qui baptizat in Spiritu sancto? Non parva quaestio est, fratres mei. Si vidistis quaestionem, non parum vidistis: superest ut ipsius solutionem Dominus det. Tamen illud dico, si vidistis quaestionem, non est parum. Ecce positus est Ioannes ante oculos vestros, stans ad fluvium Ioannes Baptista; ecce venit Dominus adhuc baptizandus, nondum baptizatus: audi vocem Ioannis:

Tu ad me venis? ego a te debeo baptizari; ecce iam cognoscit Dominum, a quo vult baptizari. Baptizatus Dominus ascendit ab aqua, aperiuntur coeli, descendit Spiritus, modo illum cognoscit Ioannes: si modo illum cognoscit, quid dixit antea: *Ego a te debeo baptizari?* Si autem non eum modo cognoscit, quia iam noverat eum, quid est quod dixit: *Non noveram eum; sed qui me misit baptizare in aqua, ille mihi dixit: Super quem videris Spiritum descendentem, et manentem super eum sicut columbam, ipse est qui baptizat in Spiritu sancto?*

Vobiscum quaerite et alios interrogate.
16. Fratres, ista quaestio si hodie solvatur, gravat vos, non dubito, quia iam multa dicta sunt. Sciat autem talem istam quaestionem esse, ut haec sola perimat partem Donati. Ad hoc dixi Caritati vestrae, ut intentos vos facerem, similiter ut soleo; simul ut oretis pro nobis et vobis, ut et nobis det Dominus digna loqui, et vos digna capere mereamini. Interim hodie dignamini differre. Sed hoc breviter dico interim, donec solvatur:

⁹⁶ Lc 3, 17 Vulg.: “cuius ventilabrum in manu eius, et purgabit aream suam,”; Sabatier in nota: “Ms S. Mart. Turon. *habens ventilabrum in manu sua, purgavit, &c.* [...] Ambros. l. 2. In Luc. 1308. C. d. *habens ventilabrum in manu sua, & purgabit aream suam,*”; in realtà è citazione puntuale di Mt 3, 12. In italiano il riferimento è a Lc, ma il testo di Mt.

⁹⁷ Mt 3, 11, citata da Agostino al §7 del tractatus 6.

⁹⁸ Gv 1, 31. In Agostino è parte di una lunga citazione, comprendente quattro versetti, in apertura del §12 di questo tractatus 4; evidenziato in verde.

¹¹¹ La citazione di questo passo è ripetutamente presente in Agostino in questa omelia e nelle due successive, mentre in Beda la si trova una sola volta e non completa.

¹¹² Questo diverso grado di conoscenza è proposto da Beda in un passo che si trova allineato alla fine del §4 del tractatus 6; evidenziato pari colore.

Quod est aperte dicere: Non ideo veni in aqua baptizans, quia peccata mundi baptizando tollere possim, sed ut eum baptizando ac praedicando manifestarem populo Israel, qui, in Spiritu sancto baptizans, ad tollenda peccata non solum Israel, sed et totius mundi, si ei credere voluerint, idoneus est. Propterea veni ego in poenitentiam baptizans, ut sic baptizando illi viam pararem qui baptizaret in remissionem peccatorum.

Et testimonium perhibuit Joannes, dicens⁹⁹:

Quia vidi Spiritum descendentem quasi columbam de caelo, et mansit super eum.¹⁰⁰

Che è dire apertamente: Pertanto, non perché io possa togliere i peccati del mondo battezzando, sono venuto a battezzare nell'acqua, ma perché, battezzandolo e annunciandolo, manifestassi al popolo di Israele colui che, battezzando nello Spirito santo, è idoneo a togliere i peccati non solo di Israele, ma di tutto il mondo, qualora voglia credere a lui. Pertanto io sono venuto a battezzare nella penitenza, perché, battezzando così, preparassi la via a colui che avrebbe battezzato nella remissione dei peccati.

Giovanni testimoniò dicendo:

Ho contemplato lo Spirito discendere come una colomba dal cielo e rimanere su di lui.

interrogate pacifice, sine rixa, sine contentione, sine altercationibus, sine inimicitiiis; et vobiscum quaerite, et alios interrogate, et dicite: Hanc quaestionem proposuit nobis hodie episcopus noster, aliquando si Dominus concesserit, soluturus eam. Sed sive solvatur sive non solvatur, putate me proposuisse quod me movet: moveor enim multum. Dicit Ioannes: *Ego a te debeo baptizari*; tamquam Christo cognito. Si enim non noverat eum a quo volebat baptizari, temere dicebat: *Ego a te debeo baptizari*. Noverat ergo eum. Si noverat eum, quid est ergo quod dicit: *Non noveram eum; sed qui me misit baptizare in aqua, ipse mihi dixit: Super quem videris Spiritum descendentem et manentem super eum, sicut columbam, ipse est qui baptizat in Spiritu sancto?* Quid dicturi sumus? Quia non scimus quando venerit columba? Ne forte ibi lateant, legantur alii evangelistae, qui planius illud dixerunt: et invenimus apertissime tunc descendisse columbam, cum Dominus ab aqua ascendit. Super baptizatum enim aperti sunt coeli, et vidit Spiritum descendentem. Si iam baptizatum cognovit, venienti ad baptismum quomodo dicit: *Ego a te debeo baptizari?* Hanc vobiscum interim ruminare, hanc vobiscum conferte, hanc vobiscum tractate. Praestet Dominus Deus noster ut antequam a me audiat, alicui vestrum priori eam revelet. Tamen, fratres, hoc sciatis, quia per istius quaestionis solutionem, vocem pars Donati de Baptismi gratia, ubi nebulas obtundunt imperitis, et retia tendunt avibus volantibus, si frontem habeant, omnino non habebunt: omnino eorum ora claudentur.

| TRACTATUS V

A fronte di questo tractatus 5 di Agostino non ho potuto allineare nessun passo del capo 1 di Beda, non perché siano temi non trattati ma perché sono collocati in una sequenza che non corrisponde a quella adottata da Agostino. Ho potuto solo evidenziare quei passi che trovano paralleli in corrispondenza di altre omelie di Agostino, specie le due successive.

Ego nesciebam eum... (Io 1, 33).

Ut daretur nobis a Domino exemplum humilitatis, ad percipiendam salutem baptismatis, Christus suscepit quod ei opus non erat, sed propter nos opus erat.

1. Sicut Dominus voluit, ad diem promissionis nostrae pervenimus: praestabit etiam hoc, ut ad ipsius promissionis redditionem pervenire possimus. Tunc enim ea quae dicimus, et nobis et vobis si utilia sunt, ab ipso sunt: quae autem ab homine sunt, mendacia sunt; sicut ipse dixit Dominus noster Iesus Christus: *Qui loquitur mendacium, de suo loquitur*. Nemo habet de suo, nisi mendacium et peccatum. Si quid autem homo habet veritatis atque iustitiae, ab illo fonte est, quem debemus sitire in hac eremo, ut ex eo quasi guttis quibusdam irrorati, et in hac peregrinatione interim consolati, ne deficiamus in via, venire ad eius requiem satietatemque possimus. Si ergo *qui loquitur mendacium, de suo loquitur*; qui loquitur veritatem, de Dei loquitur. Verax Ioannes, veritas Christus; verax Ioannes, sed omnis verax a veritate verax est: si ergo verax est Ioannes, et verax esse homo non potest, nisi a veritate; a quo erat verax, nisi ab eo qui dixit: *Ego sum veritas?* Non ergo, posset dicere, aut veritas contra veracem, aut verax contra veritatem. Veracem veritas misit; et ideo verax erat, quoniam a veritate missus erat. Si veritas Ioannem miserat, Christus eum miserat. Sed quod Christus cum Patre facit, Pater facit: et quod Pater cum Christo facit, Christus facit. Nec seorsum Pater aliquid facit sine Filio; nec seorsum aliquid Filius sine Patre: inseparabilis caritas, inseparabilis unitas, inseparabilis maiestas, inseparabilis potestas, secundum haec verba quae ipse posuit: *Ego et Pater unum sumus*. Quis ergo misit Ioannem? Si dicamus, Pater, verum dicimus; si dicamus, Filius, verum dicimus: manifestius autem ut dicamus, Pater et Filius. Quem misit autem Pater et Filius, unus Deus misit; quia Filius dixit: *Ego et Pater unum sumus*. Quomodo ergo nesciebat eum a quo missus est? Dixit enim: *Ego nesciebam eum; sed qui me misit baptizare in aqua, ipse mihi dixit*. Interrogo Ioannem: Qui te misit baptizare in aqua, quid tibi dixit? *Super quem videris Spiritum descendentem, sicut columbam, et manentem super eum, ipse est qui baptizat in Spiritu sancto*. Hoc tibi, o Ioannes, dixit qui te misit? Manifestum quia hoc. Quis ergo te misit? Forte Pater. Verus Deus Pater, et veritas Deus Filius: si Pater sine Filio te misit, Deus sine veritate te misit: si ideo autem verax es, quia veritatem loqueris, et ex veritate loqueris; non te misit Pater sine Filio, sed simul te misit pater et Filius: si ergo et Filius te misit cum Patre, quomodo nesciebas eum a quo missus es? Quem videras in veritate, ipse te misit ut agnosceretur in carne, et dixit: *Super quem videris Spiritum descendentem sicut columbam, et manentem super eum, ipse est qui baptizat in Spiritu sancto*.

2. Hoc audivit Ioannes, ut nosset eum quem non noverat, an ut plenius nosset quem iam noverat? Si enim omni ex parte non nosset, non venienti ad fluvium ut baptizaretur

⁹⁹ Gv 1, 32. La testimonianza resa da Giovanni Battista è affrontata da Agostino in questo tractatus, come nel 6 commentando il v. 34 e nel 7 al §4. Si vedano le evidenziazioni di pari colore: verde per il v. 32, giallo per il v. 34.

¹⁰⁰ Gv 1, 32. In Agostino è parte della lunga citazione, comprendente quattro versetti, in apertura del §12 di questo tractatus 4; evidenziato pari colore.

diceret: *Ego a te debeo baptizari, et tu venis ad me?* noverat ergo. Quando autem columba descendit? Iam baptizato Domino, et ab aqua ascendente. At si ille qui eum misit, dixit: *Super quem videris Spiritum descendentem sicut columbam, et manentem super eum, ipse est qui baptizat in Spiritu sancto*; et non noverat eum, sed columba descendente cognovit eum; columba vero tunc descendit, quando Dominus ab aqua ascendit; tunc autem cognoverat Ioannes Dominum, quando ad eum Dominus ad aquam veniebat: manifestatur nobis quia Ioannes secundum aliquid noverat, secundum aliquid nondum noverat Dominum. Nisi autem hoc intellexerimus, mendax erat. Quomodo erat verax agnoscens, qui dicit: *Tu ad me venis baptizari, et ego a te debeo baptizari?* Verax est cum hoc dicit? Et quomodo rursus verax est cum dicit: *Ego non noveram eum*¹¹³; *sed qui misit me baptizare in aqua, ipse mihi dixit: Super quem videris Spiritum descendentem sicut columbam, et manentem super eum, ipse est qui baptizat in Spiritu sancto?* Innotuit per columbam Dominus, non ei qui se non noverat, sed ei qui in eo aliquid noverat, aliquid non noverat. Nostrum est ergo quaerere quid in eo Ioannes nondum noverat, et per columbam didicit.

Ab eo implenda erat humilitas.

3. Quare missus est Ioannes baptizans? Iam memini me quantum potui dixisse Caritati vestrae. Si enim baptismus Ioannis necessarius erat salutis nostrae; et modo debuit exerceri. Non enim modo non salvantur homines, aut non modo plures salvantur, aut alia tunc salus erat, et alia modo. Si mutatus est Christus, mutata est et salus: si salus in Christo est, et idem ipse Christus est, eadem nobis salus est. Sed quare missus est Ioannes baptizans? Quia oportebat baptizari Christum. Quare oportebat baptizari Christum? Quare oportuit nasci Christum? quare oportuit crucifigi Christum? Si enim viam humilitatis demonstraturus advenerat, et seipsum facturus ipsam humilitatis viam; in omnibus ab eo implenda erat humilitas. Auctoritatem dare baptismum suo hinc dignatus est, ut cognoscerent servi quanta alacritate deberent currere ad baptismum Domini, quando ipse non dedignatus est suscipere baptismum servi. Donatum enim erat hoc Ioanni, ut ipsius baptismus diceretur.

4. Hoc attendat, et distinguat, et noverit Caritas vestra. Baptismus quem accepit Ioannes, baptismus Ioannis dictus est: solus tale donum accepit: nullus ante illum iustorum, nullus post illum, ut acciperet baptismum, qui baptismus illius diceretur. Accepit quidem; non enim a se posset aliquid: si enim a se quis loquitur, mendacium de suo loquitur. Et unde accepit, nisi a Domino Iesu Christo? Ab illo ut baptizare posset accepit, quem postea baptizavit. Nolite mirari: sic enim hoc fecit Christus in Ioanne, quomodo quiddam fecit in matre. De Christo enim dictum est: *Omnia per ipsum facta sunt*: si omnia per ipsum, et Maria per ipsum facta est, de qua postea natus est Christus. Intendat Caritas vestra: Quomodo creavit Mariam, et creatus est per Mariam; sic dedit baptismum Ioanni, et baptizatus est a Ioanne.

5. Ad hoc ergo accepit baptismum a Ioanne, ut accipiens quod inferius erat ab inferiore, ad id quod superius erat hortaretur inferiores. Sed quare non solus ipse baptizatus est a Ioanne, si ad hoc missus erat Ioannes, per quem baptizaretur Christus, ut pararet viam Domino, id est ipsi Christo? Et hoc iam diximus; sed commemoramus, quia necessarium est praesenti quaestioni. Si solus Dominus noster Iesus Christus baptizatus esset baptismo Ioannis: tenete quod dicimus; non tantum valeat saeculum, ut deleat e cordibus vestris quod ibi scripsit Spiritus Dei; non tantum valeant spinae curarum, ut effocent semen quod seminatur in vobis: quare enim cogimur eadem repetere, nisi quia de memoria cordis vestri securi non sumus? si ergo solus Dominus baptizatus esset baptismo Ioannis, non deessent qui sic eum haberent, ut putarent baptismum Ioannis maiorem esse, quam est baptismus Christi. Dicerent enim: Usque adeo illud baptisma maius est, ut solus Christus eo baptizari meruisset. Ergo ut daretur nobis a Domino exemplum humilitatis, ad percipiendam salutem baptismatis, Christus suscepit quod ei opus non erat, sed propter nos opus erat. Et rursus, ne hoc ipsum quod accepit a Ioanne Christus, praeponeretur baptismati Christi, permissi sunt et alii baptizari a Ioanne. Sed qui baptizati sunt a Ioanne, non eis suffecit: baptizati sunt enim baptismum Christi; quia non baptismus Christi erat baptismus Ioannis. Qui accipiunt baptismum Christi, baptismum Ioannis non quaerunt: qui acceperunt baptismum Ioannis, baptismum Christi quaesierunt. Ergo Christo suffecit baptismus Ioannis. Quomodo non sufficeret, quando nec ipse erat necessarius? Illi enim nullus baptismus erat necessarius; sed ad hortandos nos ad baptismum suum, suscepit baptismum servi. Et ne praeponeretur baptismus servi baptismum Domini, baptizati sunt alii baptismo Domini: qui baptizati sunt baptismo Domini, oportebat ut baptizarentur baptismum Domini: qui

¹¹³ Gv 1, 33. Questo inizio di versetto è di solito citato secondo Vulg.: "Et ego nesciebam eum"; evidenziato pari colore.

autem baptizantur baptismo Domini, non opus habent baptismo conservi.

Ministerium et potestas.

6. Quoniam ergo acceperat Ioannes baptismum, qui proprie Ioannis diceretur; Dominus autem Iesus Christus noluit baptismum suum alicui dare, non ut nemo baptizaretur baptismo Domini, sed ut semper ipse Dominus baptizaret: id actum est, ut et per ministros Dominus baptizaret, id est, ut quos ministri Domini baptizaturi erant, Dominus baptizaret, non illi. Aliud est enim baptizare per ministerium, aliud baptizare per potestatem. Baptisma enim tale est, qualis est ille in cuius potestate datur; non qualis est ille per cuius ministerium datur. Talis erat baptismus Ioannis, qualis Ioannes: baptismus iustus tamquam iusti, tamen hominis; sed qui acceperat a Domino istam gratiam, et tantam gratiam, ut dignus esset praeire iudicem, et eum digito ostendere, et implere vocem prophetiae illius: *Vox clamantis in deserto, parate viam Domino*. Tale autem baptisma Domini, qualis Dominus: ergo baptisma Domini divinum, quia Dominus Deus.

7. Potuit autem Dominus Iesus Christus, si vellet, dare potestatem alicui servo suo, ut daret baptismum suum tamquam vice sua, et transferre a se baptizandi potestatem, et constituere in aliquo servo suo, et tantam vim dare baptismo translato in servum, quantam vim haberet baptismus datus a Domino. Hoc noluit ideo, ut in illo spes esset baptizatorum, a quo se baptizatos agnoscerent. Noluit ergo servum ponere spem in servo. Ideoque clamabat Apostolus, cum videret homines volentes ponere spem in seipso: *Numquid Paulus pro vobis crucifixus est? aut in nomine Pauli baptizati estis?* Baptizavit ergo Paulus tamquam minister, non tamquam ipsa potestas: baptizavit autem Dominus tamquam potestas. Intendite. Et potuit hanc potestatem servis dare, et noluit. Si enim daret hanc potestatem servis, id est, ut ipsorum esset quod Domini erat, tot essent baptismi quot essent servi; ut quomodo dictum est baptisma Ioannis, sic diceretur baptisma Petri, sic baptisma Pauli, sic baptisma Iacobi, baptisma Thomae, Matthaei, Bartholomaei: illud enim baptisma Ioannis dictum est. Sed forte aliquis resistit, et dicit: Proba nobis quia illud baptisma Ioannis dictum est. Probabo, ipsa Veritate dicente, quando interrogavit Iudaeos: *Baptisma Ioannis unde est? de coelo, an ex hominibus?* Ergo ne tot baptismata dicerentur, quot essent servi qui baptizarent accepta potestate a Domino; sibi tenuit Dominus baptizandi potestatem, servis ministerium dedit. Dicit se servus baptizare; recte dicit, sicut Apostolus dicit: *Baptizavi autem et Stephanae domum*: sed tamquam minister. Ideo si sit et malus, et contingat illi habere ministerium, et si eum homines non norunt, et Deus cum novit: permittit Deus baptizari per eum, qui sibi tenuit potestatem.

8. Hoc autem Ioannes non noverat in Domino. Quia Dominus erat, noverat; quia ab ipso debebat baptizari, noverat: et confessus est quia veritas erat ille, et ille verax missus a veritate; hoc noverat. Sed quid in eo non noverat? Quia sibi retenturus erat baptismatis sui potestatem, et non eam transmissurus et translaturus in aliquem servum: sed sive baptizaret in ministerio servus bonus, sive baptizaret in ministerio servus malus, non sciret se ille qui baptizaretur baptizari, nisi ab illo qui sibi tenuit baptizandi potestatem. Et ut noveritis, fratres, quia hoc in illo non noverat Ioannes, et hoc didicit per columbam: Dominum enim noverat, sed eum baptizandi sibi potestatem retenturum, et nulli servo eam daturum, nondum noverat; secundum hoc dixit: *Et ego nesciebam eum*. Et ut noveritis quia ibi hoc didicit, attendite sequentia: *Sed qui misit me baptizare in aqua, ipse mihi dixit: Super quem videris Spiritum descendentem, quasi columbam, et manentem super eum, ipse est*. Quid ipse est? Dominus. Sed iam noverat Dominum. Ergo putate huc usque dixisse Ioannem: *Ego non noveram eum; sed qui me misit baptizare in aqua, ipse mihi dixit*. Quaerimus quid dixerit? Sequitur: *Super quem videris Spiritum descendentem, quasi columbam, et manentem super eum*. Non dico sequentia; interim attendite: *Super quem videris Spiritum descendentem, tamquam columbam, et manentem super eum, ipse est*. Sed quid ipse est? quid me voluit per columbam docere qui me misit? Quia ipse erat Dominus? Iam noveram a quo missus eram: iam noveram eum cui dixi: *Tu ad me venis baptizari? ego a te debeo baptizari*: usque adeo ergo noveram Dominum, ut ego ab eo vellem baptizari, non ut a me ipse baptizaretur: et tunc mihi dixit: *Sine modo; impleatur omnis iustitia*; pati veni, baptizari non venio? *impleatur omnis iustitia*, ait mihi Deus meus; impleatur omnis iustitia, doceam plenam humilitatem: novi superbientes in futuro populo meo, novi aliquos in aliqua excellentiori gratia futuros homines, ut cum viderint idiotas aliquos baptizari, illi quia meliores sibi videntur, sive continentia, sive eleemosynis, sive doctrina, dedignentur isti fortasse accipere quod illi inferiores acceperunt; oportet ut sanem eos, ut non dedignentur venire ad baptismum Domini, quia ego veni ad baptismum servi.

Nemo apostolorum dixit: baptisma meus.

9. Iam ergo hoc noverat Ioannes, et noverat Dominum. Quid ergo docuit columba? quid voluit per columbam, id est, per Spiritum sanctum sic venientem docere, qui miserat eum, cui ait: *Super quem videris Spiritum descendantem, tamquam columbam, et manentem super eum, ipse est?* Quis ipse est? Dominus. Novi. Sed numquid hoc iam noveras, quia Dominus iste baptizandi habens potestatem, eam potestatem nulli servo daturus est, sed sibi eam retenturus est, ut omnis qui baptizatur per servi ministerium, non imputet servo, sed Domino? numquid hoc iam noveras? Non hoc noveram: adeo quid mihi dixit? *Super quem videris Spiritum descendantem tamquam columbam, et manentem super eum, ipse est qui baptizat in Spiritu sancto.* Non ait: Ipse est Dominus; non ait, ipse est Christus; non ait, ipse est Deus; non ait, ipse est Iesus; non ait, ipse est qui natus est de Virgine Maria, posterior te, prior te: non ait hoc; iam enim hoc noverat Ioannes. Sed quid non noverat? Tantam potestatem Baptismi ipsum Dominum habiturum et sibi retenturum, sive praesentem in terra, sive absentem corpore in coelo et praesentem maiestate, sibi retenturum Baptismi potestatem: ne Paulus diceret: Baptismus meus; ne Petrus diceret: Baptismus meus. Ideo videte, intendite voces Apostolorum. Nemo Apostolorum dixit: Baptismus meus. Quamvis unum omnium esset Evangelium, tamen invenis dixisse: Evangelium meum: non invenis dixisse: Baptisma meum.

10. Hoc ergo didicit Ioannes, fratres mei. Quod didicit Ioannes per columbam, discamus et nos. Non enim columba Ioannem docuit, et Ecclesiam non docuit, cui Ecclesiae dictum est: *Una est columba mea.* Columba doceat columbam; noverit columba quod Ioannes didicit per columbam. Spiritus sanctus in specie columbae descendit. Hoc autem quod discebat Ioannes in columba, quare in columba didicit? Oportebat enim ut disceret: nec hoc forte oportebat, nisi ut per columbam disceret. Quid dicam de columba, fratres mei? aut quando mihi sufficit facultas vel cordis vel linguae, dicere quomodo volo? Et forte non digne volo quomodo dicendum est; nec si tamen possum dicere quomodo volo: quanto minus quomodo dicendum est? Ego a meliore hoc audire vellem, non vobis dicere.

11. Discit Ioannes eum quem noverat: sed in eo discit in quo eum non noverat; in quo noverat non discit. Et quid noverat? Dominum. Quid non noverat? Potestatem dominici baptismi in nullum hominem a Domino transituram, sed ministerium plane transiturum: potestatem a Domino in neminem, ministerium et in bonos et in malos. Non exhorreat columba ministerium malorum, respiciat Domini potestatem. Quid tibi facit malus minister, ubi bonus est Dominus? Quid te impedit malitiosus praeco, si est benevolus iudex? Ioannes didicit per columbam hoc. Quid est quod didicit? Ipse repetat: *Ipse mihi dixit, inquit: Super quem videris Spiritum descendantem, tamquam columbam, et manentem super eum, hic est qui baptizat in Spiritu sancto.* Non ergo te decipiant, o columba, seductores, qui dicunt: Nos baptizamus. Columba, agnosce quid docuit columba. *Hic est qui baptizat in Spiritu sancto.* Per columbam discitur quia hic est; et tu eius potestate putas te baptizari, cuius ministerio baptizaris? Si hoc putas, nondum es in corpore columbae; et si non es in corpore columbae, non mirandum quia simplicitatem non habes. Simplicitas enim maxime per columbam designatur.

12. Quare per simplicitatem columbae didicit Ioannes, quia *hic est qui baptizat in Spiritu sancto*, fratres mei, nisi quia columbae non erant qui Ecclesiam dissipaverunt? Accipitres erant, milvi erant. Non laniat columba. Et vides illos invidiam nobis facere, quasi de persecutionibus quas passi sunt. Corporales quidem passi quasi persecutiones, cum essent flagella Domini manifeste dantis disciplinam ad tempus, ne damnet in aeternum, si eam non cognoverint, seque correxerint. Illi vero persequuntur Ecclesiam, qui dolis persequuntur; illi gravius cor feriunt, qui linguae gladio feriunt; illi acerbius sanguinem fundunt, qui Christum, quantum in ipsis est, in homine occidunt. Perterriti videntur quasi iudicio potestatum. Quid tibi facit potestas, si bonus es? Si autem malus es, time potestatem: *Non enim frustra gladium portat*, dicit Apostolus. Tuum gladium noli educere, quo percutis Christum. Christiane, quid tu persequeris in christiano? quid in te persecutus est imperator? Carnem persecutus est; tu in christiano spiritum persequeris. Non occidis tu carnem. Et tamen nec carni parcunt: quotquot potuerunt caedendo necaverunt; nec suis nec alienis pepercerunt. Notum est hoc omnibus. Invidiosa est potestas, quia legitima est: invidiose facit, qui iure facit: sine invidia facit, qui praeter leges facit. Attendat unusquisque vestrum, fratres mei, quid habeat christianus. Quod homo est, commune cum multis: quod christianus est, secernitur a multis; et plus ad illum pertinet quod christianus, quam quod homo. Nam quod christianus, renovatur ad imaginem Dei, a quo homo factus est ad imaginem Dei: quod autem homo, posset et malus, posset et paganus, posset et idololatra. Hoc tu persequeris

in christiano, quod melius habet: hoc enim illi vis auferre unde vivit. Vivit enim temporaliter secundum spiritum vitae, quo corpus animatur; vivit autem ad aeternitatem secundum Baptisma quod accepit a Domino: hoc illi vis tollere, quod accepit a Domino; hoc illi vis tollere unde vivit. Latrones eos quos volunt exspoliare, sic volunt, ut ipsi plus habeant, et illi nihil habeant: tu et tollis huic, et apud te non erit plus; non enim plus tibi fit, quia huic tollis. Sed vere hoc faciunt, quod hi qui tollunt animam; et alteri tollunt, et ipsi duas animas non habent.

Hic est qui baptizat.

13. Quid ergo vis auferre? Unde tibi displicet quem vis rebaptizare? Dare non potes quod iam habet, sed facis negare quod habet. Quid acerbius faciebat paganus, persecutor Ecclesiae? Exserebantur gladii adversus martyres, mittebantur bestiae, ignes admovebantur: utquid ista? Ut diceret qui ista patiebatur: Non sum christianus. Quid doces tu eum quem vis rebaptizare, nisi ut primo dicat: Non sum christianus? Ad quod aliquando persecutor proferebat flammam, ad hoc tu producis linguam: seducendo facis quod ille occidendo non fecit. Et quid est quod daturus es, et cui daturus es? Si tibi verum dicat, et non seductus a te mentiatur, dicturus est: Habeo. Interrogas: Habes Baptisma? Habeo, dicit. Quamdiu habeo dicit, inquis, non sum daturus. Et noli dare: quod enim vis dare, haerere in me non potest; quia quod accepi, auferri a me non potest. Sed tamen exspecta; videam quid me vis docere. Dic, inquit, primo: Non habeo. Sed hoc habeo: si dixero: Non habeo, mentior; quod enim habeo, habeo. Non habes, inquit. Doce quia non habeo. Malus tibi dedit. Si malus Christus, malus mihi dedit. Non, inquit, malus Christus: sed non tibi Christus dedit. Quis ergo mihi dedit? responde: ego me a Christo scio accepisse. Dedit tibi, inquit, sed traditor nescio quis, non Christus. Videro quis fuerit minister, videro quis fuerit praeco; de officiali non disputo, iudicem attendo: et forte quod obicis officiali, mentiris: sed nolo discutere; causam officialis sui cognoscat Dominus amborum: forte si exigam ut probes, non probas; imo mentiris: probatum est te probare non potuisse: sed non ibi pono causam meam, ne cum studiose coepero defendere homines innocentes, putes me spem meam vel in hominibus innocentibus posuisse: fuerint homines qualeslibet, ego a Christo accepi, ego a Christo baptizatus sum. Non, inquit, sed ille episcopus te baptizavit, et ille episcopus illis communicat. A Christo sum baptizatus, ego novi. Unde nosti? Docuit me columba quam vidit Ioannes. O milve male, non me dilanias a visceribus columbae: in columbae membris numeror; quia quod columba docuit, hoc novi. Tu mihi dicis: Ille te baptizavit, aut ille te baptizavit; per columbam mihi et tibi dicitur: *Hic est qui baptizat*: cui credo, milvo, an columbae?

14. Certe tu mihi dic, ut per illam lucernam confundaris, qua confusi sunt et priores inimici, pares tui pharisaei, qui cum interrogarent Dominum, in qua potestate ista faceret: *Interrogabo et ego vos*, inquit, *istum sermonem: Dicite mihi: Baptisma Ioannis unde est? de coelo an ex hominibus?* Et illi qui praeparabant iaculari dolos, irretiti sunt quaestione, coeperunt volvere apud semetipsos, et dicere: *Si dixerimus quia de coelo est, dicturus est nobis: Quare non credidistis ei?* Ioannes enim dixerat de Domino: *Ecce Agnus Dei, ecce qui tollit peccatum mundi*. Quid ergo quaeritis, in qua potestate facio? O lupi, in potestate Agni facio quod facio. Sed ut nossetis Agnum, quare non credidistis Ioanni, qui dixit: *Ecce Agnus Dei, ecce qui tollit peccatum mundi?* Scientes ergo illi quid dixisset Ioannes de Domino, dixerunt apud se: *Si dixerimus quia de coelo est baptismus Ioannis, dicet nobis: Quare ergo non credidistis ei? Si dixerimus quia ex hominibus est, lapidabimur a populo; quia prophetam habent Ioannem*. Hinc timebant homines, hinc veritatem fateri confundebantur. Tenebrae tenebras responderunt, sed a luce superatae sunt. Quid enim responderunt? *Nescimus*: quod sciebant, dixerunt, *nescimus*. Et Dominus, *nec ego vobis dico*, inquit, *in qua potestate ista facio*. Et confusi sunt primi inimici. Unde? De lucerna. Quis erat lucerna? Ioannes. Probamus quia lucerna erat? Probamus. Dominus enim dicit: *Ille erat lucerna ardens et lucens*. Probamus quia et de ipso confusi sunt inimici? Psalmum audi: *Paravi*, inquit, *lucernam Christo meo; inimicos eius induam confusione*.

Donum Christi non contaminatur.

15. Adhuc in huius vitae tenebris ad lucernam fidei ambulamus: teneamus et nos lucernam Ioannem, confundamus et inde inimicos Christi; imo ipse confundat inimicos suos per lucernam suam. Interrogemus et nos quod Dominus Iudaeos, interrogemus et dicamus: Baptisma Ioannis unde est? de coelo, an ex hominibus? Quid dicturi sunt, videte, si non et ipsi tamquam inimici de lucerna confunduntur. Quid dicturi sunt? Si dixerint: Ex hominibus; et ipsi sui eos lapidabunt: si autem dixerint: De coelo; dicamus eis: Quare ergo non credidistis ei? Dicunt fortasse: Credimus ei. Quomodo ergo dicitis quia vos baptizatis, et Ioannes dicit: *Hic est qui baptizat?* Sed ministros, inquirunt, tanti

iudicis iustos oportet esse, per quos baptizatur. Et ego dico, et omnes dicimus, quia iustos oportet esse tanti iudicis ministros: sint ministri iusti, si volunt; si autem noluerint esse iusti qui cathedram Moysi sedent, securum me fecit magister meus, de quo Spiritus eius dixit: *Hic est qui baptizat*. Quomodo securum me fecit? *Scribae, inquit, et pharisaei cathedram Moysi sedent; quae dicunt, facite; quae autem faciunt, facere nolite: dicunt enim, et non faciunt*. Si fuerit minister iustus, computo illum cum Paulo, computo illum cum Petro; cum istis computo iustos ministros: quia vere iusti ministri gloriam suam non quaerunt; ministri enim sunt, pro iudicibus haberi nolunt, spem in se poni exhorrescunt: ergo computo cum Paulo iustum ministrum. Quid enim dicit Paulus? *Ego plantavi, Apollo rigavit; sed Deus incrementum dedit: neque qui plantat est aliquid, neque qui rigat; sed qui incrementum dat Deus*. Qui vero fuerit superbus minister, cum zabulo computatur: sed non contaminatur donum Christi, quod per illum fluit purum, quod per illum transit liquidum venit ad fertilem terram. Puta quia ipse lapideus est, quia ex aqua fructum ferre non potest: et per lapideum canalem transit aqua, transit aqua ad areolas; in canali lapideo nihil generat, sed tamen hortis plurimum fructum affert. Spiritualis enim virtus Sacramenti ita est ut lux: et ab illuminandis pura excipitur, et si per immundos transeat, non inquinatur. Sint plane ministri iusti, et gloriam suam non quaerant, sed illius cuius ministri sunt: non dicant: Baptisma meum est; quia non est ipsorum. Attendant ipsum Ioannem. Ecce Ioannes plenus erat Spiritu sancto; et baptismum de coelo habebat, non ex hominibus: sed quatenus habebat? Ipse dixit: *Parate viam Domino*. Ubi autem cognitus est Dominus, ipse factus est via; non iam opus erat baptisate Ioannis, quo pararetur via Domino.

16. Tamen quid nobis solent dicere? Ecce post Ioannem baptizatum est. Antequam enim bene ista quaestio tractaretur in Ecclesia catholica, multi in ea erraverunt, et magni et boni: sed quia de membris columbae erant, non se praeciderunt, et factum est in eis quod dixit Apostolus: *Si quid aliter sapitis, hoc quoque vobis Deus revelabit*. Unde isti qui se separaverunt, indociles facti sunt. Quid ergo solent dicere? Ecce post Ioannem baptizatum est; post haereticos non baptizatur? Quia quidam qui habebant baptismum Ioannis, iussi sunt a Paulo baptizari: non enim habebant baptismum Christi. Quid ergo exaggeras meritum Ioannis, et quasi abicis infelicitatem haereticorum? Et ego tibi concedo sceleratos esse haereticos: sed haeretici baptismum Christi dederunt, quod baptismum non dedit Ioannes.

17. Recurro ad Ioannem, et dico: *Hic est qui baptizat*. Sic enim melior Ioannes quam haereticus, quomodo melior Ioannes quam ebriosus, quomodo melior Ioannes quam homicida. Si post deteriorem baptizare debemus, quia post meliorem baptizarunt Apostoli; quicumque apud ipsos baptizati fuerint ab ebrioso, non dico ab homicida, non dico a satellite alicuius scelerati, non dico a raptore rerum alienarum, non dico ab oppressore pupillorum, non a separatore coniugum; nihil horum dico: quod solemne est dico, quod quotidianum est dico, quo vocantur omnes dico, et in ista civitate, quando eis dicitur: *Alogiemus, bene sit nobis, et tali die festo Ianuariarum non debes ieiunare; ea dico levia, quotidiana: ab ebrioso homine cum baptizatur, quis est melior: Ioannes an ebriosus? Responde, si potes, quod ebriosus tuus melior sit quam Ioannes: nunquam hoc audebis. Ergo tu quia sobrius es, baptiza post ebriosum tuum. Si enim post Ioannem baptizaverunt Apostoli, quanto magis debet post ebriosum sobrius baptizare? An dicis: In unitate mecum est ebriosus? Ergo Ioannes amicus sponsi, non erat in unitate cum sponso?*

18. Sed tibi ipsi dico, quisquis es: Tu es melior, an Ioannes? Non audebis dicere: Ego sum melior quam Ioannes. Ergo post te baptizent tui, si te fuerint meliores. Si enim post Ioannem baptizatum est, erubescit quia post te non baptizatur. Dicturus es: Sed ego baptismum Christi habeo, et doceo. Aliquando ergo agnosce iudicem, et noli praeco superbus esse. Baptismum Christi das, ideo non post de baptizatur: post Ioannem ideo baptizatum est, quia non Christi baptismum dabat, sed suum; quia sic acceperat ut ipsius esset. Non ergo tu melior quam Ioannes: sed baptismum qui per te datur, melior quam Ioannis. Ipse enim Christi est, iste autem Ioannis. Et quod dabatur a Paulo, et quod dabatur a Petro, Christi est: et si datum est a Iuda, Christi erat. Dedit Iudas, et non baptizatum est post Iudam; dedit Ioannes, et baptizatum est post Ioannem: quia si datus est a Iuda baptismus, Christi erat; qui autem a Ioanne datus est, Ioannis erat. Non Iudam Ioanni, sed baptismum Christi etiam per Iudae manus datum, baptismum Ioannis etiam per manus Ioannis dato recte praeponimus. Etenim dictum est de Domino antequam pateretur, quia baptizabat plures quam Ioannes: deinde adiunctum est: *Quamvis ipse non baptizaret, sed discipuli eius*. Ipse, et non ipse: ipse potestate, illi ministerio; servitum ad baptizandum illi admovebant, potestas baptizandi in Christo permanebat. Ergo baptizabant discipuli eius, et ibi adhuc erat Iudas inter discipulos

eius: quos ergo baptizavit Iudas, non sunt iterum baptizati; et quos baptizavit Ioannes, iterum baptizati sunt? Plane iterum, sed non iterato baptismo. Quos enim baptizavit Ioannes, Ioannes baptizavit: quos autem baptizavit Iudas, Christus baptizavit. Sic ergo quos baptizavit ebriosus, quos baptizavit homicida, quos baptizavit adulter, si baptismus Christi erat, Christus baptizavit. Non timeo adulterum, non ebriosum, non homicidam; quia columbam attendo, per quam mihi dicitur: *Hic est qui baptizat*.

19. Caeterum, fratres mei, delirum est dicere quia melioris meriti fuit, non dico Iudas, sed quilibet hominum, quam ille de quo dictum est: *In natis mulierum nemo exsurrexit maior Ioanne Baptista*. Non ergo huic quisquam servus, sed baptisma Domini etiam per servum malum datum, baptismati etiam amici servi praeponitur. Audi quales commemorat apostolus Paulus falsos fratres, invidia praedicantes verbum Dei, et quid de illis dicit: *Et in hoc gaudeo, sed et gaudebo*. Christum enim annuntiabant, per invidiam quidem, sed tamen Christum. Non per quid, sed quem vide: per invidiam tibi praedicatur Christus? vide Christum, vita invidiam. Noli imitari malum praedicatorum, sed imitare bonum qui tibi praedicatur. Christus ergo a quibusdam per invidiam praedicabatur. Et quid est invidere? Horrendum malum. Ipso malo zabolus deiectus est, ipsum deiecit multum maligna pestis: et habebant illam quidam Christi praedicatores, quos tamen praedicare permittit Apostolus. Quare? Quia Christum praedicabant. Qui autem invidet, odit; et qui odit, quid de illo dicitur? Audi apostolum Ioannem: *Qui odit fratrem suum, homicida est*. Ecce post Ioannem baptizatum est, post homicidam non baptizatum est; quia Ioannes dedit baptismum suum, homicida dedit baptismum Christi. Quod Sacramentum tam sanctum est, ut nec homicida ministrante polluat.

20. Non respuo Ioannem, sed potius credo Ioanni. Quid credo Ioanni? Quod didicit per columbam. Quid didicit per columbam? *Hic est qui baptizat in Spiritu sancto*. Iam ergo, fratres, tenete hoc, et cordibus vestris infigite. Si enim hodie voluero plenius dicere quare per columbam, tempus non sufficit. Quia enim res discenda insinuata est Ioanni per columbam, quam non noverat in Christo Ioannes, quamvis iam nosset Christum, exposui quantum arbitror Sanctitati vestrae: sed quare hanc ipsam rem per columbam oportuit demonstrari, si breviter dici posset, dicerem: sed quia diu dicendum est, et onerare vos nolo, quomodo adiutus sum orationibus vestris, ut illud quod promisi, implerem; adiuvante etiam atque etiam pia intentione et votis bonis, et illud apparebit vobis, quare Ioannes quod didicit in Domino, quia *ipse est qui baptizat in Spiritu sancto*, et nulli servo suo translegavit potestatem baptizandi, non debuit discere nisi per columbam.

TRACTATUS VI

Hic est qui baptizat (Io 1,-32-33).

Christus est qui baptizat in Spiritu Sancto. Petrus baptizet, hic est qui baptizat; Paulus baptizet, hic est qui baptizat; Iudas baptizet, hic est qui baptizat.

1. Fateor Sanctitati vestrae, timueram ne frigus hoc frigidus vos ad conveniendum faceret: sed quia ista celebritate et frequentia vestra, spiritu vos fervere de monstratis, non dubito quia etiam orastis pro me, ut debitum vobis exsolvam. Promiseram enim in nomine Christi disserere hodie, cum angustia temporis tunc impediret, ne id possemus explicare tractando, quare Deus per columbae speciem ostendere voluerit Spiritum sanctum. Hoc ut explicetur, illuxit nobis dies hodiernus; et sentio audiendi cupiditate et pia devotione vos celebrius congregatos. Expectationem vestram Deus impleat ex ore nostro. Amastis enim ut veniretis: sed amastis, quid? Si nos, et hoc bene; nam volumus amari a vobis, sed nolumus in nobis. Quia ergo in Christo vos amamus, in Christo nos redamate, et amor noster pro invicem gemat ad Deum: ipse enim gemitus columbae est.

Gemitus columbae.

2. Si ergo gemitus columbae est, quod omnes novimus, gemunt autem columbae in amore; audite quid dicat Apostolus, et nolite mirari quia in columbae specie voluit demonstrari Spiritus sanctus: *Quid enim oremus, sicut oportet, inquit, nescimus: sed ipse Spiritus interpellat pro nobis gemitibus inenarrabilibus*. Quid ergo, fratres mei, hoc dicturi sumus, quia Spiritus gemit, ubi perfecta et aeterna beatitudo est ei cum Patre et Filio? Spiritus enim sanctus Deus, sicut Dei Filius Deus, et Pater Deus. Ter dixi Deus, sed non dixi tres deos: magis enim Deus ter, quam dii tres; quia Pater et Filius et Spiritus sanctus unus Deus: hoc optime nostis. Non ergo Spiritus Sanctus in semetipso apud semetipsum in illa Trinitate, in illa beatitudine, in illa aeternitate substantiae gemit: sed in nobis gemit, quia gemere nos facit. Nec parva res est, quod nos docet Spiritus sanctus gemere: insinuat enim nobis quia peregrinamur, et docet nos

Bene in columbae¹¹⁴ specie descendit super Dominum Spiritus, ut discant fideles non aliter se membra ejus fieri, non aliter ejus Spiritu posse repleri, nisi simplices fuerint, nisi veram cum fratribus habuerint pacem, quam significant oscula columbarum. Habent autem oscula et corvi, sed laniant, quod columba omnino non facit, significantes eos qui locuuntur pacem cum proximo suo, mala autem in cordibus eorum (Psal. XXVII)¹¹⁵.

Columbae autem natura, quae laniatu innocens est, illis aptissime congruit, qui pacem sequuntur cum omnibus et sanctimoniam, solliciti servare unitatem Spiritus in vinculo pacis (Ephes. IV)¹¹⁶. Atque ideo Spiritus in columba descendendo, non suam tantummodo vel ejus super quem descendit

Opportunamente lo Spirito scende sul Signore con l'aspetto di colomba, affinché i fedeli imparino che non altrimenti diventano sue membra, non altrimenti il suo Spirito riempire, se non saranno semplici, se non manterranno con i fratelli la pace vera, quella simboleggiata dal bacio della colomba. I corvi, poi, hanno baci, ma dilaniano - cosa che la colomba assolutamente non fa – indicando coloro che parlano di pace al loro prossimo, ma hanno la malizia nel cuore. (Sal 27, 3).

Invece la natura della colomba, che è esente dal dilaniare, si adatta perfettamente a quelli che perseguono la pace e la probità con tutti, avendo a cuore di conservare l'unità dello Spirito per mezzo del vincolo della pace (Ef 4, 3). E, pertanto, lo Spirito, scendendo come colomba, indica l'innocenza e la semplicità non

in patriam suspirare, et ipso desiderio gemimus. Cui bene est in hoc saeculo, imo qui putat quod ei bene sit, qui laetitia rerum carnalium, et abundantia temporalium, et vana felicitate exultat, habet vocem corvi: vox enim corvi clamosa est, non gemebunda. Qui autem novit in pressura se esse mortalitatis huius, et peregrinari se a Domino, nondum tenere illam perpetuam quae nobis promissa est beatitudinem, sed habere illam in spe, habiturus in re, cum Dominus venerit in manifestatione praeclarus, qui prius in humilitate venit occultus; qui hoc novit, gemit. Et quamdiu propter hoc gemit, bene gemit: Spiritus illum docuit gemere, a columba didicit gemere. Multi enim gemunt in infelicitate terrena, vel quassati damnis, vel aegritudine corporis praegravati, vel carceribus inclusi, vel catenis colligati, vel fluctibus maris iactati, vel aliquibus inimicorum insidiis circumsepti gemunt: sed non columbae gemitu gemunt, non amore Dei gemunt, non spiritu gemunt. Ideo tales cum ab ipsis pressuris fuerint liberati, exsultant in grandibus vocibus: ubi apparet quia corvi sunt, non columbae. Merito de arca missus est corvus, et non est reversus; missa est columba; et reversa est: illas duas aves misit Noe. Habebat ibi corvum, habebat et columbam; utrumque hoc genus arca illa continebat: et si arca figurabat Ecclesiam, videtis utique quia necesse est ut in isto diluvio saeculi utrumque genus contineat Ecclesia, et corvum, et columbam. Qui sunt corvi? Qui sua quaerunt. Qui columbae? Qui ea quae Christi sunt quaerunt.

3. Propterea ergo cum mitteret Spiritum sanctum, duobus modis eum ostendit visibiliter; per columbam, et per ignem: per columbam, super Dominum baptizatum; per ignem, super discipulos congregatos. Cum enim ascendisset Dominus in coelum post resurrectionem, peractus cum discipulis suis quadraginta diebus, impleto die Pentecostes, misit eis Spiritum sanctum, sicut promiserat. Spiritus ergo tunc veniens implevit locum illum, factoque primo sonitu de coelo tamquam ferretur flatus vehemens, sicut in Actibus Apostolorum legimus: *Visae, inquit, illis sunt linguae divisae velut ignis, qui et insedit super unumquemque eorum; et coeperunt linguis loqui, sicut Spiritus dabat eis pronuntiare*. Hac vidimus columbam super Dominum, hac linguas divisas super discipulos congregatos: ibi simplicitas, hic fervor ostenditur. Sunt enim qui dicuntur simplices, et pigri sunt: vocantur simplices, sunt autem segnes. Non talis erat Stephanus plenus Spiritu sancto: simplex erat, quia nemini nocebat; fervens erat, quia impios arguebat. Non enim tacuit Iudaeis: eius sunt verba illa flammantia: *Dura cervice, et non circumcisi corde et auribus, vos semper restitistis Spiritui Sancto*. Magnus impetus: sed columba sine felle saevit. Nam ut noveritis quia sine felle saeviebat, illi auditis his verbis qui corvi erant, ad lapides statim adversus columbam cucurrerunt; coepit Stephanus lapidari: et qui paulo ante fremens et fervens spiritu, tamquam in inimicos impetum fecerat, et tamquam violentus invectus erat in verbis igneis atque ita flammantibus, ut audistis: *Dura cervice, et non circumcisi corde et auribus*: ut qui ea verba audiret, putaret Stephanum, si ei liceret, statim illos velle consumi: venientibus in se lapidibus ex manibus eorum, genu fixo ait: *Domine, ne statuas illis hoc delictum*. Inhaeserat unitati columbae. Prior enim illud fecerat magister, super quem descendit columba; qui pendens in cruce ait: *Pater, ignosce illis, quia nesciunt quid faciunt*. Ergo ne Spiritu sanctificati dolum habeant, in columba demonstratum est: ne simplicitas frigida remaneat, in igne demonstratum est. Nec moveat, quia linguae divisae sunt. Distant enim linguae, ideo divisis linguis apparuit. *Linguae, inquit, divisae velut ignis, qui et insedit super unumquemque eorum*. Distant inter se linguae, sed linguarum distantia non sunt schismata. In linguis divisis noli dissipationem timere, unitatem cognosce in columba.

4. Sic ergo, sic oportebat demonstrari Spiritum sanctum venientem super Dominum, ut intellegat unusquisque, si habet Spiritum sanctum, simplicem se esse debere sicut columbam; habere cum fratribus veram pacem, quam significant oscula columbarum. Habent enim oscula et corvi, sed in corvis falsa pax, in columba vera pax. Non omnis ergo qui dicit: Pax vobiscum, quasi columba audiendus est. Unde ergo discernuntur oscula corvorum ab osculis columbarum? Osculantur corvi, sed laniant; a laniatu innocens est natura columbarum: ubi ergo laniatus, non est vera in osculis pax; illi habent veram pacem, qui Ecclesiam non laniaverunt. Nam corvi de morte pascuntur, hoc columba non habet; de frugibus terrae vivit, innocens eius victus est: quod vere, fratres, mirandum est in columba. Sunt

¹¹⁴ Quale immagine spirituale attribuire alla colomba e, per contro, al corvo è tema ampiamente sviluppato da Agostino nel corso delle omelie 5, 7 e soprattutto dell'intera omelia 6; ad esso sono legati i concetti di "mansuetudine" e di "dilaniamento".

¹¹⁵ Sal 27, 3. Essendo citazione testuale, in italiano viene evidenziata con il corsivo.

¹¹⁶ Ef 4, 3. Essendo citazione testuale, in italiano viene evidenziata con il corsivo.

innocentiam simplicitatemque designat, sed eorum aequae qui sentiunt de illo in bonitate, et in simplicitate cordis quaerunt illum (*Sap. 1*)¹¹⁷.

*Et ego, inquit, nesciebam eum.*¹¹⁸ Subaudi, tam subtiliter, *quam in Spiritu in eum descendente cognovi*¹¹⁹.

*Sed qui misit me baptizare in aqua, ille mihi dixit.*¹²⁰
*Super quem videris Spiritum descendentem, et manentem super eum, hic est qui baptizat in Spiritu sancto*¹²¹.

Baptizat Dominus in Spiritu sancto, per Spiritus sancti gratiam peccata dimittendo. Sive enim ipse aqua aliquos discipulorum suorum primus baptizaverit, per quos ad caeteros fideles baptismi rivus proflueret, eosdem etiam Spiritu baptizabat, peccata illis relaxando, et Spiritus sancti dona ministrando. Sive fideles ejus, invocato nomine ipsius, aqua baptizent electos, et chrismate sancto perungant, eosdem nihilominus ipse Spiritu sancto baptizat,

quia nemo praeter ipsum peccatorum nexus solvere, et Spiritus sancti valet dona tribuere. Sed diligentius intuendum est, quia cum dixisset, *super quem videris Spiritum descendentem, addidit, et manentem super eum.* Et in sanctos enim ejus Spiritus descendit; verum quia quandiu sunt in corpore, peccato carere nequeunt, qui coelestium contemplationi semper oculum mentis intendere non sufficiunt, sed saepius hunc ad terrenae curam conversationis inflectunt, in eorum procul dubio cordibus Spiritus aliquando venit, aliquando recedit. Unde dictum est: *Spiritus ubi vult spirat, et vocem ejus audis, sed nescis unde veniat, et quo vadat* (*Joan. III*)¹²². Venit quippe ad sanctos, et ab eis vadit Spiritus sanctus, ut quem semper habere idonei non sunt, ejus per tempora redeuntis crebra luce reficiantur. In solo autem mediatore Dei et hominum, homine Jesu Christo, Spiritus perpetuo veraciter manet, in quo nec sordidae cogitationis maculam, quam refugeret, ullam invenit. Mansit autem totus in illo, non ex eo solum tempore quo hunc Joannes super eum vidit descendentem, sed ex quo homo fieri incipiens, ejus ministerio et opere conceptus est.

Icirco autem super eum, in quo semper manebat, baptizatum descendere ostenditur, ut et Baptista ipse celsius jam quem praedicaret agnosceret, et credentibus daretur indicium, nequaquam se, nisi baptizatus aqua, Spiritus ejusdem posse baptismum mereri. Quaerendum est iterea quomodo speciale Filium Dei agnoscendi signum fuerit, quod super eum descenderit et manserit Spiritus, cum etiam discipulis ipse promittat eum, dicens: *Ego rogabo Patrem, et alium Paraclitum dabit vobis, ut maneat vobiscum in aeternum, Spiritum veritatis* (*Joan. XIV*). Et paulo post: *Quia apud vos manebit, et in vobis erit* (*Ibid.*). Si enim apud servos Dei electos manet, et in illis erit Spiritus, quid magni est filio Dei, quod in ipso manere Spiritus astruatur?

Notandum ergo quod semper in Domino manserit Spiritus sanctus; in sanctis autem hominibus, quandiu mortale corpus gestaverint, partim maneat in aeternum, partim rediturus recedat. Manet quippe apud eos, ut bonis instant actibus, voluntariam paupertatem diligant, mansuetudinem sequantur, pro aeternorum desiderio luceant, esuriant et sitiunt justitiam, misericordiam, munditiam cordis, et tranquillitatem pacis amplectantur; sed et pro observatione justitiae persecutionem pati non vereantur: eleemosynis, orationibus, jejuniis, caeterisque Spiritus fructibus insistere desiderant. Recedit autem ad tempus, ne semper infirmos curandi, et daemones ejiciendi, vel etiam prophetandi possint habere virtutem. Manet semper, ut mirabiliter ipsi vivant. Venit ad tempus, ut etiam aliis per miraculorum signa, quales sint intus, effulgeant.

soltanto sua o di colui su cui scende, ma parimenti di coloro che *pensano al Signore con bontà d'animo e lo cercano con cuore semplice* (*Sap 1, 1*).

Io, dice, non lo conoscevo. Sottintendi: con tanta esattezza, come [quando lo] conobbi nella discesa dello Spirito su di lui.

Ma proprio colui che mi ha inviato a battezzare nell'acqua mi disse: "Colui sul quale vedrai discendere e rimanere lo Spirito, è lui che battezza nello Spirito Santo".

Il Signore battezza nello Spirito santo, rimettendo i peccati per mezzo della grazia dello Spirito santo. Sia infatti che egli per primo abbia battezzato con acqua alcuni dei suoi discepoli, per mezzo dei quali il rivo del battesimo fluisca verso gli altri fedeli, battezzava pure quegli stessi con lo Spirito, rimettendo i peccati, e fornendo i doni dello Spirito santo. Sia che i suoi fedeli, invocato il suo nome, battezzino gli eletti con acqua, e li unghino col santo crisma, nondimeno egli battezza i medesimi con lo Spirito santo, perché nessuno, tranne lui, è in grado di sciogliere il legame dei peccati, e accordare i doni dello Spirito santo. Ma va osservato con più attenzione che, quando disse: *sul quale vedrai discendere lo Spirito, aggiunse, e rimanere su di lui.* Anche sui suoi santi infatti lo Spirito discende; ma è vero che, fintanto che sono nel corpo, non riescono ad essere privi di peccato, loro che non hanno la forza di indirizzare sempre l'occhio dell'anima alla contemplazione delle realtà celesti, ma più spesso lo volgono alla cura del comportamento terreno; nei loro cuori, senza alcun dubbio, lo Spirito talvolta viene e talvolta se ne va. Per cui viene detto: *Lo Spirito soffia dove vuole e ne senti la voce, ma non sai da dove viene né dove va* (*Gv 3, 8*). Lo Spirito santo viene senza dubbio nei santi, e se ne va da loro, così che, [loro che] non sono sempre idonei ad averlo, siano ristorati di tempo in tempo dalla sua luce assidua. Lo Spirito poi rimane davvero in perpetuo nel solo mediatore di Dio e degli uomini, l'uomo Gesù Cristo, in cui non si trova alcuna macchia di sordido pensiero, che [egli] rifuggirebbe. Rimase poi totalmente in lui, non solo per quel tempo in cui Giovanni lo vide scendere su di lui, ma da cui, cominciando a divenire uomo, fu concepito per il suo ministero e l'operato. Per questo, dunque, è visto scendere su di lui - in cui sempre dimorava – [una volta] battezzato: così che anche lo stesso Battista riconoscesse in modo più eccelso colui che già annunciava, e ai credenti fosse data indicazione che in nessun modo possono meritare il battesimo dello Spirito medesimo, se non battezzati con acqua. C'è pertanto da chiedersi in che modo fosse un segno speciale per riconoscere il Figlio di Dio il fatto che su di lui scendesse e dimorasse lo Spirito, dato che egli stesso lo promette ai discepoli, dicendo: *io pregherò il Padre ed egli vi darà un altro Paràclito perché rimanga con voi per sempre, lo Spirito della verità* (*Gv 14, 16-17*). E poco oltre: *perché egli rimane presso di voi e sarà in voi* (*ibid. 17*). Se infatti lo Spirito rimane presso i servi eletti di Dio, e sarà in loro, cosa c'è di speciale per il figlio di Dio se si sostiene che lo Spirito dimora in lui? Va dunque notato che lo Spirito santo sarebbe sempre rimasto nel Signore; invece negli uomini santi, fintanto che avranno a che fare col corpo mortale, in parte rimane in eterno, in parte se ne va per tornare. Rimane sicuramente presso di loro, perché permangano nelle buone azioni, amino la povertà volontaria, perseguano la mitezza, piangano per il desiderio delle realtà eterne, abbiano fame e sete di giustizia, e abbraccino la misericordia, la purezza di cuore, e la tranquillità della pace; ma pure non temano di patire persecuzione per osservare la giustizia; desiderino permanere nelle elemosine, nelle orazioni, nei digiuni, e in tutti gli altri frutti dello Spirito. Se ne va invece per un certo tempo perché non possano avere sempre la forza di curare gli infermi, di scacciare i demoni, o anche di profetare. Rimane sempre, perché essi vivano mirabilmente. Viene per un certo tempo, perché, coi segni dei miracoli, anche per gli altri rifulgano quali sono interiormente.

passeres brevissimi, vel muscas occidunt: nihil horum columba; non enim de morte pascitur. Qui laniaverunt Ecclesiam, de mortibus pascuntur. Potens est Deus, rogemus ut reviviscant qui devorantur ab eis et non sentiunt. Multi agnoscunt, quia reviviscunt; nam ad eorum adventum quotidie gratulamur in nomine Christi. Vos tantum sic estote simplices, ut sitis ferventes; et fervor vester in linguis sit. Nolite tacere; ardentibus linguis loquentes, accendite frigidus.

5. Quid enim, fratres mei? quis non videat quod illi non vident? Nec mirum; quia qui inde reverti nolunt, sicut corvus qui de arca emissus est. Quis enim non videat quod illi non vident? Et ipsi Spiritui sancto ingrati sunt. Ecce columba descendit super Dominum, et super Dominum baptizatum; et apparuit ibi sancta illa et vera Trinitas, quae nobis unus Deus est. Ascendit enim Dominus ab aqua, sicut in Evangelio legimus: *Et ecce aperti sunt ei coeli, et vidit Spiritum descendentem velut columbam, et mansit super eum: et statim vox consecuta est: Tu es Filius meus dilectus, in quo mihi complacui.* Apparet manifestissima Trinitas, Pater in voce, Filius in homine, Spiritus in columba. In ista Trinitate quo missi sunt Apostoli, videamus quod videmus, et quod mirum est quia illi non vident: non enim vere non vident, sed ad id quod facies eorum ferit, oculos claudunt. Quo missi sunt discipuli, in nomine Patris et Filii et Spiritus sancti, ab illo de quo dictum est: *Hic est qui baptizat.* Dictum est enim ministris ab eo qui sibi tenuit hanc potestatem.

Una est columba.

6. Hoc enim in illo vidit Ioannes, et cognovit quod non noverat: non quia eum non noverat Filium Dei, aut cum non noverat Dominum, aut non noverat Christum, aut vero et hoc non noverat quia ipse baptizaturus esset in aqua et Spiritu sancto; nam et hoc noverat: sed quia ita ut sibi teneret ipsam potestatem, et in nullum ministrorum eam transferret, hoc est quod didicit in columba. Per hanc enim potestatem, quam Christus solus sibi tenuit, et in neminem ministrorum transfudit, quamvis per ministros suos baptizare dignatus sit, per hanc stat unitas Ecclesiae, quae significatur in columba, de qua dictum est: *Una est columba mea, una est matri suae.* Si enim, ut iam dixi, fratres mei, transferretur potestas a Domino ad ministrum, tot baptismata essent, quot ministri essent, et iam non staret unitas Baptismi.

7. Intendite, fratres: antequam veniret Dominus noster Iesus Christus ad baptismum (nam post baptismum descendit columba in qua cognovit Ioannes quiddam proprium, cum ei dictum esset: *Super quem videris Spiritum descendentem sicut columbam, et manentem super eum, ipse est qui baptizat in Spiritu sancto*), noverat quia ipse baptizat in Spiritu sancto; sed quia tali proprietate, ut potestas ab eo non transiret in alterum, quamvis eo donante, hoc ibi didicit. Et unde probamus quia iam et hoc noverat Ioannes, quia baptizaturus erat Dominus in Spiritu sancto; ut hoc intellegatur didicisse in columba, quod ita erat baptizaturus Dominus in Spiritu sancto, ut in neminem alium hominem potestas illa transiret? unde probamus? Columba iam baptizato Domino descendit: ante autem quam veniret Dominus ut baptizaretur a Ioanne in Iordane, diximus quia noverat eum, illis vocibus ubi ait: *Tu ad me venis, baptizari? ego a te debeo baptizari.* Sed ecce Dominum noverat, noverat Filium Dei: unde probamus quod iam noverat quia ipse baptizaret in Spiritu sancto? Antequam veniret ad fluvium, cum multi ad Ioannem concurrerent baptizari, ait illis: *Ego quidem baptizo vos in aqua: qui autem post me venit, maior me est, cuius non sum dignus corrigiam calceamenti solvere; ipse vos baptizabit in Spiritu sancto et igni.*¹²⁷ iam et hoc noverat. Quid ergo per columbam didicit, ne mendax postea inveniatur (quod avertat a nobis Deus opinari); nisi quamdam proprietatem in Christo talem futuram, ut quamvis multi ministri baptizaturi essent, sive iusti, sive iniusti, non tribueretur sanctitas Baptismi, nisi illi super quem descendit columba, de quo dictum est: *Hic est qui baptizat in*

¹¹⁷ Sap 1, 1 Vulg.: “Sentite de Domino in bonitate, et in simplicitate cordis quaerite illum?”. Essendo citazione testuale, in italiano viene evidenziata con il corsivo.

¹¹⁸ Gv 1, 33. È anche l'inizio del v. 31 ma, unitamente all'intera citazione che segue subito, forma il v. 33. In Agostino è ripresa già dalla fine del tractatus 4 e nel precedente tractatus 5; evidenziata pari colore.

¹¹⁹ Questo diverso grado di conoscenza è proposto da Agostino in un passo che si trova all'inizio del §15 del tractatus 4; evidenziato pari colore.

¹²⁰ Gv 1, 33. La citazione comincia a comparire al termine del tractatus 4 come anticipazione. Segno con colore diverso questa parte perché in Agostino mi sembra avere uno sviluppo parzialmente indipendente rispetto alla parte successiva. Specie nell'omelia 5 viene associata alla parte successiva, troncadola a “manentem super eum” per definire il battesimo del Battista e la divinità di Gesù. Si vedano le evidenziazioni di pari colore.

¹²¹ Gv 1, 33. Questa parte di citazione, unitamente alla precedente, è ripetutamente ripresa da Agostino in questa omelia 6 e già nella 5; omelie in cui il tema è ampiamente trattato. In particolare nella 6 è in connessione con quello della colomba. Il versetto che compare in Agostino è da lui riproposto anche al §3, quasi all'inizio, del successivo tractatus 7. Passi evidenziati con pari colore. Nei tractatus 13 e 15 il solo “hic est qui baptizat” è ripreso in connessione alla figura di Giovanni Battista, amico dello sposo.

¹²² Gv 3, 8 NCEI traduce: “Il vento soffia ...”. Senza dimenticare che in ebraico la medesima parola indica il vento e lo spirito, e facendo riferimento proprio allo spirare del vento, tuttavia ritengo che nel testo sia preferibile mantenere “Spirito”.

¹²⁷ L'intera citazione è da Mt 3, 11 (cfr Lc 3, 16), ed è richiamata dai due passi qui a lato; evidenziati pari colore, eccetto la prima parte che non ha qui riscontro puntuale in Beda. Per le parti successive è forse utile notare che la prima trova riscontro nel primo dei due passi di Beda, la seconda risuona qui nel “fortior”, e la terza è ripresa quasi testualmente (e compare nel passo affiancato al §15 del tractatus 4 di Agostino). Quanto al “calceamenti”, è tema introdotto nel primo tractatus e svolto nel tractatus 4.

*Et ego, inquit, vidi, et testimonium perhibui, quia hic est Filius Dei.*¹²³

Supra dixerat: *Post me venit vir, qui ante me factus est*¹²⁴;

nunc testimonium perhibet, quia hic est Filius Dei, utriusque naturae veritatem, et humanae videlicet et divinae, in una eademque Christi persona manifeste designans. Erubescat Manichaeus audiens: *Venit vir*. Conticescat Photinus audiens:

Hic est Filius Dei. Audiant mansueti, et laetentur,¹²⁵ quia venit vir post Joannem fortior Joanne, qui baptizat Spiritu sancto, et quia hic est Filius Dei¹²⁶.

Quia enim per superbiam recessimus a Deo, Filius per misericordiam factus est homo, ut idem ipse et per divinitatem Patri, et per humanitatem congrueret nobis; ac per humanitatem nostrae similem, pro nobis cum hoste conflare, per divinitatem Patri consubstantiali, ad imaginem nos Dei, et similitudinem, quam peccando amisimus, posset digne recitare, per nostrae mortem fragilitatis destrueret eum qui habebat mortis imperium, et per impassibilem suae divinitatis potentiam, reconciliaret nos Deo Patri.

E io, dice, ho visto e ho testimoniato che questi è il Figlio di Dio.

Sopra aveva detto: “*Dopo di me viene un uomo che è avanti a me, perché era prima di me*”; ora rende testimonianza che questi è il Figlio di Dio, indicando apertamente la verità di entrambe le nature: dell’umana e della divina, nell’unica e medesima persona di Cristo. Arrossisca il Manicheo sentendo: *Viene un uomo*. Si taccia Fotino sentendo: *Questi è il Figlio di Dio. I miti ascoltino e si rallegrino*, perché dopo Giovanni viene un uomo più forte di Giovanni, che battezza nello Spirito santo, e che egli è il Figlio di Dio. Poiché infatti abbiamo receduto da Dio, il Figlio si è fatto uomo per misericordia, così che lui stesso sia congruo al Padre per la divinità, e a noi per l’umanità; e attraverso l’umanità simile alla nostra possa combattere col nemico a nostro favore, grazie alla divinità consustanziale al Padre [possa] degnamente richiamarci all’immagine e somiglianza di Dio che abbiamo perso peccando, attraverso la morte della nostra fragilità abbattere colui che aveva il dominio sulla morte, e grazie alla potenza impassibile della sua divinità riconciliarci a Dio Padre.

Spiritu sancto? Petrus baptizet, hic est qui baptizat: Paulus baptizet, hic est qui baptizat; Iudas baptizet, hic est qui baptizat.

8. Nam si pro diversitate meritorum Baptisma sanctum est, quia diversa sunt merita, diversa erunt baptismata; et tanto quisque aliquid melius putatur accipere, quanto a meliore videtur accepisse. Ipsi sancti, intellegite fratres, boni pertinentes ad columbam, pertinentes ad sortem civitatis illius Ierusalem, ipsi boni in Ecclesia, de quibus dicit Apostolus: *Novit Dominus qui sunt eius*; diversarum gratiarum sunt, non omnes paria merita habent: sunt alii aliis sanctiores, sunt alii aliis meliores. Quare ergo si unus ab illo, verbi gratia, iusto sancto baptizetur, alius ab alio inferioris meriti apud Deum, inferioris gradus, inferioris continentiae, inferioris vitae, unum tamen et par et aequale est quod acceperunt, nisi quia *hic est qui baptizat?* Quomodo ergo cum baptizat bonus et melior, non ideo iste bonum accepit, et ille melius; sed quamvis bonus et melior fuerint ministri, unum et aequale est quod acceperunt, non est melius in illo, et inferius in isto: sic et cum baptizat malus ex aliqua vel ignorantia Ecclesiae, vel tolerantia (aut enim ignorantur mali, aut tolerantur, toleratur palea, quousque in ultimo ventiletur area), illud quod datum est, unum est, nec impar propter impares ministros; sed par et aequale, propter: *Hic est qui baptizat*.

9. Ergo, dilectissimi, videamus quod videre illi nolunt; non quod non videant, sed quod se videre doleant: quasi clausum sit contra illos. Quo missi sunt discipuli, in nomine Patris et Filii et Spiritus sancti, ut baptizarent tamquam ministri? quo missi sunt? *Ite, dixit, baptizate gentes*. Audistis, fratres, quomodo venit illa haereditas: *Postula a me, et dabo tibi gentes haereditatem tuam, et possessionem tuam terminos terrae*. Audistis quomodo a Sion prodiit lex, et verbum Domini ab Ierusalem: ibi enim audierunt discipuli: *Ite, baptizate gentes in nomine Patris et Filii et Spiritus sancti*. Intenti facti sumus, cum audiremus: *Ite, baptizate gentes*. In cuius nomine? *In nomine Patris et Filii et Spiritus sancti*. Iste unus Deus, quia non, in nominibus Patris et Filii et Spiritus sancti; sed, *in nomine Patris et Filii et Spiritus sancti*. Ubi unum nomen audis, unus est Deus: sicut de semine Abrahae dictum est, et exponit Paulus apostolus: *In semine tuo benedicentur omnes gentes: non dixit: In seminibus, tamquam in multis; sed tamquam in uno: Et semine tuo, quod est Christus*. Sicut ergo quia ibi non dicit, in seminibus, docere te voluit Apostolus, quia unus est Christus: sic et hic cum dictum est, *in nomine*, non, in nominibus; quomodo ibi, *in semine*, non, in seminibus; probatur unus Deus Pater et Filius et Spiritus sanctus.

10. Sed: Ecce, inquiunt discipuli ad Dominum, audivimus in quo nomine baptizemus, ministros nos fecisti, et dixisti nobis: *Ite, baptizate in nomine Patris et Filii et Spiritus sancti*: quo ibimus? Quo? non audistis? Ad haereditatem meam. Interrogatis: Quo ibimus? Ad id quod emi sanguine meo. Quo ergo? Ad gentes, inquit. Putavi quia dixit: *Ite, baptizate Afros in nomine Patris et Filii et Spiritus sancti*. Deo gratias: solvit Dominus quaestionem, docuit columba. Deo gratias: ad gentes Apostoli missi sunt; si ad gentes, ad omnes linguas. Hoc significavit Spiritus sanctus divisus in linguis, unitus in columba. Hae linguae dividuntur, hac columba copulat. Linguae gentium concordarunt, et una lingua Africae discordavit? Quid evidenti, fratres mei? In columba unitas, in linguis gentium societas. Aliquando enim et linguae per superbiam discordaverunt, et tunc sunt factae linguae ex una multae. Post diluvium enim superbi quidam homines, velut adversus Deum se munire conantes, quasi aliquid esset excelsum Deo, aut aliquid tutum superbiae, erexerunt turrim; quasi ne diluvio, si postea fieret, delerentur. Audierant enim et recensuerant quia omnis iniquitas erat deleta diluvio: ab iniquitate temperare nolebant; altitudinem turris contra diluvium requirebant; aedificaverunt turrim excelsam. Vidit Deus superbiam ipsorum, et hunc errorem illis immitti fecit, ut non se cognoscerent loquentes; et factae sunt diversae linguae per superbiam. Si superbia fecit diversitates linguarum, humilitas Christi congregavit diversitates linguarum. Iam quod illa turris dissociaverat, Ecclesia colligit. De una lingua factae sunt multae; noli mirari, superbia hoc fecit: de multis linguis fit una; noli mirari, caritas hoc fecit. Quia etsi soni diversi linguarum sunt, in corde unus Deus invocatur, una pax custoditur. Unde debuit ergo, carissimi, demonstrari Spiritus sanctus, unitatem quamdam designans, nisi per columbam, ut pacatae Ecclesiae diceretur: *Una est columba mea?* Unde debuit humilitas, nisi per avem simplicem et gementem, non per avem superbam et exaltantem se sicut corvus?

¹²³ Gv 1, 34. in Agostino questo versetto compare a conclusione della lunga citazione riportata all’inizio del §12 del tractatus 4; evidenziato pari colore.

¹²⁴ Gv 1, 30.

¹²⁵ Sal 33, 3. NCEI traduce: “i poveri ascoltino e si rallegrino.”, ma ritengo che Beda voglia ricollegarsi esplicitamente alla virtù della mansuetudine elencata poche righe più sopra.

¹²⁶ Si tratta di citazioni testuali di 3 versetti. La prima rimanda a Mc 1, 7, ma pure a Mt 3, 11 e Lc 3, 16. Le altre due da Gv 1, 33 e 34: in italiano vengono evidenziate con il corsivo.

Praeter columbam baptismus non est.

11. Et forte dicent: Quia ergo columba, et una columba, praeter unam columbam Baptismus esse non potest: ergo si apud te est columba, vel tu es columba, quando ad te venio, tu da mihi quod non habeo. Scitis hoc ipsorum esse: modo vobis apparebit non esse de voce columbae, sed de clamore corvi. Nam paululum attendat Caritas vestra, et timete insidias: imo cavete, et excipite verba contradicentium respuenda, non transglutienda et visceribus danda. Facite inde quod fecit Dominus, quando illi obtulerunt amarum potum; gustavit, et respuit: sic et vos, audite, et abicite. Quid enim dicunt? videamus. Ecce, inquit, tu es columba, o Catholica, tibi dictum est: *Una est columba mea, una est matri suae*: tibi certe dictum est. Exspecta, noli me interrogare: si mihi dictum est, proba primum; si mihi dictum est, cito volo audire. Inquit: Tibi dictum est. Respondeo voce Catholicae: Mihi. Hoc autem, fratres, quod ore meo solius sonuit, sonuit, ut arbitror, et de cordibus vestris, et omnes pariter diximus, Ecclesiae catholicae dictum est: *Una est columba mea, una est matri suae*. Praeter ipsam columbam, inquit: Baptismus non est; ego praeter ipsam columbam sum baptizatus; ergo non habeo Baptismum: si Baptismum non habeo, quare mihi non das quando ad te venio?

12. Et ego interrogo: interim sequestremus, cui dictum sit: *Una est columba mea, una est matri suae*; adhuc quaerimus: aut mihi dictum est, aut tibi dictum est; sequestremus cui dictum sit. Hoc ergo quaero, si columba est simplex, innocens, sine felle, pacata in osculis, non saeva in unguibus; quaero utrum ad huius columbae membra pertineant avari, raptores, subdoli, ebriosi, flagitiosi: membra sunt columbae huius? Absit, inquit. Et revera, fratres, quis hoc dixerit? Ut nihil aliud dicam, raptores solos si dicam, membra accipitris possunt esse, non membra columbae: milvi rapiunt, accipitres rapiunt, corvi rapiunt; columbae non rapiunt, non dilaniant: ergo raptores non sunt membra columbae. Non apud vos fuit vel unus raptor? Quare manet Baptismus quem dedit accipiter, non columba? Quare non baptizatis apud vos ipsos post raptores et adulteros et ebriosos, post avaros apud vos ipsos? An isti omnes membra columbae sunt? Sic dehonestatis columbam vestram, ut ei membra vulturina faciatis. Quid ergo, fratres, quid dicimus? Mali et boni sunt in Ecclesia catholica: ibi autem soli mali sunt. Sed forte inimico animo hoc dico: et hoc postea requiratur. Et ibi certe dicunt quia sunt boni et mali: nam si dixerint solos bonos se habere; credant illis sui, et subscribo. Non sunt apud nos, dicant, nisi sancti, iusti, casti, sobrii; non adulteri, non feneratores, non fraudatores, non periuri, non vinolenti: dicant; non enim attendo linguas ipsorum, sed tango corda ipsorum. Cum autem noti sint nobis et vobis et suis, sicut et vos et vobis in catholica et illis noti estis; nec nos eos reprehendamus, nec illi se palpent. Nos fatemur in Ecclesia et bonos et malos esse, sed tamquam grana et paleam. Aliquando qui baptizatur a grano, palea est; et qui baptizatur a palea, granum est. Alioquin si qui baptizatur a grano, valet; et qui baptizatur a palea, non valet: falsum est: *Hic est qui baptizat*. Si autem verum est: *Hic est qui baptizat*: et quod ab illo datur, valet; et quomodo columba, baptizat. Non enim malus ille columba est, aut ad membra columbae pertinet: nec hic potest dici in Catholica, nec apud illos, si illi dicunt, columbam esse Ecclesiam suam. Quid ergo intellegimus, fratres? Quoniam manifestum est, et omnibus notum, et si nolint convincuntur: quia et ibi quando dant mali, non post illos baptizatur; et hic quando dant mali, non post illos baptizatur. Columba non baptizat post corvum: corvus quare vult baptizare post columbam?

13. Intendat Caritas vestra: et quare designatum est nescio quid per columbam, ut baptizato Domino veniret columba, id est, Spiritus sanctus in specie columbae, et maneret super eum, cum in adventu columbae hoc cognosceret Ioannes, propriam quamdam potestatem in Domino ad baptizandum? Quia per hanc propriam potestatem, sicut dixi, pax Ecclesiae firmata est. Et potest fieri ut habeat aliquis Baptismum praeter columbam: ut prosit ei Baptismus praeter columbam, non potest. Intendat Caritas vestra, et intellegat quod dico: nam et ista circumventionem saepe seducunt fratres nostros qui pigri et frigidi sunt. Simus simpliciores et ferventiores. Ecce, inquit, ego accepi, an non accepi? Respondeo: Accepisti. Si ergo accepi, non est quod mihi des; securus sum, etiam testimonio tuo: et ego enim me dico accepisse, et tu me fateris accepisse; utriusque lingua securum me facit: quid ergo mihi promittis? quare me vis catholicum facere, quando non mihi aliquid daturus es amplius, et me iam accepisse fateris quod te habere dicis? Ego autem quando dico: Veni ad me, dico quia non habes tu, qui fateris quia habeo: quare dicis: Veni ad me?

Baptismus sine caritate nihil prodest.

14. Docet nos columba. Respondet enim de capite Domini, et dicit: Baptismum habes, caritatem autem qua gemo non habes. Quid est hoc, inquit: Baptismum habeo,

caritatem non habeo? Sacramenta habeo, et caritatem non? Noli clamare; ostende mihi quomodo habeat caritatem, qui dividit unitatem. Ego, inquit, habeo Baptismum. Habes, sed Baptismus ille sine caritate nihil tibi prodest; quia sine caritate tu nihil es. Nam Baptismus ille, etiam in illo qui nihil est, non est nihil: Baptisma quippe illud aliquid est, et magnum aliquid est; propter illum de quo dictum est: *Hic est qui baptizat*. Sed ne putares illud quod magnum est, tibi aliquid prodesse posse si non fueris in unitate, super baptizatum columba descendit, tamquam dicens: Si Baptismum habes, esto in columba, ne non tibi prosit quod habes. Veni ergo ad columbam, dicimus: non ut incipias habere quod non habeas, sed ut prodesse tibi incipiat quod habeas. Foris enim habeas Baptismum ad perniciem: intus si habueris, incipit prodesse ad salutem. **15.** Non enim tantum tibi non proderat Baptisma, et non etiam oberat. Et sancta possunt obesse: in bonis enim sancta ad salutem insunt; in malis ad iudicium. Certe enim, fratres, novimus quid accipiamus, et utique sanctum est quod accipimus, et nemo dicit, non esse sanctum: et quid ait Apostolus? *Qui autem manducat et bibit indigne, iudicium sibi manducat et bibit*. Non ait quia illa res mala est: sed quia ille malus, male accipiendo, ad iudicium accipit bonum quod accipit. Num enim mala erat buccella quae tradita est Iudae a Domino? Absit. Medicus non daret venenum: salutem medicus dedit; sed indigne accipiendo, ad perniciem accepit qui non pacatus accepit. Sic ergo et qui baptizatur. Habeo, inquit, mihi. Fateor, habes: observa quod habes; eo ipso quod habes damnaberis. Quare? Quia rem columbae praeter columbam habes. Si rem columbae in columba habeas, securus militas; si extra habeas, non solum tibi ad militiam non prodest character ille, sed etiam pro desertore punieris. Veni ergo, veni, et noli dicere: Iam habeo, iam sufficit mihi. Veni; columba te vocat, gemendo te vocat. Fratres mei, vobis dico; gemendo vocate, non rixando: vocate orando, vocate invitando, vocate ieiunando; de caritate intellegant quia doletis illos. Non dubito, fratres mei, quia si videant dolorem vestrum, confundentur, et reviviscunt. Veni ergo, veni: noli timere; time si non venis: imo non time, sed plange. Veni, gaudebis si veneris: gemes quidem in tribulationibus peregrinationis; sed gaudebis in spe. Veni ubi est columba, cui dictum est: *Una est columba mea, una est matri suae*. Columbam unam vides super caput Christi, linguas non vides in toto orbe terrarum? Idem Spiritus per columbam, idem et per linguas: si per columbam idem Spiritus, et per linguas idem Spiritus, Spiritus Sanctus orbi terrarum datus est, a quo te praecidisti, ut clames cum corvo, non ut gemas cum columba. Veni ergo.

16. Sed sollicitus es forte, et dicis: Foris baptizatus, timeo ne inde sim reus, quia foris accepi. Iam coepisti cognoscere quid gemendum sit: verum dicis, quia reus es; non quia accepisti, sed quia foris accepisti. Tene ergo quod accepisti, emenda quod foris accepisti: accepisti rem columbae, praeter columbam: duo sunt quae audis; Accepisti, et: Praeter columbam accepisti: quod accepisti, approbo; quia foris accepisti, improbo. Tene ergo quod accepisti; non mutatur, sed agnoscitur: character est Regis mei, non ero sacrilegus; corrigo desertorem, non immuto characterem.

17. Noli de Baptismate gloriari, quia dico, ipsum est; ecce dico, ipsum est; tota Catholica dicit, ipsum est: advertit columba, et agnoscit, et gemit, quia ipsum foris habes; videt ibi quod agnoscat, videt et quod corrigat. Ipsum est, veni. Gloriaris quia ipsum est, et non vis venire? Quid ergo mali, qui non pertinent ad columbam? Ait tibi columba: Et mali inter quos gemo, qui non pertinent ad membra mea, et necesse est ut inter illos gemam, nonne habent quod te habere gloriaris? nonne multi ebriosi habent Baptismum? nonne multi avari? nonne multi idololatrae, et quod est peius, furtim? nonne Pagani ad idola eunt, vel ibant publice? nunc occulte Christiani sortilegos quaerunt, mathematicos consulunt. Et isti habent Baptismum, sed columba gemit inter corvos. Quid ergo gaudes, quia habes? hoc habes quod habet et malus. habeto humilitatem, caritatem, pacem: habeto bonum quod nondum habes, ut prosit tibi bonum quod habes.

18. Nam quod habes, habuit et Simon magus: Actus Apostolorum testes sunt, ille liber canonicus omni anno in Ecclesia recitandus. Anniversaria solemnitate post passionem Domini nostis illum librum recitari, ubi scriptum est quomodo conversus sit Apostolus, et ex persecutore praedicator factus: ubi etiam die Pentecostes missus est Spiritus sanctus in linguis divisus velut ignis. Ibi legimus multos credidisse in Samaria per praedicationem Philippi: intellegitur autem sive unus ex Apostolis, sive ex diaconis; quia septem ibi diaconos legimus ordinatos, inter quos est etiam nomen Philippi. Per Philippi ergo praedicationem crediderunt Samaritae; Samaria coepit abundare fidelibus: ibi erat iste Simon magus; per magicas factiones suas dementaverat populum, ut eum virtutem Dei putarent: commotus tamen signis quae a Philippo

fiabant, etiam ipse credidit; sed quomodo ipse crediderit, posteriora sequentia demonstraverunt: baptizatus est autem et Simon. Audierunt hoc Apostoli, qui erant Ierusalem; missi sunt ad illos Petrus et Ioannes, invenerunt multos baptizatos: et quia nullus ipsorum adhuc acceperat Spiritum sanctum, sicut tunc descendebat, ad ostendendam significationem gentium crediturarum, ut linguis loquerentur in quos descendebat Spiritus sanctus; imposuerunt illis manus orantes pro eis, et acceperunt Spiritum sanctum. Simon ille, qui non erat in Ecclesia columba, sed corvus, quia ea quae sua sunt quaerebat, non quae Iesu Christi; unde in Christianis potentiam magis amaverat quam iustitiam, vidit per impositionem manuum Apostolorum dari Spiritum sanctum (non quia ipsi dabant, sed quia ipsis orantibus datus est), et ait Apostolis: *Quid vultis a me accipere pecuniae, ut et per impositionem manuum mearum detur Spiritus sanctus?* Et ait illi Petrus: *Pecunia tua tecum sit in perditionem; quoniam donum Dei putasti pecunia comparandum.* Cui dicit: *Pecunia tua tecum sit in perditionem?* Utique baptizato. Iam Baptisma habebat: sed columbae visceribus non haerebat. Audi quia non haerebat; verba ipsa Petri apostoli adverte: sequitur enim: *Non est tibi pars neque sors in hac fide; in felle enim amaritudinis video te esse.* Columba fel non habet: Simon habebat; ideo separatus erat a columbae visceribus. Baptisma illi quid proderat? Noli ergo de Baptismate gloriari, quasi ex ipso salus tibi sufficiat: noli irasci, depone fel, veni ad columbam; hic tibi proderit quod foris non solum non proderat, sed etiam oberat.

19. Neque dicas: Non venio, quia foris sum baptizatus. Ecce incipe habere caritatem, incipe habere fructum, inveniatur in te fructus, mittet te columba intro. Invenimus hoc in Scriptura. Imputribilibus lignis arca fuerat fabricata: imputribilia ligna sancti sunt, fideles pertinentes ad Christum. Quomodo enim in templo lapides vivi de quibus aedificatur templum, homines fideles dicti sunt; sic ligna imputribilia homines perseverantes in fide. In ipsa ergo arca ligna imputribilia erant; arca enim Ecclesia est: ibi baptizat columba; arca enim illa in aqua ferebatur: ligna imputribilia intus baptizata sunt. Invenimus quaedam ligna foris baptizata, omnes arbores quae erant in mundo. Ipsa tamen aqua erat, non erat altera: omnis de coelo venerat, et de abyssis fontium: ipsa erat aqua in qua baptizata sunt ligna imputribilia quae erant in arca, in qua baptizata sunt ligna foris. Missa est columba, et primo non invenit requiem pedibus suis: rediit ad arcam; plena enim erant aquis omnia, et maluit redire quam rebaptizari. Corvus autem ille emissus est antequam siccaret aqua: rebaptizatus redire noluit; mortuus est in his aquis. Avertat Deus corvi illius mortem. Nam quare non est reversus, nisi quia aquis interceptus est? At vero columba non inveniens requiem pedibus suis, cum ei undique clamaret aqua: Veni, veni, hic tingere; quomodo clamant isti haeretici: Veni, veni, hic habes: non inveniens illa requiem pedibus suis, reversa est ad arcam. Et misit illam Noe iterum, sicut vos mittit arca, ut loquamini illis: et quid fecit postea columba? Quia erant ligna foris baptizata, reportavit ad arcam ramum de oliva. Ramus ille et folia et fructum habebat: non sint in te sola verba, non sint in te sola folia; sit fructus, et redis ad arcam, non per te ipsum, columba te revocat. Gemite foris, ut illos intro revocetis.

20. Etenim fructus iste olivae, si discutiatur, invenies quid erat. Olivae fructus, caritatem significat. Unde hoc probamus? Quomodo enim oleum a nullo humore premitur, sed disruptis omnibus exsilit et supereminet: sic et caritas non potest premi in ima; necesse est ut ad superna emineat. Propterea de illa dicit Apostolus: *Adhuc supereminentiorem viam vobis demonstro.* Quia diximus de oleo, quia supereminet, ne forte non de caritate dixerit Apostolus: *Supereminentiorem viam vobis demonstro,* audiamus quid sequitur: *Si linguis hominum loquar et angelorum, caritatem autem non habeam, factus sum tamquam aeramentum sonans, aut cymbalum tinniens.* I nunc: Donate, et clama: Disertus sum: i nunc, et clama: Doctus sum. Quantum disertus? quantum doctus? numquid linguis Angelorum locutus es? Et tamen si linguis Angelorum loquereris, caritatem non habens, audirem aera sonantia et cymbala tinnientia. Soliditatem aliquam quaero, fructum in foliis inveniam: non sint sola verba, habeant olivam, redeant ad arcam.

21. Sed, inquires, habeo sacramentum. Verum dicis: Sacramentum divinum est; habes Baptisma, et ego confiteor. Sed quid dicit idem apostolus? *Si sciero omnia sacramenta, et habuero prophetiam et omnem fidem, ita ut montes transferam:* ne forte et hoc diceres: Credidi, sufficit mihi. Sed quid dicit Iacobus? *Et daemones credunt, et contremiscunt.* Magna est fides, sed nihil prodest si non habeat caritatem. Confitebantur et daemones Christum. Ergo credendo, sed non diligendo dicebant: *Quid nobis et tibi?* Fidem habebant, caritatem non habebant: ideo daemones erant. Noli de fide gloriari; adhuc daemonibus comparandus es. Noli dicere Christo: Mihi et tibi quid

est? Unitas enim Christi tibi loquitur. Veni, cognosce pacem, redi ad viscera columbae. Foris baptizatus es; habeto fructum, et redis ad arcam.

22. Et tu: Quid nos quaeritis, si mali sumus? Ut boni sitis. Ideo vos quaerimus, quia mali estis: nam si mali non essetis, invenissemus vos, non vos quaereremus. Qui bonus est, iam inventus est: qui malus est, adhuc quaeritur. Ideo vos quaerimus; redite ad arcam. Sed iam habeo Baptismum. *Si omnia sacramenta sciero, et habuero prophetiam et omnem fidem, ita ut montes transferam, caritatem autem non habeam, nihil sum.* Fructum ibi videam, olivam ibi videam, et revocaris ad arcam.

Non es in columba si es pro Donato.

23. Sed quid ais? Ecce nos multa mala patimur. Haec si pro Christo paterimini, non pro honoribus vestris. Audite quod sequitur: iactant se enim aliquando, quia eleemosynas multas faciunt, dant pauperibus; quia patiuntur molestias: sed pro Donato non pro Christo. Vide quomodo patiaris: nam si pro Donato pateris, pro superbo pateris; non es in columba, si pro Donato pateris. Non erat ille amicus sponsi: nam si amicus esset sponsi, gloriam sponsi quaereret, non suam. Vide amicum sponsi dicentem: *Hic est qui baptizat.* Ille non erat amicus sponsi, pro quo pateris. Non habes vestem nuptialem; et si ad convivium venisti, foras habes mitti; imo quia foras missus es, ideo miser es: redi aliquando, et noli gloriari. Audi quid dicat Apostolus: *Si distribuero omnia mea pauperibus, et tradidero corpus meum ut ardeam, caritatem autem non habeam.* Ecce quod non habes. *Si tradidero,* inquit, *corpus meum ut ardeam;* et utique pro nomine Christi: sed quia sunt multi qui iactanter illud faciunt, non cum caritate, ideo: *Si tradidero corpus meum ut ardeam, caritatem autem non habeam, nihil mihi prodest.* Caritate fecerunt martyres illi qui in tempore persecutionis passi sunt; caritate fecerunt: isti autem de tumore et de superbia faciunt; nam cum persecutor desit, seipsos praecipitant. Veni ergo, ut habeas caritatem. Sed nos habemus martyres. Quos martyres? Non sunt columbae, ideo volare conati sunt, et de petra ceciderunt.

Si columba sumus, gemamus, toleremus, speremus.

24. Omnia ergo, fratres mei, videtis, quia clamant adversus illos, omnes paginae divinae, omnis prophetia, totum Evangelium, omnes apostolicae litterae, omnis gemitus columbae; et nondum evigilant, nondum expurgantur. Sed si columba sumus, gemamus, toleremus, speremus; aderit misericordia Dei, ut efferveat ignis Spiritus sancti in simplicitate vestra; et venient. Non est desperandum; orate, praedicate, diligite; prorsus potens est Dominus. Iam coeperunt cognoscere frontem suam: multi cognoverunt, multi erubuerunt; aderit Christus, ut cognoscant et caeteri. Et certe, fratres mei, vel palea sola ibi remaneat, omnia grana colligantur: quidquid ibi fructificavit, redeat ad arcam per columbam.

25. Modo deficientes ubique, quid nobis proponunt, non inventes quid dicant? Villas nostras tulerunt, fundos nostros tulerunt. Proferunt testamenta hominum. Ecce ubi Gaius Seius donavit fundum Ecclesiae, cui praeerat Faustinus. Cuius episcopus erat Faustinus Ecclesiae? quid est Ecclesia? Ecclesiae, dixit, cui praeerat Faustinus: sed non Ecclesiae praeerat Faustinus, sed parti praeerat. Columba autem Ecclesia est. Quid clamas? Non devoravimus villas, columba illas habeat: quaeratur quae sit columba, et ipsa habeat. Nam nostis, fratres mei, quia villae istae non sunt Augustini: et si non nostis, et putatis me gaudere in possessione villarum, Deus novit, ipse scit quid ego de illis villis sentiam, vel quid ibi sufferam; novit gemitus meos, si mihi aliquid de columba impertire dignatus est. Ecce sunt villae: quo iure defendis villas? divino an humano? Respondeant: Divinum ius in Scripturis habemus, humanum ius in legibus regum. Unde quisque possidet quod possidet? nonne iure humano? Nam iure divino, Domini est terra et plenitudo eius: pauperes et divites Deus de uno limo fecit, et pauperes et divites una terra supportat. Iure tamen humano dicit: Haec villa mea est, haec domus mea, hic servus meus est. Iure ergo humano, iure imperatorum. Quare? Quia ipsa iura humana per imperatores et reges saeculi Deus distribuit generi humano. Vultis legamus leges imperatorum, et secundum ipsas agamus de villis? Si iure humano vultis possidere, recitemus leges imperatorum: videamus si voluerunt aliquid ab haereticis possideri. Sed quid mihi est imperator? Secundum ius ipsius possides terram. Aut tolle iura imperatorum, et quis audet dicere: Mea est illa villa, aut meus est ille servus, aut domus haec mea est? Si autem ut teneantur ista ab hominibus, iura acceperunt regum, vultis recitemus leges, ut gaudeatis quia vel unum hortum habetis, et non imputetis nisi mansuetudini columbae, quia vel ibi vobis permittitur permanere? Leguntur enim leges manifestae, ubi praeceperunt imperatores, eos qui praeter Ecclesiae catholicae communionem usurpant sibi nomen Christianum, nec volunt in pace colere pacis auctorem, nihil nomine Ecclesiae audeant possidere.

26. Sed quid nobis et imperatori? Sed iam dixi, de iure humano agitur. Et tamen Apostolus voluit serviri regibus, voluit Honorari reges, et dixit: *Regem reveremini*. Noli dicere: Quid mihi et regi? Quid tibi ergo et possessioni? Per iura regum possidentur possessiones. Dixisti: Quid mihi et regi? noli dicere possessiones tuas; quia ad ipsa iura humana renuntiasti, quibus possidentur possessiones. Sed de divino iure ago, ait. Ergo Evangelium recitemus; videamus quo usque Ecclesia catholica Christi est, super quem venit columba, quae docuit: *Hic est qui baptizat*. Quomodo ergo iure divino possideat, qui dicit: Ego baptizo; cum dicat columba: *Hic est qui baptizat*; cum dicat Scriptura: *Una est columba mea, una est matri suae*? Quare laniastis columbam? Imo laniastis viscera vestra: nam vobis laniatis, columba integra perseverat. Ergo, fratres mei, si ubique non habent quod dicant, ego dico quod faciant: veniant ad Catholicam, et nobiscum habebunt non solum terram, sed etiam illum qui fecit coelum et terram.

TRACTATUS VII

Videbitis caelum apertum (Io 1, 34-51).

O popule vivens ex fide, antequam te per apostolos meos vocarem, cum esses sub umbra mortis, et tu me non videres, ego te vidi.

1. Congaudemus frequentiae vestrae, quia ultra quam sperare potuimus, alacriter convenistis. Hoc est quod nos laetificat, et consolatur in omnibus laboribus, et periculis vitae huius, amor vester in Deum, et pium studium, et certa spes, et fervor spiritus. Audistis cum Psalmus legeretur, quia inops et pauper clamat ad Deum in hoc saeculo. Vox enim est, ut saepius audistis, et meminisse debetis, non unius hominis, et tamen unius hominis: non unius, quia fideles multi; multa grana inter paleas gementia, diffusa toto orbe terrarum: unius autem, quia membra Christi omnes; ac per hoc unum corpus. Iste ergo populus inops et pauper, non novit gaudere de saeculo: et dolor eius intus est, et gaudium eius intus est, ubi non videt nisi ille qui exaudit gementem, et coronat sperantem. Laetitia saeculi, vanitas. Cum magna expectatione speratur ut veniat, et non potest teneri cum venerit. Iste enim dies qui laetus est perditis hodie in ista civitate, cras utique non erit: nec iidem ipsi cras hoc erunt quod hodie sunt. Et transeunt omnia, et evolant omnia, et sicut fumus vanescunt: et vae qui amant talia! *Omnis enim anima sequitur quod amat. Omnis caro fenum, et omnis honor carnis quasi flos feni; fenum aruit, flos decidit: Verbum autem Domini manet in aeternum*. Ecce quod ames, si vis manere in aeternum. Sed dicere habebas: Unde possum apprehendere Verbum Dei? Verbum caro factum est, et habitavit in nobis.

Pascamur epulis Dei.

2. Quapropter, carissimi, ad inopiam nostram et paupertatem nostram pertineat et quod illos dolemus qui sibi abundare videntur. Gaudium enim ipsorum quasi phreneticorum est. Quomodo autem phreneticus gaudet in insania plerumque, et ridet; et plangit illum qui sanus est: sic et nos, carissimi, si recepimus medicinam de coelo venientem, quia et nos omnes phrenetici eramus, tamquam salvi facti, quia ea quae diligebamus non diligimus, gemamus ad Deum de iis qui adhuc insaniunt. Potens est enim ut et ipsos salvos faciat. Et opus est ut respiciant se, et displiceant sibi. Spectare volunt, et spectare se non noverunt. Nam si aliquantum oculos ad se convertant, vident confusionem suam. Quod donec fiat, alia sint studia nostra, alia sint avocamenta animae nostrae. Plus valet dolor noster, quam gaudium illorum. Quantum pertinet ad numerum fratrum, difficile est ut quisquam illa celebritate raptus fuerit ex viris: quantum autem ad sororum numerum, contristat nos, et hoc magis dolendum est, quia non ipsae potius ad Ecclesiam currunt, quas debuit si non timor, certe verecundia de publico revocare. Viderit hoc qui videt, et aderit misericordia eius, ut sanet omnes. Nos autem qui convenimus, pascamur epulis Dei, et sit gaudium nostrum sermo ipsius. Invitavit enim nos ad Evangelium suum: et ipse cibus noster est, quo nihil dulcius; sed si quis habet palatum sanum in corde.

Fructus est totus caritas.

3. Bene autem arbitror meminisse Caritatem vestram hoc Evangelium lectionibus congruis ex ordine recitari: et puto vobis non excidisse quae iam tractata sunt, maxime recentiora de Ioanne et columba.¹⁷⁹ De Ioanne scilicet, quid novum didicerit in Domino per columbam, qui iam noverat Dominum. Et hoc inventum est inspirante Spiritu Dei, quod iam quidem Ioannes noverat Dominum; sed quod ipse Dominus ita esset baptizaturus, ut baptizandi potestatem a se in neminem transfunderet, hoc didicit per columbam, quia dictum et erat: *Super quem videris Spiritum descendentem velut*

¹⁷⁹ È, questa, ripresa di temi trattati nella precedente omelia.

*columbam, et manentem super eum, hic est qui baptizat in Spiritu Sancto.*¹⁸⁰ Quid est, *hic est?* Non alius, etsi per alium. Quare autem per columbam? Multa dicta sunt, nec possum, nec opus est omnia retexere: praecipue tamen propter pacem; quia et ligna quae baptizata sunt foris, quia fructum in eis invenit columba, ad arcam attulit: sicut meministis columbam emissam a Noe de arca, quae diluvio natabat, et baptismo abluebatur, non mergebatur. Cum ergo esset emissa, attulit ramum olivae: sed non sola folia habebat, habebat et fructum. Itaque hoc optandum est fratribus nostris qui foris baptizantur, ut habeant fructum: non illos sinet columba foris, nisi ad arcam reduxerit. Fructus autem est totus caritas, sine qua nihil est homo, quidquid aliud habuerit. Et hoc uberrime ab Apostolo dictum commemoravimus et recensuimus. Ait enim: *Si linguis hominum loquar et Angelorum, caritatem autem non habeam, factus sum velut aeramentum sonans, aut cymbalum tinniens: et si habuero omnem scientiam, et sciam omnia sacramenta, et habeam omnem prophetiam, et habuero omnem fidem,* (fidem autem quomodo dixit omnem?) *ut montes transferam, caritatem autem non habeam, nihil sum. Et si distribuero omnia mea pauperibus, et si tradidero corpus meum ut ardeam, caritatem autem non habeam, nihil mihi prodest.* Nullo modo autem possunt dicere se habere caritatem, qui dividunt unitatem. Haec dicta sunt: sequentia videamus.

4. Perhibuit Ioannes testimonium, quia vidit. Quale testimonium perhibuit? Quia ipse est Filius Dei. Oportebat ergo ut ille baptizaret qui est Filius Dei unicus, non adoptatus. Adoptati filii, ministri sunt Unici: Unicus habet potestatem, adoptati ministerium. Licet baptizet minister non pertinens ad numerum filiorum, quia male vivit et male agit, quid nos consolatur? *Hic est qui baptizat.*

5. Altera die iterum stabat Ioannes, et ex discipulis eius duo, et respiciens Iesum ambulans dicit: Ecce Agnus Dei.¹⁸¹

Utique singulariter iste Agnus: nam et discipuli dicti sunt agni: *Ecce ego mitto vos sicut agnos in medio luporum.* Dicti sunt et ipsi lumen: *Vos estis lumen mundi:* sed aliter ille de quo dictum est: *Erat lumen verum, quod illuminat omnem hominem venientem in hunc mundum.* Sic et Agnus singulariter, solus sine macula, sine peccato; non cuius maculae abstersae sint, sed cuius macula nulla fuerit. Quid enim? quia dicebat Ioannes de Domino: *Ecce Agnus Dei,* ipse Ioannes non erat agnus? non erat vir sanctus? non erat amicus sponsi? Ergo singulariter ille: Hic est Agnus Dei; quia singulariter huius Agni sanguine solo homines redimi potuerunt.

Ecce spectacula christianorum.

6. Fratres mei, si agnoscimus pretium nostrum quia sanguis est Agni; qui sunt illi qui hodie celebrant festivitatem sanguinis, nescio cuius mulieris? et quam ingrati sunt? Raptum est aurum, dicunt, de aure mulieris, et cucurrit sanguis, et positum est aurum in trutina vel statera, et praeponderavit multum de sanguine. Si pondus ad inclinandum aurum habuit sanguis mulieris, quale pondus habet ad inclinandum mundum sanguis Agni, per quem factus est mundus? Et quidem ille spiritus nescio quis, ut premeret pondus, placatus est sanguine. Immundi spiritus noverant venturum Iesum Christum, audierant ab Angelis, audierant ex Prophetis, et sperabant eum venturum. Nam si non sperabant, unde clamaverunt: *Quid nobis et tibi est? venisti ante tempus perdere nos? scimus qui sis, Sanctus Dei.* Venturum sciebant, sed tempus ignorabant. Sed quid audistis in Psalmo de Ierusalem? *Quoniam beneplacitum habuerunt servi tui lapides eius, et pulveris eius miserebuntur: tu exurgens, inquit, misereberis Sion, quoniam venit tempus ut miserearis eius.* Quando venit tempus ut miseretur Deus, venit Agnus. Qualis Agnus quem lupi timent? qualis Agnus est qui leonem occisus occidit? Dictus est enim diabolus leo circumiens et rugiens, quaerens quem devoret: sanguine Agni victus est leo. Ecce spectacula Christianorum. Et quod est amplius, illi oculis carnis vident vanitatem, nos cordis oculis veritatem. Ne putetis, fratres, quod sine spectaculis nos dimisit Dominus Deus noster: nam si nulla sunt spectacula, cur hodie convenistis? Ecce quod diximus, vidistis, et exclamastis: non exclamaretis, nisi vidissetis. Et magnum est hoc spectare per totum orbem terrarum, victum leonem sanguine Agni, educta de dentibus leonum membra Christi, et adiuncta corpori Christi. Ergo nescio quid simile imitatus est quidam spiritus, ut sanguine simulacrum suum emi vellet, quia noverat pretioso sanguine quodcumque redimendum esse genus humanum. Fingunt enim spiritus mali umbras quasdam honoris sibimetipsis, ut sic decipiant eos qui sequuntur Christum. Usque adeo, fratres mei, ut illi ipsi qui seducunt per ligaturas, per praecantationes, per machinamenta inimici, misceant praecantationibus suis nomen Christi: quia iam non possunt seducere Christianos, ut

¹⁸⁰ Questo versetto compare in Agostino anche al §5, quasi all'inizio, del precedente tractatus 6, e l'ho affiancato a parallela citazione simile presente in Beda; evidenziata pari colore.

¹⁸¹ La citazione viene ripresa, spezzettandola, nel §8, e parimenti da Beda nel passo ad esso allineato.

dent venenum, addunt mellis aliquid, ut per id quod dulce est, lateat quod amarum est, et bibatur ad perniciem. Usque adeo ut ego noverim aliquo tempore illius Pilleati sacerdotem solere dicere: Et ipse Pilleatus christianus est. Ut quid hoc, fratres, nisi quia aliter non possunt seduci Christiani?

7. Ne quaeratis ergo alibi Christum, quam ubi se vobis voluit praedicari Christus; et quomodo vobis voluit praedicari, sic illum tenete, sic in corde vestro scribite. Murus est adversus omnes impetus et adversus omnes insidias inimici. Nolite timere, nec tentat ille, nisi permissus fuerit: constat illum nihil facere, nisi permissus fuerit aut missus. Mittitur tamquam angelus malus a potestate dominante; permittitur, quando aliquid petit: et hoc, fratres, non fit, nisi ut probentur iusti, puniantur iniusti. Quid ergo times? Ambula in Domino Deo tuo, certus esto: quod te non vult pati, non pateris; quod te permiserit pati, flagellum corrigentis est, non poena damnantis. Ad haereditatem sempiternam erudimur, et flagellari dedignamur! Fratres mei, si recusaret quisquam puer colaphis aut flagellis caedi a patre suo, quomodo diceretur superbus, desperatus, ingratus paternae disciplinae? Et utquid erudit pater homo filium hominem? Ut possit non perdere temporalia quae illi acquisivit, quae illi collegit, quae non vult eum perdere, quae ipse qui relinquit, non potuit in sempiternum tenere. Non docet filium cum quo possideat, sed qui post eum possideat. Fratres mei, si filium docet pater successorem, et quem docet et ipsum similiter per illa omnia transiturum, qua et ille qui monebat transiturus est; quomodo vultis erudiat nos Pater noster, cui non successuri, sed ad quem accessuri sumus, et cum quo in aeternum mansuri in haereditate, quae non marcescit, nec moritur, nec grandinem novit? Et ipse haereditas et ipse Pater est. Hunc possidebimus, et erudiri non debemus? Sufferamus ergo eruditionem Patris. Non quando nobis dolet caput, curramus ad praecantatores, ad sortilegos et remedia vanitatis. Fratres mei, non vos plangam? Quotidie invenio ista; et quid faciam? Nondum persuadeo Christianis in Christo spem esse ponendam? Ecce, si cui factum est remedium, moriatur, (quam multi enim cum remediis mortui sunt? et quam multi sine remediis vixerunt?) qua fronte exiit anima ad Deum? Perdidit signum Christi, accepit signum diaboli. An forte dicat: Non perdidit signum Christi? Ergo signum Christi cum signo diaboli habuisti. Non vult Christus communionem, sed solus vult possidere quod emit. Tanti emit ut solus possideat: tu facis ei consortem diabolum, cui te per peccatum vendideras. *Vae duplici corde* qui in corde suo partem faciunt Deo, partem faciunt diabolo. Iratus Deus, quia fit ibi pars diabolo, discedit, et totum diabolus possidebit. Non frustra itaque Apostolus dicit: *Neque detis locum diabolo*. Cognoscamus ergo Agnum, fratres, cognoscamus pretium nostrum.

8. *Stabat Ioannes, et ex discipulis eius duo.*

Ecce duo de discipulis Ioannis: quia talis erat Ioannes amicus sponsi, non quaerebat gloriam suam, sed testimonium perhibebat veritati: numquid voluit apud se remanere discipulos suos, ut non sequerentur. Dominum? Magis ipse ostendit discipulis suis quem sequerentur. Habebant enim illum tamquam Agnum: et ille: Quid me attenditis! ego non sum Agnus;

Ecce Agnus Dei:

de quo etiam superius dixerat: *Ecce Agnus Dei*. Et quid nobis prodest Agnus Dei?

Ecce, ait, qui tollit peccatum mundi.

Secuti sunt illum, hoc audito, duo qui erant cum Ioanne.

Veniat, doceat nos, et colloquatur nobis.

9. Videamus sequentia.

Ecce Agnus Dei:

hoc Ioannes.

*Stabant Joannes, et ex discipulis ejus duo.*¹²⁸

Stabat Joannes, quia credebat in Domino, et duo de discipulis ejus. Statim enim crediderunt, et secuti ambulantes. Debemus singula Scripturarum verba tractare, quare Joannes stans, et Dominus ambulans dicitur.

Et aspiciens Jesum ambulantes, dicit:

*Ecce Agnus Dei.*¹²⁹

Agnus immaculatus, agnus anniculus,

*Agnus qui tollit peccata mundi,*¹³⁰

Agnus qui exterminatorem Aegypti populum Israel percutere non sinit.¹³¹

Ecce agnus Dei;

et audierunt eum discipuli; quare voluit dicere, *ecce*. Quando dicitur *ecce*, quodammodo ille qui ostenditur digito demonstratur. Dicit ad discipulos suos: *Quid me sequimini?*¹³² quid me putatis magistrum habere? *Ecce Agnus Dei*; illum sequimini: *illum oportet crescere, me autem minui.*¹³³ Nemo prudentum eum qui minuitur sequitur, et relinquit eum qui crescit.

Stavano là Giovanni, e due dei suoi discepoli.

Stava Giovanni, perché credeva nel Signore, e due dei suoi discepoli. Subito infatti credettero, e lo seguirono che camminava. Dobbiamo considerare le singole parole delle Scritture: perché di Giovanni si dice che stava, e del Signore che camminava.

E, fissando lo sguardo su Gesù che passava, disse:

«Ecco l'agnello di Dio!».

Agnello immacolato, agnello di un anno,

L'agnello [...] che toglie i peccati del mondo,

L'agnello che non permise che lo sterminatore dell'Egitto percuotesse il popolo di Israele.

Ecco l'agnello di Dio;

e lo udirono i discepoli; per questo volle dire: *ecco*. Quando si dice *ecco*, colui che è mostrato viene in qualche modo indicato col dito. Dice ai suoi discepoli: Perché mi seguite? perché repute di avere me come maestro? *Ecco l'agnello di Dio*; seguite lui: *lui deve crescere; io, invece, diminuire*. Nessuno che sia avveduto segue chi diminuisce, e abbandona chi cresce.

¹²⁸ Gv 1, 35 Vulg.: "Stabat Ioannes, et ex discipulis eius duo."; Sabatier afferma che tutti i manoscritti riportano così. L'italiano viene adeguato al testo. I due versetti, qui ripresi, spezzettati, in sequenza, sono proposti unitariamente da Agostino in apertura del precedente §5, evidenziati in verde chiaro.

¹²⁹ Gv 1, 36 Vulg.: "Et respiciens Jesum ambulantes, dicit: Ecce agnus Dei."

¹³⁰ Gv 1, 29 Vulg.: "Ecce agnus Dei, ecce qui tollit peccatum mundi."; Sabatier in nota: "Fossat. [...], *ecce qui tollit peccata mundi*. [...] Cypr. l. 2. Testim. p. 291. c. [...] & *ecce qui aufert peccata mundi*. [...] Zeno Veron. Tract. 55. p. 267. *Ecce agnus Dei, ecce qui tollit peccata mundi*. [...] Ambros. [...] in Luc. 1295. c. 1377. e. 1379. f. legit *peccata*. Ita pariter Algasia apud Hieron. quaest. 1. to. 4. col. 188. c. necnon Optat. L. 4. contra Donat. p. 75. b.". L'italiano viene adeguato.

¹³¹ Cfr Es 12.

¹³² Non ho reperito la citazione. Sembrerebbe piuttosto un efficace condensato di quanto dice Giovanni in occasione della citazione che segue immediatamente. In italiano non viene evidenziato con il corsivo.

¹³³ Gv 3, 30.

*Et audierunt eum duo discipuli loquentem.*¹³⁴
Magistri imperium sunt secuti. Testimonium Joannis fides est discipulorum.

*Et secuti sunt Jesum.*¹³⁵
Sequentes Jesum, reliquerunt Joannem; sequentes Evangelium, legem amiserunt. Sic tamen secuti sunt Evangelium, ut testimonio uterentur e lege.

*Conversus autem Jesus, et videns eos.*¹³⁶
Discipuli Joannis cominus et coram antecessu Jesum videre non poterant, sed tergum illius sequebantur, ut viderent. Ergo illi discipuli faciem Domini videre non poterant. Convertit se, et quodammodo de sua maiestate descendit¹³⁷, ut possent discipuli contemplari faciem illius. Convertit se, ut ex lege a discipulis cernerentur.

Conversus autem, et videns eos sequentes se,

Dixit: Quid quaeritis?

Non quasi ignorans interrogat sed interrogat ut mercedem habeant respondentes. *Quid quaeritis?* Non dixit, Quem quaeritis? ne se videretur ostendere, sed *Quid quaeritis?* Rem interrogat, ut illi personam significant.

Quid quaeritis?

*Qui dixerunt ei: Rabbi.*¹³⁸

Ipsa appellatio responsionis indicium est fidei. Quando enim dicunt

Rabbi, quod intelligitur *magister*,¹³⁹

et sequuntur eum, utique magistrum sequuntur, et dicunt:

*Ubi habitas? Dicit eis: Venite, et videte.*¹⁴⁰

Volunt habitaculum nosse Jesu, volunt sibi ostendi qualem habitationem habeat Salvator, ut cum ille ostenderit in quibus Christus habitet, tales se exhibeant, in quibus possit Dominus habitare; et dixit eis: *Venite, et videte.*¹⁴¹

Vultis videre habitaculum meum? Sermonem explicari non potest, opere demonstratur. *Venite, et videte.* Isti quidem testimonio legis venerant,

quia statim in ipso nomine confitentur, et dicunt *Rabbi*, quod interpretatur *magister*. Jesus autem respondens eis, dicit: Vos autem, qui discipuli estis Joannis, qui ex ipso nomine confessionem vestram demonstratis, et dicitis *Rabbi*, *venite et videte* ubi maneo.

*Venerunt, et viderunt ubi maneret, et apud eum manserunt die illo.*¹⁴²

Quia credebant, non in nocte manserunt, sed in die. Nox illa tenebras non habebat, ubi erat fidei veri luminis, et apud eum manserunt die illo¹⁴³.

*Hora autem erat quasi decima.*¹⁴⁴

Ex lege veniebant ad Evangelium, ad fidem Christi mittebat illos legis Decalogus.

E i suoi due discepoli, lo sentirono parlare così.

Hanno seguito il comando del maestro. La testimonianza di Giovanni è fede per i discepoli.

E seguirono Gesù.

Seguendo Gesù, abbandonarono Giovanni; seguendo il Vangelo, lasciarono la legge. E tuttavia hanno seguito il Vangelo così: utilizzando la testimonianza della legge.

Gesù allora si voltò e, osservando [...] essi.

I discepoli di Giovanni non avevano potuto vedere Gesù faccia a faccia e di persona quando era passato davanti, ma lo seguivano alle spalle, per vederlo. Dunque quei discepoli non avevano potuto vedere il volto del Signore. Si voltò, e in qualche modo scese dalla sua maestà, perché i discepoli potessero contemplare il suo volto. Si voltò, per essere scorto secondo la legge dai discepoli.

Ma voltatosi, e vedendo che lo seguivano,

Disse [...] «Che cosa cercate?»

Non chiede come se ignorasse ma chiede affinché rispondendo siano ricompensati. «*Che cosa cercate?*» Non disse: Chi cercate? Perché non sembrasse di [volersi] mostrare, ma «*Che cosa cercate?*» Chiede “cosa”, perché essi indichino la persona.

«*Che cosa cercate?*».

Gli risposero: «Rabbi

L'appellativo stesso della risposta è indizio di fede. Quando infatti dicono

Rabbi – che significa *Maestro* –,

e lo seguono, e di certo seguono il maestro, e dicono:

«*Dove dimori?*». *Disse loro: «Venite e vedrete».*

Vogliono conoscere l'abitacolo di Gesù, vogliono mostrare a se stessi che abitazione abbia il Salvatore, così che, quando egli avrà mostrato in quali abiti Cristo, essi si mostrino tali che il Signore possa abitare in essi; e disse loro: «*Venite e vedrete*».

Volete vedere il mio abitacolo? Non può essere spiegato con un discorso, va dimostrato coi fatti. «*Venite e vedrete*». Questi, certo, giunsero con la testimonianza della legge, perché subito confessano lo stesso nome, e dicono *Rabbi*, che si traduce *Maestro*. Gesù, invece, rispondendo loro, dice: Voi, poi, che siete discepoli di Giovanni, che dal nome stesso dimostrate la vostra confessione, e dite *Rabbi*, venite e vedrete dove dimoro.

Andarono dunque e videro dove egli dimorava e quel giorno rimasero con lui.

Dato che credevano, non rimasero di notte, ma di giorno. Quella notte non aveva tenebre, dove c'era la fede della vera luce, e *quel giorno rimasero con lui*.

Era circa l'ora decima.

Dalla legge venivano al Vangelo; alla fede di Cristo li indirizzava il Decalogo della legge.

Et audierunt eum duo discipuli loquentem,

et secuti sunt Jesum.

Conversus autem Jesus, et videns eos

sequentes se,

dicit eis: Quid quaeritis?

Qui dixerunt: Rabbi (quod dicitur interpretatum Magister), ubi habitas? Non sic illum sequebantur quasi iam ut inhaererent illi: nam manifestum est quando illi inhaeserunt, quia de navi eos vocavit. In his enim duobus erat **Andreas**, sicut modo audistis; **Andreas autem frater Petri erat**; et novimus in Evangelio quod Petrum et **Andream** Dominus de navi vocavit, dicens: *Venite post me, et faciam vos piscatores hominum*. Et ex illo iam inhaeserunt illi, ut non recederent. Modo ergo quod illum sequuntur isti duo, non quasi non recessuri sequuntur; sed videre voluerunt ubi habitaret, et facere quod scriptum est: *Limen ostiorum eius exerat pes tuus; surge ad illum venire assidue et erudire praeceptis eius*. Ostendit eis ille ubi maneret: venerunt et fuerunt cum illo. Quam beatum diem duxerunt, quam beatam noctem! Quis est qui nobis dicat quae audierint illi a Domino? Aedificemus et nosmetipsi in corde nostro, et faciamus domum quo veniat ille, et doceat nos; colloquatur nobis.

Offer sacrificium humilitatis.

10. Quid quaeritis?

Qui dixerunt ei: Rabbi,

(quod interpretatum dicitur Magister),

ubi habitas? Dicit eis: Venite, et videte.

Et venerunt, et viderunt ubi maneret, et apud eum manserunt die illo:

hora autem erat quasi decima.

Nihilne arbitramur pertinuisse ad Evangelistam, dicere nobis quanta hora erat? Potest fieri ut nihil ibi nos animadvertere, nihil quaerere voluerit? Decima erat hora. Numerus iste legem significat, quia in decem praeceptis data est lex. Venerat autem tempus ut

¹³⁴ Gv 1, 37 NCEI traduce: “E i suoi due discepoli, sentendolo parlare così, seguirono Gesù.”. La specificazione aggiunta, e assente in latino, mi sembra comunque ben inserirsi nel commento; ma la divisione in due del versetto esige che venga modificato il modo dei verbi.

¹³⁵ Gv 1, 37.

¹³⁶ Gv 1, 38 Vulg.: “Conversus autem Jesus, et videns eos sequentes se, dicit eis: Quid quaeritis?”. NCEI traduce: “Gesù allora si voltò e, osservando che essi lo seguivano, disse loro: «Che cosa cercate?»”; in italiano elimino il “che” in quanto Beda, contrariamente ad Agostino, non cita “sequentes se”.

¹³⁷ È qui accennato il tema della kenosi del Figlio, che Agostino tratta diffusamente nella seconda metà del §23 di questo stesso tractatus 7.

¹³⁸ Gv 1, 38.

¹³⁹ Cfr Gv 1, 38. La parte non evidenziata in corsivo indica la consapevolezza della modifica rispetto al testo.

¹⁴⁰ Gv 1, 38-39.

¹⁴¹ Gv 1, 39.

¹⁴² Gv 1, 39.

¹⁴³ Si tratta di citazione testuale del versetto, pertanto in italiano viene evidenziato con il corsivo.

¹⁴⁴ Gv 1, 39 NCEI traduce: “erano circa le quattro del pomeriggio”, secondo l'attuale computo orario; ma lo svolgersi del commento esige di mantenere il computo tradizionale.

impleretur lex per dilectionem; quia a Iudaeis non poterat impleri per timorem. Unde Dominus dicit: *Non veni solvere legem, sed implere*. Merito ergo decima hora eum secuti sunt ad testimonium amici sponsi duo isti: et decima hora audivit: *Rabbi*, quod interpretatur Magister. Si decima hora *Rabbi* Dominus audivit, et decimus numerus ad legem pertinet; magister legis non est nisi dator legis. Nemo dicat quia alius dedit legem, et alius docet legem: ipse illam docet qui illam dedit; ipse est magister legis suae, et docet illam. Et misericordia est in lingua ipsius, ideo misericorditer docet legem, sicut dictum est de sapientia: *Legem autem et misericordiam in lingua portat*. Noli timere, ne implere legem non possis, fuge ad misericordiam. Si multum est ad te legem implere, utere pacto illo, utere chirographo, utere precibus quas tibi constituit et composuit iurisperitus coelestis.

11. Qui enim habent causam, et volunt supplicare imperatori, quaerunt aliquem scholasticum iurisperitum, a quo sibi preces componantur; ne forte si aliter petierint quam oportet, non solum non impetrent quod petunt, sed et poenam pro beneficio consequantur. Cum ergo quaerent supplicare Apostoli, et non invenirent quomodo adirent imperatorem Deum, dixerunt Christo: *Domine, doce nos orare*: hoc est: Iurisperite noster, assessor, imo consessor Dei, compone nobis preces. Et docuit Dominus de libro iuris coelestis, docuit quomodo orarent: et in ipso quod docuit, posuit quamdam conditionem: *Dimitte nobis debita nostra, sicut et nos dimittimus debitoribus nostris*. Si non secundum legem petieris, reus eris. Contremiscis imperatorem factus reus? offer sacrificium humilitatis, offer sacrificium misericordiae, dic in precibus: Dimitte mihi, quoniam et ego dimitto. Sed si dicis, fac. Quid enim facturus es, quo iturus es, si mentitus fueris in precibus? Non quomodo dicitur in foro, carebis beneficio rescripti; sed nec rescriptum impetrabis. Iuris enim forensis est ut qui in precibus mentitus fuerit, non illi prosit quod impetravit. Sed hoc inter homines, quia potest falli homo; potuit falli imperator, quando preces misisti: dixisti enim quod voluisti, et cui dixisti, nescit an verum sit; dimisit te adversario tuo convincendum, ut si ante iudicem convictus fueris de mendacio, quia non potuit ille nisi praestare, nesciens an fueris mentitus, ibi carebis ipso beneficio rescripti, quo perduxisti rescriptum. Deus autem qui novit utrum mentiaris, an verum dicas, non facit ut in iudicio tibi non prosit; sed nec impetrare te permittit, quia ausus es mentiri veritati.

Videte ne ab Agno recedatis.

12. Quid ergo facturus es? dic mihi. Implere legem ex omni parte, ita ut in nullo offendas, difficile est: reatus ergo certus est; remedio uti non vis? Ecce, fratres mei, quale remedium posuit Dominus contra aegritudines animae. Quod ergo? Cum caput tibi dolet, laudamus si Evangelium ad caput tibi posueris, et non ad ligaturam cucurreris. Ad hoc enim perducta est infirmitas hominum, et ita plangendi sunt homines qui currunt ad ligaturas, ut gaudeamus quando videmus hominem in lecto suo constitutum, iactari febribus et doloribus, nec alicubi spem posuisse, nisi ut sibi Evangelium ad caput poneret: non quia ad hoc factum est, sed quia praelatum est Evangelium ligaturis. Si ergo ad caput ponitur ut quiescat dolor capitis, ad cor non ponitur ut sanetur a peccatis? Fiat ergo. Quid fiat? Ponatur ad cor, sanetur cor. Bonum est, bonum, ut de salute corporis non satagas, nisi ut a Deo illam petas. Si scit tibi prodesse, dabit illam: si non tibi dederit, non proderat habere illam. Quam multi aegrotant in lecto innocentes; et si sani fuerint, procedunt ad scelera committenda? Quam multis obest sanitas? Latro qui procedit ad faucem occidere hominem, quanto illi melius erat ut aegrotaret? Qui noctu surgit ad fodiendum parietem alienum, quanto illi melius si febribus iactaretur? Innocentius aegrotaret, scelerate sanus est. Novit ergo Deus quid nobis expediat: id agamus tantum, ut cor nostrum sanum sit a peccatis; et quando forte flagellamur in corpore, ipsum deprecemur. Rogavit eum Paulus apostolus, ut auferret stimulum carnis, et noluit auferre. Numquid perturbatus est? numquid contristatus dixit se desertum? Magis se dixit non desertum, quia non ablatum est quod volebat auferri, ut illa infirmitas sanaretur. Hoc enim invenit in voce medici: *Sufficit tibi gratia mea; nam virtus in infirmitate perficitur*. Unde ergo scis quod non vult te sanare Deus? Adhuc tibi expedit flagellari. Unde scis quam putre est quod secatur medicus, agens ferrum per putria? Nonne novit modum, quid faciat, quo usque faciat? Numquid ululatus eius qui secatur, retrahit manus medici artificiose secantis? Ille clamat; ille secatur. Crudelis qui non audit clamantem, an potius misericors qui vulnus persequitur ut sanet aegrotum? Haec, fratres mei, ideo dixi, ne quis quaerat aliquid praeter auxilium Dei, quando forte in aliqua correptione Domini sumus. Videte ne pereatis, videte ne ab Agno recedatis, et a leone devoremur.

13. Diximus ergo quare hora decima: sequentia videamus.

Erat Andreas frater Simonis Petri unus ex duobus qui audierant ab Ioanne, et secuti

Erat autem Andreas frater Simonis Petri, unus ex duobus, qui audierant a Joanne,

Uno dei due che avevano udito le parole di Giovanni e lo avevano seguito, era

*et secuti fuerant eum.*¹⁴⁵

In fide non est ordo. Ubicunque fidelis est anima, ibi annorum multitudo non quaeritur, nec paucitas. **Andreas** minor erat Simone Petro, et tamen non quaeritur aetatis modo, sed fidei. Jesum primum invenit. **Erat autem Andreas frater Simonis Petri,**¹⁴⁶ unus ex duobus. Nisi forte et haec dignitas est **Andreae**¹⁴⁷, quia Petri appellatur frater, super quam erat postea fundanda Ecclesia.

Qui audierant a Joanne, et secuti fuerant eum.

*Invenit hic primum fratrem suum.*¹⁴⁸ O vera pietas! Statim ut invenit Jesum, statim ut invenit margaritam, statim ut invenit thesaurum, fratri nuntiat, fratrem suum Simonem vocat, fratrem non tam sanguine quam spiritu. Quem fratrem habebat germanitate et sanguine, voluit habere et fide germanum; et dicit ei:

Invenimus Messiam. Nemo invenit, nisi qui quaerit. Iste qui invenisse dicit, ostendit quia diu quaesierit.

*Invenimus Messiam, quod est interpretatum Christus.*¹⁴⁹

Diu quaesivimus Christum in Mose, in omnibus prophetis; et quem invenire cupiebamus, ipse nos invenit, et inventi invenimus.

*Et adduxit eum ad Jesum.*¹⁵⁰

Non dedignatur major minorem sequi, quia non erat ordo aetatis, ubi erat meritum fidei.

*Intuitus autem eum Jesus, dixit: Tu es Simon filius Jona; tu vocaberis Cephas, quod interpretatur Petrus.*¹⁵¹

Necdum aliquid Petrus fecerat, et jam nomen meruit mutare. Nunquid plus crediderat Andrea? Quid majus fecit, ut a fratre plus acciperet? Quid majus fecerat? Minorem fratrem secutus est; et quem habebat discipulum, non dedignatus est habere magistrum. **Tu es Simon filius Jona.** Jona, lingua nostra dicitur *columba*. Tu es ergo filius Jona, tu es filius Spiritus sancti. Filius ergo dicitur Spiritus, quia humilitatem de Spiritu sancto acceperat.

Andrea, fratello di Simon Pietro.

Nella fede non c'è ordine. Dovunque c'è un'anima fedele, lì non è chiesta la moltitudine di anni, o la scarsità. Andrea era minore di Simon Pietro, e tuttavia ora non si chiede dell'età, ma della fede. Trova Gesù per primo. *Era Andrea, fratello di Simon Pietro, uno dei due.* A meno che forse non appartenga anche ad Andrea – dato che è chiamato fratello di Pietro – questa dignità, sulla quale poi si sarebbe fondata la Chiesa.

Che avevano udito le parole di Giovanni e lo avevano seguito.

Egli incontrò per primo suo fratello. O vera pietà! Non appena trova Gesù, non appena trova la perla, non appena trova il tesoro, lo annuncia al fratello; chiama suo fratello Simone, fratello non tanto di sangue quanto di spirito. Quel fratello che aveva germano e di sangue, lo volle avere anche nella fede; e gli dice:

Abbiamo trovato il Messia. Nessuno trova, se non chi cerca. Costui che dice di aver trovato, mostra di aver cercato a lungo.

«Abbiamo trovato il Messia» – che si traduce Cristo –.

A lungo cercammo Cristo in Mosè, in tutti i profeti; e colui che desideravamo trovare, proprio lui ci ha trovato, e, trovati, abbiamo trovato.

E lo condusse da Gesù.

Il maggiore non disdegna di seguire il minore, perché non c'era ordine d'età dove c'era il merito della fede.

Fissando lo sguardo su di lui, Gesù disse: «Tu sei Simone, il figlio di Giona; sarai chiamato Cefa» – che significa Pietro.

Pietro ancora non aveva fatto alcunché, e già meritò di cambiare nome. Forse che credeva più di Andrea? Cosa fece di più grande per ricevere di più del fratello? Cosa aveva fatto di più? ha seguito il fratello minore; e colui che aveva come discepolo, non ha disdegnato di averlo come maestro. **Tu sei Simone, il figlio di Giona.** Giona, nella nostra lingua, si dicer *colomba*. Tu, dunque, sei figlio di Giona, tu sei figlio dello Spirito santo. Pertanto è detto figlio dello Spirito, perché dallo Spirito santo ha ricevuto l'umiltà.

fuerant eum.

Invenit hic Simonem fratrem suum, et dicit ei:

Invenimus Messiam; quod est interpretatum Christus.

Messias hebraice, Christus graece est, latine Unctus. Ab unctione enim dicitur Christus. *χρῖσμα* unctio est graece; ergo Christus, unctus. Ille singulariter unctus, praecipue unctus; unde omnes Christiani ununtur, ille praecipue. Quomodo in Psalmo dicit, audi: *Propterea unxit te, Deus, Deus tuus oleo exultationis, prae participibus tuis.* Participes enim eius omnes sancti; sed ille singulariter Sanctus sanctorum, singulariter unctus, singulariter Christus.

In Petri nomine figurata est Ecclesia.

14. Et duxit eum ad Iesum.

Intuitus autem eum, Iesus dixit: Tu es Simon filius Ioannis, tu vocaberis Cephas; quod interpretatur Petrus.

Non magnum quia Dominus dixit cuius filius esset iste. Quid magnum Domino? Omnia nomina sanctorum suorum sciebat, quos ante constitutionem mundi praedestinavit; et miraris quia dixit uni homini: Tu es filius illius, et tu vocaberis illud? Magnum quia mutavit ei nomen; et fecit de Simone Petrum? Petrus autem a petra, petra vero Ecclesia: ergo in Petri nomine figurata est Ecclesia. Et quis securus, nisi qui aedificat super petram? Et quid ait ipse Dominus? *Qui audit verba mea haec et facit ea, similabo eum viro prudenti, aedificantis super petram* (non cedit tentationibus): *descendit pluvia, venerunt flumina, flaverunt venti, et impegerunt in domum illam, et non cecidit; fundata enim erat super petram. Qui audit verba mea et non facit ea* (iam unusquisque nostrum timeat et caveat), *similabo eum viro stulto qui aedificavit domum suam super arenam: descendit pluvia, venerunt flumina, flaverunt venti, et impegerunt in domum illam, et cecidit; et facta est ruina eius magna.* Quid prodest quia intrat Ecclesiam, qui vult super arenam aedificare? Audiendo enim et non faciendo, aedificat quidem, sed super arenam. Si enim nihil audit, nihil aedificat: si autem audit, aedificat. Sed quaerimus, ubi. Si enim audit et facit, super petram: si audit et non facit, super arenam. Duo sunt genera aedificantium; aut super petram, aut super arenam. Quid ergo illi qui non audiunt? securi sunt? securos eos dicit, quia nihil aedificant? Nudi sunt sub pluvia, ante ventos, ante flumina: cum venerint ista, ante illos tollunt, quam domos deiciant. Ergo una est securitas, et aedificare, et super petram aedificare. Si audire vis et non facere, aedificas; sed ruinam aedificas: cum autem venerit tentatio, deicit domum, et cum ipsa ruina tua te tollit. Si autem non audis, nudus es, illis tentationibus tu ipse traheris. Audi ergo, et fac; unum est remedium. Quanti forte hodie audiendo et non faciendo rapti sunt fluvio celebritatis huius? Audiendo enim et non faciendo, venit fluvius ipsa celebritas anniversaria, impletus est torrens, transiturus est et siccaturus: sed vae illi quem tulerit! Illud ergo noverit Caritas vestra, quia nisi quis et audiat et faciat, non aedificat super petram; et non pertinet ad nomen tam magnum, quod sic commendavit Dominus. Intentum enim te fecit. Nam si hoc ante Petrus vocaretur, non ita videres mysterium petrae; et putares casu eum, sic vocari, non providentia Dei: ideo voluit eum aliud prius vocari, ut ex ipsa commutatione nominis, sacramenti vivacitas

¹⁴⁵ Gv 1, 40.

¹⁴⁶ Questo breve periodo e riferimenti ad Andrea si trovano in Agostino in questa omelia, poco sopra, al § 9 pari colore

¹⁴⁷ Ho deciso di evidenziare qui il nome di Andrea perché al §9 di questo tractatus 7 curiosamente si ripresenta una sequenza assai simile.

¹⁴⁸ Gv 1, 40-41.

¹⁴⁹ Gv 1, 41.

¹⁵⁰ Gv 1, 42.

¹⁵¹ Gv 1, 42 NCEI traduce: “... figlio di Giovanni; ...”, secondo VulgN; in italiano è adeguato a Vulg. Come si può contare nell'immediato prosiegua, la differenza di nome dà adito ad uno sviluppo decisamente autonomo intorno al concetto di “magnus /maius”.

*In crastinum voluit exire in Galilaeam, et invenit Philippum, et dicit ei: Sequere me.*¹⁵²

Jam patet ex superioribus unde voluerit Jesus exire in Galilaeam, videlicet a Judaea, ubi erat Joannes baptizans, et testimonium illi perhibens quod esset agnus Dei, duos ex discipulis suis ad eum sequendum provocavit: e quibus unus Andreas ad illum etiam fratrem suum Petrum adduxit. Patet juxta sensum spiritalem, et crebra expositione vestrae fraternitati jam cognitum est qui sit qui Dominum sequitur. Sequitur namque Dominum, qui imitatur. Sequitur Dominum, qui, quantum fragilitas humana patitur, ea quae in homine monstravit, filius Dei humilitatis exempla non deserit.

Qui socius passionum existendo, ac consortium resurrectionis ejus et ascensionis pertingere sedulus exoptat. Sed non sine certi ratione mysterii refertur, quod dicitur Philippo Jesus, *Sequere me, voluit exire in Galilaeam.*

Galilaea namque *transmigratio facta*, vel *revelatio* interpretatur. In eo quippe quod *transmigratio facta* dicitur, profectum fidelium designat, quo vel de vitiis ad virtutum celsitudinem transmigrare, vel in ipsis virtutibus paulo proficere,

ac de minoribus ad majora quotidie subire contendunt, quousque de hac convalle lacrymarum ad arcem laetitiae coelestis¹⁵³, Domino auxiliante, perveniant. In eo autem quod *revelationem* sonat, ipsam vitae aeternae beatitudinem, pro qua in praesenti sancti laborant, insinuat. Cujus utramque interpretationem nominis Psalmista uno versiculo comprehendit, ubi ait: *Ambulabunt de virtute in virtutem; videbitur Deus Deorum in Sion (Psal. LXXXIII)*¹⁵⁴. Haec est namque visio de qua dicit Apostolus:

Nos autem revelata facie gloriam Domini speculantes,

*in eandem imaginem transformamur a gloria in gloriam, tanquam a Domini Spiritu (II Cor. III)*¹⁵⁵. Bene ergo vocaturus ad sequendum discipulum Jesus,

voluit exire in Galilaeam, id est, in transmigrationem factam,

sive revelationem, ut, videlicet, sicut ipse,

teste Evangelio, proficiebat sapientia et aetate, et gratia apud Deum et homines (*Luc. II*)¹⁵⁶, sicut passus est, et resurrexit, et ita intravit in gloriam suam;

sic etiam suos sequaces ostenderet proficere virtutibus, ac per passiones transitorias ad aeternorum dona gaudiorum transmigrare debere¹⁵⁷.

*Erat autem Philippus a Bethsaida civitate Andreae et Petri.*¹⁵⁸ Non est putandus evangelista fortuito et absque ratione mystica nomen civitatis de qua esset Philippus, et quod eadem Andreae quoque et Petri esset, voluisse monstrare, sed per nomen civitatis, typice, qualis tunc jam animo Philippus, qualis officio esset futurus, quales etiam Petrus et Andreas ostendere curasse. Bethsaida quippe *Domus venatorum* dicitur; et venatores utique erant, qui audiebant a Domino:

Venite post me, et faciam vos fieri piscatores hominum (Matth. IV). Venator et ille, qui antequam ad praedicationis officium ordinaretur a Domino, quantum capiendis ad vitam animabus esset intentus, mox sponte praedicando monstravit.

Invenit enim Nathanael,

*et dicit ei: Quem scripsit Moses in lege, et prophetae, invenimus, Jesum filium Joseph, a Nazareth.*¹⁵⁹

Quantum rete fidei, quam capacibus devotae praedicationis vinculis intextum invento fratri circumdat, quem ad aeternam cupit providus captare salutem! Illum dicit inventum quem Moses et prophetae venturum suis scriptis signaverunt,

Il giorno dopo Gesù volle partire per la Galilea; trovò Filippo e gli disse: «Seguimi!».

Ormai è chiaro da quanto sopra perché Gesù abbia voluto partire per la Galilea, ossia dalla Giudea: dove c'era Giovanni a battezzare, e a rendergli testimonianza che era l'agnello di Dio, aveva invitato due fra i suoi discepoli a seguirlo; e uno di loro, Andrea, condusse a lui anche suo fratello Pietro. È chiaro, secondo il senso spirituale, ed è ormai noto alla assidua spiegazione di voi fratelli chi è che segue il Signore. Segue infatti il Signore chi lo imita. Segue il Signore chi, per quanto lo consente la fragilità umana, non trascura quegli esempi di umiltà che il figlio di Dio ha mostrato in quanto uomo. Chi, essendo associato ai patimenti, sollecito brama di giungere pure ad essere consorte della sua resurrezione e ascensione. Ma non senza motivo di sicuro mistero si riferisce che Gesù, prima di dire a Filippo: *Seguimi!, volle partire per la Galilea*. Galilea infatti si traduce: *fatta la traslazione, o rivelazione*¹⁷⁶. Senza dubbio in quanto è detta *fatta la traslazione*, indica il progredire dei fedeli, col quale si sforzano di traslare dai vizi all'elevatezza delle virtù, o di progredire un poco nelle virtù stesse, o di passare quotidianamente dalle minori alle maggiori, fino a che, da questa valle di lacrime, con l'aiuto del Signore, pervengano alla vetta della letizia celeste. In quanto invece suona *rivelazione*, suggerisce la beatitudine stessa della vita eterna, per la quale nel presente i santi spendono le energie. Il Salmista comprende in un solo versetto entrambe le traduzioni di questo nome, dove dice: *Andranno di virtù in virtù, e il Dio degli Dei sarà visto in Sion* (Sal 83, 8). Questa è infatti la visione di cui dice l'Apostolo: *E noi tutti, a viso scoperto, riflettendo come in uno specchio la gloria del Signore, veniamo trasformati in quella medesima immagine, di gloria in gloria, secondo l'azione dello Spirito del Signore* (2Cor 3, 18). Opportunamente dunque Gesù, nel chiamare il discepolo a seguirlo, *volle partire per la Galilea*, cioè per la traslazione effettuata, o per la rivelazione, affinché, evidentemente, come egli stesso, lo attesta il Vangelo, *cresceva in sapienza, età e grazia davanti a Dio e agli uomini* (Lc 2, 52), come patì, risorse, ed entrò in tal modo nella sua gloria, così mostrasse che anche i suoi seguaci debbono progredire nelle virtù, e attraverso sofferenze transitorie traslare ai doni delle gioie eterne.

Filippo era di Betsàida, la città di Andrea e di Pietro. Non è da credere che l'evangelista per caso e senza una ragione mistica abbia voluto mostrare il nome della città di cui era Filippo, e che fosse anche la stessa di Andrea e di Pietro, ma che, col nome della città, tipologicamente, si sia curato di mostrare che Filippo già allora nell'animo, e nell'incarico che avrebbe ricoperto, era come Pietro e Andrea. Infatti Betsaida significa *Casa dei cacciatori*; e certo erano cacciatori coloro che ascoltavano dal Signore: *«Venite dietro a me, vi farò pescatori di uomini»* (Mt 4, 19). Cacciatore anche colui che prima di essere ordinato dal Signore all'ufficio dell'annuncio, mostrò coll'annunciare subito spontaneamente quanto fosse attento alla vita delle anime da catturare.

Infatti trovò Natanaele

e gli disse: «Abbiamo trovato colui del quale hanno scritto Mosè, nella Legge, e i Profeti: Gesù, il figlio di Giuseppe, di Nazaret».

Quanto grande rete di fede, tessuta con le capaci maglie dell'annuncio devoto, circonda il fratello trovato, che [egli], provvido, brama catturare all'eterna salvezza! Dice trovato colui che Mosè e i profeti hanno indicato come venturo nei loro scritti, perché

commendaretur.

15. *Et in crastinum voluit exire in Galilaeam, et invenit Philippum. Dicit ei: Sequere me.*

Erat autem de civitate Andreae et Petri.

Et invenit Philippus Nathanaelem:

iam vocatus a Domino Philippus.

Et dixit ei: Quem scripsit Moyses in Lege, et Prophetae, invenimus Iesum filium Ioseph.

Eius filius dicebatur, cui desponsata erat mater eius. Nam quod ea intacta conceptus et natus sit, bene noverunt omnes Christiani ex Evangelio. Hoc Philippus dixit Nathanaeli; addidit et locum,

¹⁵² Gv 1, 43.

¹⁵³ Cfr Sal 83, 6-7 Vulg.: "Beatus vir cujus est auxilium abs te: ascensiones in corde suo disposuit, in valle lacrymarum, in loco quem posuit." / "Beato l'uomo che trova in te l'aiuto; ha disposto nel suo cuore le ascensioni, dalla velle delle lacrime, nel luogo eletto."

¹⁵⁴ Sal 83, 8 NCEI traduce: "Cresce lungo il cammino il suo vigore, finché compare davanti a Dio in Sion.", che mi sembra non renda appieno il tono del commento.

¹⁵⁵ 2Cor 3, 18 Vulg.: "Nos vero omnes, revelata facie gloriam Domini speculantes, in eandem imaginem transformamur a claritate in claritatem, tamquam a Domini Spiritu."; VL: "Nos autem omnes, revelata facie gloriam Domini speculantes, eandem imaginem reformamur de gloria in gloriam, tamquam a Domini Spiritu."; Sabatier in nota: "Ambrosius l. 6. Hex. col. 130. c. *Nos itaque omnes, revelata facie gloriam Dei speculantes, ad eandem imaginem reformamur a gloria in gloriam, sicut a Domini Spiritu: [...]* Hieronimus ep. ad Cyprian. to. 2. col. 694. c. legit: *Nos autem omnes, revelata facie gloriam Dei contemplantes, in eandem imaginem transformamur a gloria in gloriam, sicut a Domini Spiritu: [...]* Aug. ep. 147. to. 2. col. 494. f. *Nos autem omnes, revelata facie gloriam Domini speculantes, in eandem imaginem transformamur de gloria in gloriam, tanquam a Domini Spiritu: [...]*"

¹⁵⁶ Lc 2, 52; essendo citazione letterale, in italiano viene evidenziata con il corsivo.

¹⁵⁷ Cfr 2Cor 4, 17: "Id enim, quod in praesenti est momentaneum et leve tribulationis nostrae, supra modum in sublimitate aeternum gloriae pondus operatur in nobis," / "Infatti il momentaneo, leggero peso della nostra tribolazione ci procura una quantità smisurata ed eterna di gloria:"

¹⁵⁸ Gv 1, 44.

¹⁵⁹ Gv 1, 45 Vulg.: "Invenit Philippus Nathanael, et ..."; l'italiano viene adeguato al testo.

¹⁷⁶ Si tratta di due termini piuttosto densi. Comincio col secondo: "revelatio" è vocabolo che traduce il greco ἀποκάλυψις / apocalisse, e non dico altro. Quanto a "transmigratio", in sé è "traslazione" / spostarsi da un posto all'altro; di conseguenza nella Bibbia è usato per indicare la deportazione a Babilonia, come pure il ritorno da essa; ma potrebbe essere usato per qualsiasi altra migrazione, anche figurata, come il prosieguo del commento parrebbe suggerire. Perciò ho preferito evitare di interpretare a mio placito.

ut eo cunctis sequentibus intelligatur quod ipse sit cuius adventui praeconando universa veterum scripta servierint. Jesum nuncupat, quod nomen Christi futurum prophetarum oracula concinebant. Filium Joseph appellat, non ut hunc ex conjunctione maris et feminae natura asseveret, quem de Virgine nasciturum, in prophetis didicerat, sed ut de domo ac familia David, unde Joseph ortum noverat, secundum vaticinia prophetarum eum venisse doceret. Neque enim mirandum, si Philippus eum filium Joseph vocet, cum et ipsa genitrix illius intemerata semper virgo Maria, quae virum non noverat, consuetudinem vulgi sequens sic locuta legatur: *Fili, quid fecisti nobis sic? Ecce pater tuus et ego dolentes quaerebamus te (Luc. II)*. Addit et patriam, *A Nazareth*, ut ipsum esse signaret de quo legerant in prophetis: *Quoniam Nazaraeus vocabitur (Matth. II)*. Non ergo mirum si mox ad consensum credendi ac veniendi ad Christum captavit Philippus Nathanael, cui tantos undique veritatis casset praetendit.

Quem scripsit Moyses in lege, et prophetae, invenimus Jesum filium Joseph, a Nazareth. Neque immerito a Bethsaida, id est, domo venatorum oriundus asseritur, qui tantam Deo dilectae venationis curam pariter et gratiam accepisse monstratur. Nam sequitur:

*Et dixit ei Nathanael: A Nazareth potest aliquid boni esse.*¹⁶⁰

Nazareth, munditiae, sive flos ejus, aut separata interpretatur. Annuens ergo verbis evangelizantis sibi Philippi Nathanael: *A Nazareth*, inquit, *potest aliquid boni esse*. Ac si aperte dicat: Potest fieri ut a civitate tanti nominis aliquid summae gratiae nobis oriatur, vel ipse videlicet mundi Salvator Dominus, qui singulariter sanctus est, innocens, impollutus, segregatus a peccatis, quique loquitur in Canticis canticorum: *Ego flos campi, et lilium convallium (Cantic. II)*¹⁶¹, et de quo propheta: *Exiet, inquit, virga de radice Jesse, et Nazaraeus, id est, flos, de radice ejus ascendet (Isa. XI)*¹⁶². Vel certe aliquis doctor eximius, qui florem nobis virtutum, munditiamque sanctitatis praedicare sit missus. Possumus hunc locum et ita recte intelligere, quod, dicente Philippo: *Quem scripsit Moyses in lege prophetae, sequitur.*

da tutti coloro che vengono di seguito si comprenda che egli è colui del quale tutti gli scritti degli antichi servirono ad annunciare la venuta. [Lo] chiama Gesù, che gli oracoli dei profeti concordi cantano [come] nome del Cristo futuro. Lo dice figlio di Giuseppe, non per affermare per natura [nato] dalla congiunzione di un uomo e una donna costui che aveva appreso nei profeti che sarebbe nato dalla Vergine, ma per insegnare che egli veniva dalla casa e dalla famiglia di Davide, da cui sapeva nato Giuseppe. E non c'è da stupirsi se Filippo lo chiama figlio di Giuseppe, dato che della stessa sua genitrice, l'intemerata sempre vergine Maria, che non conobbe uomo, si legge che, seguendo la consuetudine del volgo, che abbia detto: «*Figlio, perché ci hai fatto questo? Ecco, tuo padre e io, angosciati, ti cercavamo*» (Lc 2, 48). Aggiunse anche la patria: *di Nàzaret*, per indicare che egli era proprio colui di cui nei profeti avevano letto: «*Sarà chiamato Nazareno*» (Mt 2, 23). Non è dunque strano se subito Filippo catturò al consenso di credere e di venire a Cristo Natanaele, cui aveva teso da ogni dove tanto grandi reti di verità.

«*Abbiamo trovato colui del quale hanno scritto Mosè, nella Legge, e i Profeti: Gesù, il figlio di Giuseppe, di Nàzaret*». E non a torto si afferma provenire da Betsaida, cioè casa dei cacciatori, colui che mostra di aver ricevuto tanto grande premura per la caccia amata da Dio, ed anche pari grazia. Infatti segue:

Natanaele gli disse: «Da Nàzaret può venire qualcosa di buono.»

Nazaret si traduce: purezza, anche il suo fiore, oppure separata. Acconsentendo dunque alle parole di Filippo che lo evangelizzava, Natanaele *Da Nàzaret*, dice, *può venire qualcosa di buono*. Come se apertamente dicesse: può capitare che da una città di tanto nome possa sorgere per noi qualcosa di somma grazia, o, naturalmente, lo stesso Signore Salvatore del mondo, che è particolarmente santo, innocente, incontaminato, separato dai peccati, e che nel Cantico dei cantici dice: *Io sono un fiore di campo, un giglio delle valli* (Ct 2, 1); e di lui il profeta: *Un germoglio spunterà dal tronco di Iesse, e un nazareno, cioè fiore, germoglierà dalle sue radici* (Is 11, 1). O certamente qualche esimio dottore, che sia mandato a predicarci il fiore delle virtù, e la purezza della santità. Questo passo lo possiamo correttamente comprendere anche così: cioè che alle parole di Filippo: *colui del quale hanno scritto Mosè, nella Legge, e i Profeti, [egli lo] segue.*

a Nazareth. Et dixit ei Nathanael: A Nazareth potest aliquid boni esse.

Quid intellegitur, fratres? Non quomodo aliqui pronuntiant: nam et sic solet pronuntiar: *A Nazareth potest aliquid boni esse?* Sequitur enim vox Philippi, et dicit: *Veni, et vide*. Ambas autem pronuntiationes potest ista vox sequi, sive sic pronunties tamquam confirmans: *A Nazareth potest aliquid boni esse*; et ille: *Veni, et vide*: sive sic dubitans, et totum interrogans: *A Nazareth potest aliquid boni esse? Veni, et vide*. Cum ergo sive illo modo, sive isto pronuntietur, non repugnent verba sequentia; nostrum est quaerere quid potius intellegamus in his verbis.

16. Qualis fuerit Nathanael iste, in sequentibus probamus. Audite qualis fuerit: Dominus ipse perhibet testimonium. Magnus Dominus cognitus testimonio Ioannis: beatus Nathanael cognitus testimonio veritatis. Quia Dominus etsi testimonio Ioannis non commendaretur, ipse sibi perhibebat testimonium; quia sufficit sibi ad testimonium suum veritas. Sed quia veritatem non poterant capere homines, per lucernam quaerebant veritatem: et ideo Ioannes per quem Dominus ostenderetur, missus est. Audi Dominum Nathanaeli testimonium perhibentem:

Et dixit ei Nathanael: A Nazareth potest aliquid boni esse.

Dicit ei Philippus: Veni, et vide. Et vidit Iesus Nathanaelem venientem ad se, et dicit de eo: Ecce vere Israelita, in quo dolus non est. Magnum testimonium! hoc nec Andreae dictum, nec Petro dictum, nec Philippo, quod dictum est de Nathanaele: *Ecce vere Israelita, in quo dolus non est.*

De piscatore lucratus est imperator.

17. Quid ergo facimus, fratres? Deberet iste primus esse in Apostolis? Non solum primus non invenitur in Apostolis, sed nec medius, nec ultimus inter duodecim Nathanael est, cui tantum testimonium perhibuit Filius Dei, dicens: *Ecce vere Israelita, in quo dolus non est*. Quaeritur causa? quantum Dominus intimat, probabiliter invenimus. Intellegere enim debemus ipsum Nathanaelem eruditum et peritum Legis fuisse: propterea noluit illum Dominus inter discipulos ponere; quia idiotas elegit, unde confunderet mundum. Audi Apostolum dicentem ista: *Videte enim, inquit, vocationem vestram, fratres, quia non multi potentes, non multi nobiles: sed infirma mundi elegit Deus, ut confundat fortia; et ignobilia mundi et contemptibilia elegit Deus, et ea quae non sunt, tamquam quae sunt, ut ea quae sunt evacuentur*. Si doctus eligeretur, fortasse ideo se diceret electum, quia doctrina eius meruit eligi. Dominus noster Iesus Christus volens superbiorum frangere cervices, non quaesivit per oratorem piscatorem; sed de piscatore lucratus est imperatorem. Magnus Cyprianus orator, sed prior Petrus piscator, per quem postea crederet non tantum orator, sed et imperator. Nullus nobilis primo electus est, nullus doctus; quia infirma mundi elegit Deus, ut confunderet fortia. Erat ergo iste magnus et sine dolo: hoc solo non electus, ne cuiquam videretur Dominus doctos elegisse. Et ex ipsa doctrina Legis veniebat, quod cum audisset *a Nazareth*: scrutatus enim erat Scripturas, et sciebat quia inde erat expectandus Salvator, quod non facile alii Scribae et Pharisaei noverant: iste ergo doctissimus Legis, cum audisset Philippum dicentem: *Invenimus Iesum, quem scripsit Moyses in Lege, et Prophetae, a Nazareth, filium Ioseph*; ille qui optime Scripturas noverat, audito nomine *Nazareth*, erectus est in spem, et dixit: *A Nazareth potest aliquid boni esse*.

18. Iam caetera de ipso videamus: *Ecce vere Israelita, in quo dolus non est*. Quid est, *in quo dolus non est?* Forte non habebat peccatum? forte non erat aeger? forte illi medicus non erat necessarius? Absit. Nemo hic sic natus est, ut illo medico non egeret. Quid sibi ergo vult, *in quo dolus non est?* Aliquanto intentius quaeramus; apparebit modo in nomine Domini. Dolum dicit Dominus; et omnis qui verba latina intellegit, scit quia dolum est, cum aliud agitur et aliud fingitur. Intendat Caritas vestra. Non dolum est: propterea dico, quia multi fratres imperitiores latinitatis loquuntur sic, ut

¹⁶⁰ Gv 1, 46. Agostino cita questo versetto già qualche riga più sopra; evidenziato in verde chiaro. Sia in Agostino che in Beda il versetto termina con un “.” anziché un “?”; in Sabatier non ho trovato testimoni per questa variante. Tuttavia entrambi i commenti dipendono da questa variante; pertanto l’italiano viene adeguato.

¹⁶¹ Ct 2, 1 NCEI traduce: “Io sono un narciso della pianura di Saron, un giglio delle valli.”. Siccome Nazaret non si trova in quella pianura, è opportuno adottare una traduzione più letterale.

¹⁶² Is 11, 1 Vulg.: “Et egredietur virga de radice Jesse, et flos de radice ejus ascendet.”. Sabatier in nota, per “exiet” cita Iren., Lact., Ambros.; riguardo a “et Nazaraeus”: “Hieron. in Matth. 2. to. 4. 10. d. ait *juxta Hebraicam veritatem in Isaia scriptum esse: Exiet virga de radice Jesse, & nazaraeus de radice ejus conscendet*: & l. de opt. gen. interp. to. 4. 252. e. *In eo loco, ubi nos legimus, atque transtulimus: Exiet virga de radice Jesse, & flos de radice ejus ascendet: in Hebraeo juxta lingua illius ἰδιῶμα ita scriptum est: Exiet virga de radice Jesse, & nazaraeus de radice ejus crescet. Cur hoc omiserunt LXX. Si non licet transferre verbum pro verbo? & in Isai. 11. col. 99. b. c. Pro radice, inquit, quam soli LXX. transtulerunt, in Hebraico scriptum hab. geza, quod Aquila, Sym. & Theod. κορυφῶν interpretati sunt, id est, truncum; & pro flore, qui Hebraice dicitur nefer, germen transtulerunt. Illud autem quod in Evangelio Matthaei omnes quaerunt Ecclesiastici, & non inveniunt ubi scriptum sit, quoniam Nazaraeus vocabitur, eruditi Hebraeorum de hoc loco assumptum putant. Sed sciendum quod hic nefer per sade litteram scribatur, cuius proprietatem & sonum inter z & s Latinus sermo non exprimit. Porro nazaraei, quos LXX. sanctificatos, Symmachus separatos transtulerunt, per zain semper scribuntur elementum: vide etiam epift. ad Damaf. to. 4. col. 146. b.”. Evidentemente l’italiano viene adeguato.*

Dicit ei Nathanael:

Unde me nosti? Respondit Jesus, et dixit ei: Priusquam te Philippus vocaret, cum esses sub ficu, vidi te.

*Respondit Nathanael, et ait: Rabbi, tu es Filius Dei.*¹⁶³

Quia cognovit Nathanael vidisse et nosse Dominum, quae alio in loco gererentur, id est, quomodo et ubi vocatus sit a Philippo, cum ipse ibi corporaliter non esset, divinae hic majestatis intuitum considerans, protinus eum non solum *Rabbi*, id est, magistrum, sed et Filium Dei, ac regem Israel, id est, Christum, confessus est. Et libet intueri quam prudens laudanti Domino confessio respondeat servi. Ille hunc verum Israelitam, id est, virum qui Deum videre posset, eo quod dolum minime haberet, astruxit¹⁶⁴. Iste eum non magistrum tantummodo, qui utilia praeciperet, verum etiam Filium Dei, qui coelestia dona tribueret, et regem Israel, id est, populi Deum videntis, religiosa devotione fatetur, ut hac confessione suum quoque hunc regem, et se ejus regni militem significet. Potest autem haec Domini sententia, qua dixit se Nathanael, priusquam vocaretur a Philippo, cum esset sub ficu, vidisse, super electione spiritalis Israel, id est, populi Christiani mystice intelligi: quem Dominus necdum per apostolos ejus ad fidei gratiam vocatum, sed sub tegmine adhuc peccati prementis abditum,

Natanaele gli domandò:

«Come mi conosci?». Gli rispose Gesù: «Prima che Filippo ti chiamasse, io ti ho visto quando eri sotto l'albero di fichi».

Gli replicò Natanaele: Rabbi, tu sei il Figlio di Dio.

Natanaele, poiché riconobbe che il Signore aveva visto e conosciuto ciò che era avvenuto in un altro luogo, cioè come e dove era stato chiamato da Filippo benché egli non fosse lì corporalmente, considerandolo allora sguardo della maestà divina, subito lo confessò non solo *Rabbi*, cioè maestro, ma anche Figlio di Dio, e re di Israele, cioè Cristo. E piace vedere quanto consapevole lode del servo risponda alla lode del Signore. Questi lo annoverò vero Israelita, cioè uomo che possa vedere Dio in quanto non ha affatto falsità. Egli non soltanto, con pia devozione, lo confessò maestro che insegna cose utili, ma anche Figlio di Dio che tributa doni celesti, e re di Israele, cioè del popolo che vede Dio, così che con questa confessione indica lui anche suo re, e se stesso soldato del suo regno. Questa affermazione del Signore, con la quale disse di aver visto Natanaele quando era sotto il fico prima che Filippo lo chiamasse, può poi essere misticamente intesa a riguardo dell'elezione dell'Israele spirituale, cioè del popolo Cristiano, che il Signore si è degnato di guardare con misericordia quando ancora non era stato chiamato alla grazia della fede per mezzo dei suoi apostoli, ma

dicant: Dolus illum torquet, pro eo quod est dolor. Dolus fraus est, simulatio est. Quando aliquis aliquid in corde tegit, et aliud loquitur, dolus est, et tamquam duo corda habet: unum quasi sinum cordis habet, ubi videt veritatem; et alterum sinum, ubi concipit mendacium. Et ut noveritis hunc esse dolum, dictum est in Psalmis: *Labia dolosa*. Quid est: *Labia dolosa*? Sequitur: *In corde et corde locuti sunt mala*. Quid est: *In corde et corde*; nisi duplici corde? Si ergo dolus in isto non erat, sanabilem illum medicus iudicavit, non sanum. Aliud est enim sanus, aliud sanabilis, aliud insanabilis: qui aegrotat cum spe, sanabilis dicitur; qui aegrotat cum desperatione, insanabilis; qui autem iam sanus est, non eget medico. Medicus ergo qui venerat sanare, vidit istum sanabilem, quia dolus in illo non erat. Quomodo dolus in illo non erat? Si peccator est, fatetur se peccatorem. Si enim peccator est, et iustum se dicit; dolus est in ore ipsius. Ergo in Nathanaele confessionem peccati laudavit, non iudicavit non esse peccatorem. **19.** Propterea cum Pharisei qui sibi videbantur iusti, reprehenderent Dominum quia miscebatur aegrotis medicus, et dicerent: *Ecce cum quibus manducat, cum publicanis et peccatoribus*; respondit medicus phreneticis: *Non est opus sanis medicus, sed male habentibus: non veni vocare iustos, sed peccatores*. Hoc est dicere: Quia vos iustos dicitis, cum sitis peccatores, sanos vos iudicatis, cum langueatis, medicinam repellitis, non sanitatem tenetis. Unde ille pharisaeus qui vocaverat Dominum ad prandium, sanus sibi videbatur: aegrotata autem illa mulier irrupit in domum, quo non erat invitata, et desiderio salutis facta impudens, accessit, non ad caput Domini, non ad manus, sed ad pedes; lavit eos lacrymis, tersit capillis, osculata est eos, unxit unguento, pacem fecit cum vestigiis Domini peccatrix. Reprehendit ille tamquam sanus medicum, ille pharisaeus qui illic discumbebatur; et ait apud se: *Hic si esset propheta, sciret quae mulier illi pedes tetigisset*. Ideo autem suspicatus erat eum ignorasse, quia non illam repulit, quasi ne immundis manibus tangeretur: noverat autem ille, permisit se tangi, ut tactus ipse sanaret. Dominus videns cor Pharisei, proposuit similitudinem: *Duo debitores erant cuidam feneratori; unus ei debebat quinquaginta denarios, alter quingentos: cum non haberent unde redderent, donavit ambobus; quis eum plus dilexit? Et ille: Credo, Domine, cui plus donavit. Et conversus ad mulierem, dixit Simoni: Vides istam mulierem? Intravi in domum tuam, aquam mihi ad pedes non dedisti; illa autem lacrymis lavit pedes meos, et capillis suis tersit: osculum mihi non dedisti: illa non destitit pedes meos osculari: oleum mihi non dedisti; illa pedes meos unxit unguento. Propterea dico tibi: dimittuntur ei peccata multa, quoniam dilexit multum: cui autem modicum dimittitur, modicum diligit*. Hoc est dicere: Plus aegrotas, sed sanum te putas: modicum putas tibi dimitti, cum plus debitor sis. Bene ista, quia dolus in illa non erat, meruit medicinam. Quid est, dolus in illa non erat? Confitebatur peccata. Hoc et laudat in Nathanaele, quod dolus in illo non erat: quia multi pharisaei qui abundabant peccatis, iustos se dicebant, et dolum afferebant, per quem sanari non poterant.

20. Vidit ergo iam istum in quo dolus non erat, et ait: *Ecce vere Israelita, in quo dolus non est.*

Dicit ei Nathanael:

Unde me nosti? Respondit Iesus, et dixit: Priusquam te Philippus vocaret, cum esses sub ficu, vidi te;

id est, sub arbore ficu.

Respondit ei Nathanael, et ait: Rabbi, tu es Filius Dei,

tu es rex Israel. Aliquid magnum potuit Nathanael iste intellegere, in eo quod dictum est: *Cum esses sub ficu arbore, vidi te, priusquam te Philippus vocaret*. Nam talem vocem protulit: *Tu es Filius Dei, tu es rex Israel*; qualem tanto post Petrus, quando ei Dominus ait: *Beatus es Simon Bar Iona, quia non tibi revelavit caro et sanguis, sed Pater meus qui est in coelo*. Et ibi nominavit petram, et laudavit firmamentum Ecclesiae in ista fide. Hic iam dicit: *Tu es Filius Dei, tu es rex Israel*. Unde? Quia dictum est ei: *Antequam te Philippus vocaret, cum esses sub arbore ficu, vidi te.*

¹⁶³ Gv 1, 48-49 Vulg.: "...: Priusquam te Philippus vocavit, ...", VL: "...: Priusquam te Philippus vocaret, ..."; la citazione comprende in realtà anche "Dicit ei Nathanael:", che viene pertanto evidenziato con il corsivo.

¹⁶⁴ Cfr Gv 1, 47; in Sabatier non ho trovato testimoni per le varianti.

misericorditer videre dignatus est, Paulo attestante, qui ait:

Qui benedixit nos in omni benedictione spiritali in coelestibus in Christo, sicut elegit nos in ipso ante mundi eonstitutionem, ut essemus sancti et immaculati in conspectu ejus in charitate (Ephes. I). Et quidem fici arbor aliquando in Scripturis dulcedinem dilectionis supernae insinuat; unde scriptum est: Qui servat ficum, comedit fructum ejus: et qui custos est domini sui, glorificabitur (Prov. XXVII). Sed quia primi parentes nostri reatu praevaricationis confusi, de fici sibi foliis succinctoria fecerunt (Genes. III)¹⁶⁵, potest haec arbor fici non incongrue male dulcorata generi humano consuetudinem peccandi signare:

sub qua positos adhuc electos suos, sed necdum electionis suae gratiam cognoscentes, quasi sub ficu constitutum, nec se jam videntem Dominus videt Nathanael.

Novit enim Dominus, qui sunt ejus (I Tim. II)¹⁶⁶. Quorum salvationi ipsum quoque nomen Nathanael aptissime convenit. Nathanael namque donum Dei interpretatur; et nisi dono Dei quisque vocatus, nunquam reatum primae transgressionis, nunquam male blandientia augescentium quotidie peccatorum umbracula evadit, nunquam salvandus venire meretur ad Christum.

Unde dicit Apostolus: Gratia enim estis salvati per fidem;

et hoc non ex vobis, donum Dei est, non ex operibus, ut ne quis gloriatur.¹⁶⁷

Sequitur:

Respondit Jesus, et dixit ei:

Quia dixi tibi, Vidi te sub ficu, credis; majus his videbis.¹⁶⁸

De quo dicat, ipse subsequenter aperit, futuram credentibus spondendo apertionem regni coelestis, et praedicandam mundo utramque unius suae naturam personae¹⁶⁹, quod revera multo excellentius est arcanum, quam quod nos in peccati adhuc umbra positos, a se illuminandos praevidit. Majus est enim quod nos Salvator gratiae suae cognitionis imbuat, quod coeli nobis gaudia pandit, quod praedicatores suae fidei in mundum dispersit, quam quod nos salvandos potentia suae majestatis ante saecula praescivit.

Amen amen dico vobis, videbitis coelum apertum, et angelos Dei ascendentes et descendentes supra Filium hominis.¹⁷⁰

Jam completum cernimus promissi hujus effectum. Videmus etenim coelum apertum, quia postquam coelum Deus homo penetravit¹⁷¹, etiam nobis in eum credentibus supernae patriae patefactum cognoscimus ingressum.

Videmus angelos Dei ascendentes et descendentes supra Filium hominis,

ancora rannicchiato sotto le fronde¹⁷⁷ del peccato che opprime, come attesta Paolo, che dice: *che ci ha benedetti con ogni benedizione spirituale nei cieli in Cristo. In lui ci ha scelti prima della creazione del mondo per essere santi e immacolati di fronte a lui nella carità* (Ef 1, 3-4). E senza dubbio l'albero di fico talvolta nelle Scritture suggerisce la dolcezza dell'amore superno; per cui è scritto: *Chi custodisce un fico ne mangia i frutti, chi ha cura del suo padrone ne riceverà onori* (Pv 27, 18). Ma poiché i nostri primi genitori, costernati dal reato di prevaricazione, *intrecciarono foglie di fico e se ne fecero cinture* (Gn 3, 7), questo albero di fico, in modo non inappropriato perfidamente dolce, può indicare per il genere umano la consuetudine di peccare; sotto di esso il Signore [vede] stare [coloro che sono] già suoi eletti ma ancora ignari della grazia della sua elezione, [come vede] Natanaele quasi fondato sotto il fico, e che ancora non vede lui. *Il Signore [infatti] conosce quelli che sono suoi* (2Tm 2, 19). Con la loro salvezza anche il nome stesso di Natanaele si accorda perfettamente. Natanaele infatti si traduce *dono di Dio*; e nessuno, se non è chiamato per dono di Dio, sfugge mai al reato della prima trasgressione, mai all'ombrello - che perniciosamente blandisce - dei peccati che crescono quotidianamente, mai meriterebbe di venire a Cristo per essere salvato. per cui l'Apostolo dice: *“Per grazia infatti siete salvati mediante la fede; e ciò non viene da voi, ma è dono di Dio; né viene dalle opere, perché nessuno possa vantarsene*. Segue:

Gli rispose Gesù:

«Perché ti ho detto che ti avevo visto sotto l'albero di fichi, tu credi? Vedrai cose più grandi di queste!».

Di cosa parli, lui stesso lo palesa di seguito promettendo ai credenti la futura apertura del regno dei cieli, e predicando al mondo entrambe le nature dell'unica sua persona, che in realtà è un arcano di gran lunga più eminente rispetto al fatto che abbia previsto che noi stiamo ancora all'ombra del peccato per essere illuminati da lui. È infatti [cosa] più grande che il Signore ci abbia imbevuto della conoscenza della sua grazia, che ci abbia aperto le gioie del cielo, che abbia sparso nel mondo gli annunciatori della sua fede, piuttosto che avesse precognizione prima dei secoli che ci avrebbe salvato con la potenza della sua maestà.

«In verità, in verità io vi dico: vedrete il cielo aperto e gli angeli di Dio salire e scendere sopra il Figlio dell'uomo».

Già vediamo compiuto l'esito di questa promessa. Vediamo infatti il cielo aperto, perché dopo che il Dio uomo è passato attraverso i cieli, conosciamo l'ingresso della patria superna, aperto in lui per noi credenti.

Vediamo gli angeli di Dio salire e scendere sopra il Figlio dell'uomo,

Quaerimus, quia quaesiti sumus.

21. Quaerendum est, an aliquid significet ista arbor fici. Audite enim, fratres mei: *Invenimus arborem fici maledictam, quia sola folia habuit, et fructum non habuit*. In origine humani generis Adam et Eva cum peccassent, de foliis ficulneis succinctoria sibi fecerunt: folia ergo ficulnea intelleguntur peccata. Erat autem Nathanael sub arbore fici, tamquam sub umbra mortis. Vidit eum Dominus, de quo dictum est: *Qui sedebant sub umbra mortis, lumen ortum est eis*. Quid ergo dictum est Nathanaeli? Dicis mihi, o Nathanael: *Unde me nosti?* Modo iam loqueris mecum, quia vocavit te Philippus. Iam quem vocavit per apostolum, ad Ecclesiam suam vidit pertinere. O tu Ecclesia, o tu Israel, in quo dolus non est; si es populus Israel in quo dolus non est, modo iam cognovisti Christum per Apostolos, quomodo Nathanael cognovit Christum per Philippum. Sed misericordia sua ante te vidit, quam tu eum cognosceres, cum sub peccato iaceres. Numquid enim nos prius quaesivimus Christum, et non ille nos quaesivit? Numquid nos venimus aegroti ad medicum, et non medicus ad aegrotos? Nonne ovis illa perierat, et relictis nonaginta novem pastor quaesivit illam et invenit, quam laetus in humeris reportavit? Nonne perierat drachma illa, et accendit mulier lucernam, et quaesivit in tota domo sua donec invenit? Et cum invenisset: *Collaetamini mihi*, ait vicinis suis, *quia inveni drachmam quam perdideram*. Sic et nos sicut ovis perieramus, et sicut drachma perieramus: et pastor noster invenit ovem, sed quaesivit ovem; mulier invenit drachmam, sed quaesivit drachmam. Quae est mulier? Caro Christi. Quae est lucerna? *Paravi lucernam Christo meo*. Ergo quaesiti sumus, ut inveniremur; inventi loquimur. Non superbiamus, quia antequam inveniremur, perieramus, si non quaereremur. Non ergo nobis dicant quos amamus, et volumus lucrari paci Ecclesiae catholicae: Quid nos vultis? quid nos quaeritis, si peccatores sumus? Ideo vos quaerimus, ne pereatis: quaerimus, quia quaesiti sumus; invenire vos volumus, quia inventi sumus.

22. Itaque Nathanael cum dixisset: *Unde me nosti?* ait illi Dominus: *Priusquam te vocaret Philippus, cum esses sub arbore fici, vidi te*. O tu Israel sine dolo, quisquis es, o popule vivens ex fide, antequam te per Apostolos meos vocarem, cum esses sub umbra mortis, et tu me non videres, ego te vidi. Dominus deinde dicit ei:

Quia dixi tibi: Vidi te sub arbore fici, credis: maius his videbis.

Quid est hoc, *maius his videbis?* Et dicit ei:

Amen, amen dico vobis, videbitis coelum apertum, et Angelos ascendentes et descendentes super Filium hominis.

Fratres, nescio quid maius dixi, quam est, *sub arbore fici vidi te*. Plus enim est quod nos Dominus vocatos iustificavit, quam quod vidit iacentes sub umbra mortis. Quid enim nobis proderat si ibi remansissemus, ubi nos vidit? Numquid non iaceremus? Quid est hoc maius?

Quando vidimus Angelos ascendentes et descendentes super Filium hominis?

¹⁶⁵ Gn 3, 7 Vulg.. “cumque cognovissent se esse nudos, consuerunt folia ficus, et fecerunt sibi perizomata.”; Sabatier in nota: “[...] August. l. 14. de civit. Dei, to. 7. c. 17. col. 569. b. Sed addit, pro *campestris*, quosdam Interpretes posuisse, *succinctoria*, quam vocem usurpat ipse tract. 7. in Joh. to. 1. col. 351. a. sicut & l. 2. de Gen. contr, Manich. to. 1. col. 664. f. ubi hoc modo legit: *Et aperti sunt oculi eorum, & tunc scierunt quia nudi erant; & sumpserunt sibi folia fici, & fecerunt sibi succinctoria*, vel ut infr. col. 678. b. *praecinctoria*. [...] Ambros. [...]: & infra, col. 175. a. addit: [...], & *fecerunt sibi succinctoria*. Item S. Petr. Chrysol. ser. 106. to. 7. p. 929.e. [...] & *consuerunt folia fici, & fecerunt sibi succinctoria*. Vox etiam *succinctoria* admittitur ab Auct. 1. de promiss. apud Prosp. part. 2. c. 9. col. 133. c.”

¹⁶⁶ In realtà 2Tm 2, 19 Vulg.: “cognovit Dominus qui sunt ejus.”; l’italiano viene adeguato.

¹⁶⁷ Ef 2, 8-9.

¹⁶⁸ Gv 1, 50.

¹⁶⁹ È, di fatto, commento al v. 51.

¹⁷⁰ Gv 1, 52.

¹⁷¹ Cfr Ebr 4, 14: “Habentes ergo pontificem magnum qui penetravit caelos, Jesum Filium Dei, teneamus confessionem.”

¹⁷⁷ Traduco così “sub tegmine” perché non posso non andare all’inizio delle Bucoliche (1, 1-2): “Tityre, tu patulae recubans sub tegmine fagi silvestrem tenui Musam meditaris avena;”. Beda sta commentando l’immagine di Natanaele sotto il fico, e vede nell’ombra offerta dalle fronde dell’albero un allettamento, ma volto al male. Ritorna ancora due volte su di essa, subito qui di seguito, quando parla di “arbor fici non incongrue male dulcorata” e, poi, di “male blandientia augescentium quotidie peccatorum umbracula”.

quia praedicatores suos novimus sublimitatem divinitatis Christi, simul et humanitatis ejus infirma nuntiare. Ascendunt super Filium hominis angeli; cum docent praedicatores quia *in principio erat Verbum, et Verbum erat apud Deum, et Deus erat Verbum*.¹⁷² Descendunt super Filium hominis angeli, cum adiungunt iidem, *quia Verbum caro factum est, et habitavit in nobis*.¹⁷³ Neque immerito praedicatores sancti typice angeli vocantur, quibus consuete derivatum ab angelis nomen evangelistarum conceditur, ut sicut hi nuntii, ita et illi propter idem summae praedicationis officium boni nuntii cognominentur. Et notandum quod Dominus seipsum filium hominis nuncupat, Nathanael eundem Filium Dei praedicat. Cui simile est quod apud alios evangelistas ipse discipulos interroget: *Quem dicunt filium hominis esse?* Responditque Petrus: *Tu es Christus Filius Dei vivi* (Marc. VIII)¹⁷⁴. Et quidem justae dispensationis moderamine actum est, cum utraque ejusdem Mediatoris Dei et Domini nostri vel ab ipso Domino, vel ab homine puro esset commemoranda substantia, Deus homo fragilitatem assumptae a se humanitatis, purus homo virtutem aeternae in eo divinitatis astrueret, ipse suam humilitatem, ille ejus fateretur altitudinem. Notandum quippe quod Dominus, qui beatum Nathanael vere Israelitam nuncupat, in hoc verbo, quod ait: *Videbitis coelum apertum, et angelos Dei ascendentes super Filium hominis, visionem Jacob patriarchae qui per benedictionem vocatus est Israel, ad memoriam reducit. Is namque, cum volens in quodam loco requiescere, lapidem capiti suo supposuisset, vidit in somnis scalam stantem super terram, et cacumen illius tangens coelum; angelos quoque Domini ascendentes et descendentes super eam, et Dominum innixum scalae, dicentem sibi: Ego sum Deus Abraham patris tui, et Deus Isaac* (Gen. XXVI)¹⁷⁵. Surgensque mane, et debito cum pavore laudes Deo reddens, tulit ipsum lapidem, et erexit in titulum, fundens oleum desuper. Hujus ergo loci Dominus facit mentionem, et de se ac suis fidelibus figuratum manifestissime testatur.

perché sappiamo che i suoi predicatori annunciano la sublimità della divinità di Cristo, unitamente alla debolezza della sua umanità. Salgono sopra il Figlio dell'uomo gli angeli; quando i predicatori insegnano che *in principio era il Verbo, e il Verbo era presso Dio e il Verbo era Dio*. Scendono sopra il Figlio dell'uomo gli angeli, quando a questo aggiungono che *il Verbo si fece carne e venne ad abitare in mezzo a noi*. Né senza ragione i santi predicatori sono chiamati angeli; ad essi di consuetudine si attribuisce il nome di evangelisti, derivato da angeli, così che, come quelli sono annunciatori, anche essi siano chiamati buoni annunciatori per via del medesimo compito della somma predicazione. E va notato che il Signore chiama se stesso figlio dell'uomo; Natanaele lo annuncia Figlio di Dio. A ciò è simile [il fatto] che negli altri evangelisti egli stesso interroga i discepoli: *Chi dicono che sia il Figlio dell'uomo? Rispose Simon Pietro: «Tu sei il Cristo, il Figlio del Dio vivente»* (Mt 16, 13. 16). E sicuramente si è trattato dello strumento di un giusto insegnamento, che entrambe le nature del medesimo Mediatore Dio e Signore nostro dovessero essere menzionate dallo stesso Signore o dal semplice uomo; che il Dio uomo sostenesse la fragilità dell'umanità da lui assunta, [e] il semplice uomo la potenza della eterna divinità in quegli; che egli confessasse la sua umiltà, quello l'elevatezza di quegli¹⁷⁸. Va notato che il Signore, che dichiara vero Israelita il beato Natanaele, in queste parole che dice: *vedrete il cielo aperto e gli angeli di Dio salire e scendere sopra il Figlio dell'uomo*, richiama alla memoria la visione del patriarca Giacobbe, che con una benedizione è chiamato Israele. Egli infatti, quando, volendo riposare in un luogo, pose una pietra sotto il suo capo. *Fece un sogno: una scala poggiava sulla terra, mentre la sua cima raggiungeva il cielo; ed ecco, gli angeli del Signore salivano e scendevano su di essa; e il Signore, appoggiato alla scala, gli diceva: Io sono il Signore, il Dio di Abramo, tuo padre, e il Dio di Isacco* (Gn 28, 11-13. 18). *La mattina si alzò, e, rendendo lode a Dio con debita trepidazione, prese quella pietra, la eresse come una stele e versò olio sulla sua sommità*. Dunque il Signore fa menzione di questo passo, e chiarissimamente testimonia di sé e dei suoi fedeli in modo figurato.

23. Iam aliquando de his ascendentibus et descendentibus Angelis dixeram; sed ne oblitus fueritis, breviter dico tamquam commemorans: pluribus enim dicerem si non commemorarem, sed modo insinuarem. Scalas vidit Iacob per somnium, et in ipsis scalis vidit Angelos ascendentes et descendentes; et lapidem quem sibi posuerat ad caput, unxit. Audistis quia Messias Christus est, audistis quia unctus Christus est. Non enim sic posuit lapidem unctum, ut veniret et adoraret: alioquin idololatria esset, non significatio Christi. Facta est ergo significatio, quo usque oportuit fieri significationem, et significatus est Christus. Lapis unctus, sed non in idolum. Lapis unctus: lapis quare? *Ecce pono in Sion lapidem electum, pretiosum, et qui crediderit in illum, non confundetur*. Quare unctus? Quia Christus a chrismate. Quid autem vidit tunc in scalis? Ascendentes et descendentes Angelos. Sic est et Ecclesia, fratres: Angeli Dei, boni praedicatores, praedicantes Christum; hoc est, super Filium hominis ascendunt et descendunt. Quomodo ascendunt, et quomodo descendunt? Ex uno habemus exemplum: audi apostolum Paulum; quod in ipso invenerimus, hoc de caeteris veritatis praedicatoribus credamus. Vide Paulum ascendentem: *Scio hominem in Christo ante annos quatuordecim raptum fuisse usque in tertium coelum, sive in corpore, sive extra corpus nescio, Deus scit: et audisse ineffabilia verba quae non licet homini loqui*. Ascendentem audistis, descendentem audite. *Non potui loqui vobis quasi spiritalibus, sed quasi carnalibus: quasi parvulis in Christo lac vobis potum dedi, non escam*. Ecce descendit qui ascenderat. Quaere quo ascenderat. *Usque in tertium coelum*. Quaere quo descenderit. *Usque ad lac parvulis dandum*. Audi quia descendit: *Factus sum parvulus, inquit, in medio vestrum, tamquam si nutrix foveat filios suos*. Videmus enim et nutrices et matres descendere ad parvulos: et si norunt latina verba dicere, decurtant illa, et quassant quodammodo linguam suam, ut possint de lingua diserta fieri blandimenta puerilia; quia si sic dicant, non audit infans, sed nec proficit infans. Et disertus aliquis pater, si sit tantus orator ut lingua illius fora concrepent, et tribunalia concutiantur; si habeat parvulum filium, cum ad domum redierit, seponit forensem eloquentiam quo ascenderat, et lingua puerili descendit ad parvulum. Audi uno loco ipsum Apostolum ascendentem et descendentem, in una sententia: *Sive enim, inquit, mente excessimus, Deo: sive temperantes sumus, vobis*. Quid est, *mente excessimus, Deo?* Ut illa videamus *quae non licet homini loqui*. Quid est, *temperantes sumus, vobis?* Numquid iudicavi me aliquid scire inter vos, nisi Iesum Christum, et hunc crucifixum? Si ipse Dominus ascendit et descendit; manifestum est quia et praedicatores ipsius ascendunt imitatione, descendunt praedicatione.

Gaudia veritatis.

24. Et si aliquanto vos diutius tenuimus, consilii fuit ut importunae horae transirent: arbitramur iam illos peregrisse vanitatem suam. Nos autem, fratres, quando pasti sumus epulis salutaribus, quae restant agamus, ut diem dominicum solemniter impleamus in gaudiis spiritalibus, et comparemus gaudia veritatis cum gaudiis vanitatis: et si horremus, doleamus; si dolemus, oremus; si oramus, exaudiamur; si exaudimur, et illos lucratur.

¹⁷² Gv 1, 1.

¹⁷³ Gv 1, 14.

¹⁷⁴ In realtà Mt 16, 13. 16 Vulg.: “Quem dicunt homines esse Filium hominis? Respondens Simon Petrus dixit: Tu es Christus, Filius Dei vivi.”. Mc 8, 27. 29 Vulg. recita: “Quem me dicunt esse homines? Respondens Petrus ait ei: Tu es Christus.”. In italiano viene citato Mt.

¹⁷⁵ In realtà Gn 28, 11-13 Vulg.: “Cumque venisset ad quemdam locum, et vellet in eo requiescere post solis occubitum, tulit de lapidibus qui jacebant, et supponens capiti suo, dormivit in eodem loco. 12 Viditque in somnis scalam stantem super terram, et cacumen illius tangens caelum : angelos quoque Dei ascendentes et descendentes per eam, 13 et Dominum innixum scalae dicentem sibi : Ego sum Dominus Deus Abraham patris tui, et Deus Isaac.”. Anche la frase seguente è citazione, parzialmente testuale del v. 18: “Surgens ergo Jacob mane, tulit lapidem quem supposuerat capiti suo, et erexit in titulum, fundens oleum desuper.”. In italiano vengono evidenziate con il corsivo molte parti.

¹⁷⁸ Ho cercato di rispettare il gioco dei pronomi personali, ma è fatica improba. Sono ricorso ad un desueto “quegli” per indicare il Signore; il resto dovrebbe chiarirsi di conseguenza.